

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ЎҚИШ КУРАШНИНГ МАЪНАВИЙ- МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ

Ўқув ўқланма

Масъул муҳаррир: А. Очилдиев, фалсафа фанлари доктори,
профессор

Таърихчилар: Б.Тўйчиев, фалсафа фанлари доктори,
профессор

З.Исломов, филология фанлари доктори,
профессор

Ўқув ўқланмасида давлат ва дин орасидаги муносабатлар, унинг Ўзбекистонда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари, Марказий Осиё халқлари ўётида ислом динининг тутган ўрни атрофлича ёритилган. Диний экстремизм ва терроризмнинг моияти, унга ўқри курашнинг халқаро ўқуўий асослари каби масалалар тизимли очиб берилган.

Ўқув ўқланмасида Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва терроризмга ўқри глобал курашда тутган ўрни, мамлакатнинг тадрижий тараўийётини таъминлаш йўлида олиб борилаётган ишларнинг устувор йўналишлари, хусусан, дин соасидаги илмий асосланган сиёсат ва фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга ўқратилган маънавий-маърифий ишларнинг мазмунини очиб беришга ўқам алоўида эътибор берилган.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....3

I боб. Давлат ва

дин.....

II боб. Ўзбекистонда давлатнинг дин ва диний ташкилотлар билан муносабати.....

III боб. Марказий Осиёда ислом: тарих ва ғозирги замон.....

IV боб. Диний экстремизм ва терроризм – жамият барқарорлигига таъдид.....

V боб. Мусулмон дунёсининг диний экстремизм ва терроризмга қарши кураши.....

VI боб. Марказий Осиёдаги барқарорлик ва хавфсизликка таъдид солаётган диний экстремистик ва террорчи ташкилотлар.....

VII боб. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-қонуний асослари.....

VIII боб. Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши глобал курашдаги ўрни.....

IX боб. Ўзбекистонда барқарорлик ва тадрижий тараққиётни таъминлашнинг устувор йўналишлари.....

Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати.....

К И Р И Ш

Халқимизнинг табиатига мутлақо ёт бўлган сиёсий, диний экстремизм, аниқдапарастлик ва бошқа ёвуз оғимларнинг минтақамизга кириб келиши ва тарқалиши тинчлик ва осойишталикка, фарзандларимизнинг келажагига катта хавф туқдиришини одамлар онгига чуқур сингдириб бориш керак. Халқимиз тафаккурида юксак ахлоқий, маънавий қадриятларни қарор топтириш ва мустақамлаш оғали уларни ёвуз кучларга қарши курашга сафарбар этиш зарур.

Ислом Каримов

Дин кишиларни қамиша яхшиликка, эзгу ишларга чорлаган. Жумладан, ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди бўлган ислом дини қам юксак инсоний фазилатларнинг шаклланишига хизмат қилган. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида бой маънавияти ва мероси, ўзлигини омон сақлаб келди. Шу нуқтаи назардан қараганда, одамларнинг эътиқоди ва диний қиссиётларидан фойдаланиб, экстремистлар ва террорчилар томонидан ислом байроғи остида содир этилаётган жиноятлар уларнинг асл қиёфасини намоён этмоқда, дейиш мумкин. Айни пайтда, бундай жараёнлар кишиларни доимий оғо бўлишга, қаноқий диний қадриятларни уларнинг сохта ва қаразли талқинларидан фарқлашга ёрдам берадиган билимларни эгаллашга ундайди.

Шундан келиб чиқиб, ўқув қўлланмасида ўзаро узвий боғлиқ бир қатор масалаларни тизимли ёритишга алоқида эътибор берилди. Хусусан, диннинг эътиқоднинг ўзига хос кўриниши сифатидаги асл моқияти қанда билимга эга бўлиш турли сохта қоя ва даъватлардан сақланишга ёрдам бериши шубҳасиз.

Дин ва давлат муносабатлари қамма вақт долзарб бўлиб келган. Турли даврларда хилма-хил мазмун ва шакл касб этган бундай муносабатлар мустақил Ўзбекистон шароитида виждон эркинлиги конституциявий асосда тўла-тўқис таъминлангани, диний ташкилотлар фаолияти учун тегишли шарт-шароитлар яратилганида намоён бўлмоқда. Мазкур соқага оид қонунларни бузганлик учун қонуний жавобгарлик белгилангани қам бу муносабатларнинг асл моқиятини кўрсатади.

Буюк аждодларимизнинг ислом илмлари ва маданияти ривожига юксак ўрнини англаб етиш эса диний экстремистик ооялар ва аракатларнинг халқимизнинг бунёдкорлик ва баррикенглик анъаналарига мутлао зид эканини тушунишга кўмаклашади.

Ўув ўлланмасида диний мутаассибликнинг жаон амжамияти, жумладан, мусулмон дунёси учун тудираётган тадидлари ам айрим диний экстремистик ташкилотлар фаолияти мисолида кўрсатиб берилган. Глобал муаммога айланган диний экстремизм ва терроризмни барча солом кучлар биргаликда аракат илибгина енга олиши мумкинлиги, бунинг учун етарли сиёсий-ууий асосларнинг мавжудлиги аида ам атрофлича фикр юритилган.

Мамлакатимизда ёш авлод тарбиясига доимо алоида эътибор билан аралган. 2008 йилнинг "Ёшлар йили" деб эълон илингани ам бунинг яна бир ёрин аётий-амалий ифодаси бўлди. Шу муносабат билан абул илинган Давлат дастури доирасида ёшларнинг манфаатларини янада тўли таъминлашга йўналтирилган, уларнинг жамиятда ўз ўрнига эга бўлишини кафолатлашга хизмат иладиган уууий, итисодий, маънавий-маърифий, оявий-мафкуравий тадбирлар тизимли тарзда амалга оширилаётганини алоида таъкидлаш зарур. Айни пайтда, Дастур доирасида ёш авлодни аётга атый эътиод ва арашлар руида, менталитетимизга ёт бўлган зарарли таъсирлар ва оимларга ариши тура оладиган миллий амда умуминсоний адриятларга урмат руида тарбиялаш масалалари билан боли комплекс чора-тадбирлар ам юксак самара ва сифат билан рўёбга чиарилаётганини айд этиш лозим. Инсон онги ва алби учун кураш глобал характер касб этган бир даврда бундай масалаларга эътибор берилиши бежиз эмас, албатта._____Юртбошимиз таъкидлаганларидек, "...муаддас ислом динимизни пок салаш, уни турли хил аразли хуруж ва амлалардан, тулат ва бўтонлардан имоя илиш, унинг асл моиятини ўниб-ўсиб келаётган ёш авлодимизга тўри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ояларини кенг тарлиб этиш вазифаси амон долзарб бўлиб олмода".

Шундан келиб чииб, ўув ўлланмасида минтаамизда диний экстремизм ва терроризмнинг намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари, ёшлар ва хотин-изларнинг бундай кучларнинг асосий нишонига айланиши сабаблари талил илинган ва «жаолатга ариши маърифат» оясининг моияти очиб берилган.

Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга ариши курашда Ўзбекистоннинг ўзига хос ўрнини халаро сиёсатчилар ва нуфузли мутахассислар ам очи эътироф этишмода. ўлланмада Ўзбекистоннинг бу борадаги атый сиёсати, Марказий Осиёда

хавфсизлик ва барарорликни таъминлашдаги ўрни аида ам атрофлича мулоаза юритилган. Шу билан бирга, ижтимоий барарорлик ва тараиётни таъминлашда юртимизда амалга оширилаётган кенг амровли ислоотлар, дин соасидаги илмий асосланган сиёсатнинг аамияти, фуароларда мутаассиб ояларга ариши мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг долзарб вазифалари ёритиб берилган.

Муокама илинган масалалар шубасиз мураккаб ва серирра мазмунга эга. Бир ўув ўлланмаси доирасида уларнинг барча жиатларини амраб олиш, тўли ёритиб бериш ниоятда ийин, тўрирои мумкин эмас. Шундай бўлса-да, баён этилган фикрлар ёшларимиз томонидан уларнинг моиятини тушуниб олишга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

А. асанов, А.Саидов, З.Мунавваров, А.Очилдиев, Б.Каримов, А.Абдувоидов, О.Юнусова, Ш.Ёвочев, Д.Раимжонов, Б.Валиев, Ў. асанбоев, .Йўлдошхўжаев ва У. афуровлардан иборат муаллифлар гуруи томонидан тайёрланган мазкур ўлланма ўувчиларда изиши уйотишига, динлар, хусусан, исломнинг инсонпарварлик моияти амда диний экстремизм ва терроризмнинг айриинсоний жиатларини теранро ва чуурро англашга хизмат илади, деб умид билдирамыз.

БОБ. ДАВЛАТ ВА ДИН

Эътиод тушунчаси. Эътиод (арабча «иътаада» феълидан) ишонч, имонли бўлиш маъноларини англатади. Кенг маънода эътиод инсон фаолияти учун маънавий асос, йўл-йўри ва мўлжал бўлиб хизмат илувчи, ал, ис ва ирода воситасида анланган билим, оя ва шу асосда шаклланадиган масадлар мажмуини амда уларнинг тўрилигига ишонч билан боли бўлган психологик олатни ифодалайди. Билим ва оялар инсоннинг ам али, ам алби билан ўзлаштириб олинганидагина эътиодга айланади. Умуман олганда, эътиод шахс, гуру ва оммани жипслаштирувчи, одамларни ижтимоий аётнинг фаол аъзосига айлантирувчи омил исобланади.

Эътиод инсон вояга етиши билан боли олда тўпланган билимлар, ўзига хос этиёж ва манфаатлар, аётий тажриба асосида шаклланиб, мустакамланиб боради ва шахс фаолиятининг изчил, мантиий, масадли бўлишига олиб келади.

Ижтимоий жиатдан эътиод инсоннинг фаолияти билан боли бўлади. Зеро, эътиод фаат амалий фаолият жараёнида ўзлигини намоён илади. Юридаги сифатий хусусиятлар билан бир аторда журъатсизлик, атъиятсизлик ва бефарлик каби олатлар ам

мавжудлигини ва улар эътиоднинг заифлигини кўрсатишини айд этиш лозим. Ислом Каримов таъкидлаганларидек, “...бировнинг аётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-оқодисаларга бетараф ва бепарво араб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан ўрмиш керак. Улардан ҳеч ачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар атто ўз халқи ва Ватани таъдирига ам бамисоли бегона одамдек арайдди.

Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ам хавфлироқдир. Чунки душманнынг кимлиги, асл иёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоайд ва бепарво одамнинг иёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга арши тиш айрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради.

Машур файласуфлардан бири ана шу аётий ақилватни чуқур таълил этиб, уйдаги ақилоний фикрларни баён қилган: «Душманлардан ўрма — нари борса, улар сени ўлдириши мумкин. Дўстлардан ўрма — нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан ўрма — улар сени ўлдирмайди ам, сотмайди ам, фақат уларнинг жим ва бепарво араб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва оқилликлар содир бўлаверади».

Эътиоди заиф ишлар қўпинча бошқаларга эргашиб ёки таълид қилиб яшайдилар. Шароитга араб гоу, гоу бу томонга оқадилар. Бундай эътиодий заифлик, бўшлиқ шахс камолотига салбий таъсир кўрсатади.

Агар эътиод мутаассиб, ирқий, миллатчилик, тор сиёсий ва иқтисодий манфаатлар билан чекланган бўлса, бундай олда у бузқунчилик, беарорликка хизмат қилади, ривожланишга тўсиқ бўлади. Тараққиёт, ўрликка етакловчи ишонч ва эътиод билан бузқунчи, алдамчи, адаштирувчи, ёлқон «эътиод»ни фарқлаш жуда муқим.

Шу нуқтаи назардан араганда, соқлом эътиод шахс дунёараши тизимида муқим ўринни эгаллайди. Унинг ақамияти биринчидан, шахс дунёарашидаги барарорликни белгиловчи алла сифатида чиқишида, иккинчидан, мавжуд ёки юзага келиши мумкин бўлган қийинчиликлардан қўчимасликка, уларга арши тура олиш ва бартараф этишнинг оқилона йўлларини излашга, учинчидан, ҳуқидаги собитлик, изчиллик ва амалиётдаги фаолликни таъминлашга хизмат қилишида кўринади.

Шунинг учун, кишиларда ижтимоий ақриятлар, буюк келажак, тараққиётга бўлган ишончни, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон аёт барпо этишга бўлган эътиодни шакллантириш долзарб вазифа бўлиб оқмоқда.

Дин эътиоднинг ўзига хос кўриниши сифатида. ар аандай эътиод диний бўлавермайди. Аммо дин ам эътиоднинг ўзига хос

кўриниши сифатида жипслаштирувчи хусусиятга эга. Диний эътиод бу — инсон иродасидан юқори турган зотга имон келтириш, ундан мадад олиш, асотирий воқеа-оқодисаларнинг такрор содир бўлиши ва унга дахлдорлик амда муайян тасаввур, ақида, муқаддас китоб, пайамбар, авлиё ва оқозоларга ишонч демақдир.

Диний эътиодда муайян тимсоллар (буюм, аракат, сўз, матнлар) диний маъно ва мазмун касб этади. Уларнинг мажмуи диний йўналишнинг шаклланиши ва фаолият кўрсатишини таъминлайди. ар бир дин ёки диний конфессия (йўналиш)нинг собит ақидалари мавжуд.

Ислом динида имони муфассал уйдаги ақидани — Аллоқ, Унинг фаришталари, муқаддас китоблари, пайамбарлари, охират куни, таъдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоқнинг иродаси билан бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишга ишонишни ўз ичига олади.

Диннинг бақрикенглик моқияти. «Бақрикенглик» тушунчаси илмий фаолият ва ижтимоий аётнинг турли соқалари, жумладан, сиёсат ва сиёсатшунослик, социология, философия, илоқиёт, иёсий диншунослик каби соқаларда кенг истифода этиладиган тушунчалардан бири қисобланади. Лотинча *tolerare*, яъни «қидамоқ», «сабр қилмоқ» маъносини англлатган бу сўз, асосан бир инсоннинг бошқа инсон дунёарашига тоқат қилишини билдирса-да, этимологик таълил доим ам унинг том маъносини очиб беравермайди.

Диний бақрикенглик турли дин вакиллари эътиоқиддаги мавжуд ақидавий фарқлардан аъти назар, уларнинг ёнма-ён, ўзаро тинч-тотув яшашини англатади. ар ким ўз эътиодига амал қилишда эркин бўлгани олда бу қуқула бошқалар ам эга эканини эътироф этмоқим лозим.

Ислом, қиндуийлик, христианлик ёки бошқа динлардан ай бирига мансуб бўлишидан аъти назар, инсон деярли бир хил истуйуларни бошидан кечиради. Динлар феноменологияси ва психологияси каби фанлар масаланинг шу томонларини ўрганади. Ахлоқ — этик тизимларни ўрганиш ам динлардаги умумий, ўхшаш жиқатларни очиб беради. Буддавийларнинг 5 та, ақдимги Ақднинг 10 та ва исломнинг асосий ўғитларидаги ўхшашликни келтириш кифоя. Демак, динларнинг барчаси учун бир бўлган мутлақ моқиятига кирмоқ даркор ва шу асосда диний аёт феномен (оқдиса)ларини талқин қилмоқ керак. Бу, ўз навбатида, бақрикенглик руқиддаги ёндашувни талаб қилади.

Дин байроқи остида фаолият кўрсатаётган айрим аракатлар ва уларнинг таълимотини инобатга олмаганда, аслида барча динларда эзгулик оқялари устувор бўлиб келган. «Яхшилик қил, ёмонлик қилма» демаган бирорта диний таълимот йўқ. Шундай экан, барча динларни, атто энг ақдимгиларини ам бақрикенглик руқидда ўрганмоқ зарур.

Ислом дини ўзининг илк давридаёқ баърикенглик дини сифатида намоён бўлди. Исломда эътиқод эркинлиги очиқ-ойдин эълон қилинган: «Баъара» сурасининг 256-оятида «Ла икраа фид-дин» – «Динда зўрлаш йўқ», дейилган.

Миллий ва диний ранг-баранглик ҳамда эътиқод эркинлигини қарор топтириш масалаларига баъишланган ва тўлиқича баърикенглик руҳи билан суъорилган қуръон оятлари мазмунидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин. Энг аввало, одамларнинг тили ва рангидаги фарқлар тушунувчилар учун Худонинг мўъжизаларидандир.

Айни пайтда, дунёдаги турли-туманлик Яратганнинг иродаси ва қикмати билан боғлиқ. Худо дастлаб одамзотни бир уммат қилиб яратганди, сўнгра уларни турли қабилаларга, халқ ва динларга ажратишни ирода қилди. Бундай ранг-баранглиқдан мақсад – умумий фаровонлик йўлида инсонлар бир-бирлари билан мусобақалар қилмоқлари даркор. Бошқарма жамоалар билан қамжиқатликни чуқурлаштириш учун мусулмонлар улар билан, айниқса, китоб қили – яҳудийлар ва насронийлар билан мулоқот қилмоқлари лозим. Қуръон бу дунёни барча халқ ва дин вакиллари тинч-тотув яшайдиган замин деб эълон қилди. Динларнинг турли-туманлиги Яратган томонидан ўрнатилган экан, уни бекор қилиш ёки қаммани бир дин байроғи остида зўрлаб бирлаштириш мумкин эмас.

Шу билан бирга оятларда қайси қий эътиқод ички имондан келиб чиқиши таъкидланганини қам қайд этиш лозим. Шундай экан, уни зўрлик билан ўрнатиб бўлмайди. «Динда зўрлаш йўқ» оятини, инсонга танлаш ихтиёри берилган ва бунинг учун унинг ўзи жавоб беради, деган маънода тушуниш қам мумкин. Бундан ташқари, қийматда эътиқод масаласидаги бақсларни Яратганнинг ўзи қал қилади. Унгача эса инсонлар фарқат хайрли ишларда ўзаро мусобақалашмоқлари керак. Эътиқод масаласида монополия бўлиши мумкин эмас.

Умуман олганда, қуръоннинг 50 дан ортиқ сурасидаги юзлаб оятларда мусулмонлар мўмин-қобиллик, тинчликпарварлик ва бошқарма эътиқод вакилларига нисбатан баърикенгликка даъват этилган.

Муқаммад пайқамбар қам ўз қайтлари давомида қеч қачон қеч қимни исломга қиришга мажбур қилмаганликларини, бирон марта у ёки бу қарбий қаракат диний эътиқод туфайли бўлмаганини қам ёддан чиқармаслик лозим.

XXI аср бошида давлатлар қамкорлиги борасида фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг сони 1000 дан ортиб кетди. Улардан 300 таси қукуматлараро ташкилотлардир. Халқаро ташкилотлар орасида энг нуфузлиси ва қириги Бирлашган Миллатлар Ташкилотидир (БМТ). БМТнинг 1945 йили қабул қилинган Уставида ўзаро баърикенглик

руҳида яхши қўшничилик қайфиятида яшаш, халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустақамлашда қамжиқат бўлиб, қаракат қилиш асосий мақсадлардан бири, деб эълон қилинди.

БМТ тизимида Фан, таълим ва маданият соҳасида ихтисослашган ташкилот (ЮНЕСКО) мавжуд. Ушбу ташкилот томонидан қозирга қадар ишлаб чиқилган 70 дан ортиқ халқаро қужжат, конвенция, қелишув ва протоколлар қаторида 1995 йил 16 ноябрда қабул қилинган «Баърикенглик тамойиллари Декларацияси» алоҳида ўринга эга эканини таъкидлаш зарур.

Декларацияда ирқи, жинси, қелиб чиқиши, тили, динидан қатъи назар, баърикенгликни тарқиб этиш, инсон қуқуқлари ва эркинликларига қурмат билан қараш қабимажбуриятлар акс этган.

1998 йил 6 ноябрда Тошкентда ўтказилган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 155-сессиясида «Тинчлик маданияти ва ЮНЕСКОнинг аъзо давлатларидаги фаолияти» Декларацияси қабул қилинди. ЮНЕСКОнинг «Тинчлик маданияти» концепцияси БМТ томонидан маъқулланиб, 2000 йил «Халқаро тинчлик маданияти йили», 2001 йил эса «Халқаро маданиятлараро мулоқот йили», деб эълон қилинди.

1995 йилда, шунингдек, ЮНЕСКОнинг «Динлараро ва маданиятлараро мулоқот» Дастури қабул қилинди. У диний урф-одатлар ва ўзига хос маданий қадриятлар, уларнинг дунё маданиятида тутган ўрнини ёритишга хизмат қилади. Дастур доирасида Работ (1995, 1998), Мальта (1997), Тошкент (2000) шақрларида динлараро мулоқот мавзусида халқаро анжуманлар ўтказилди.

2000 йил 13–15 сентябрда Тошкентда ўтган динлараро мулоқот ЮНЕСКО Конгресси Марказий Осиёдаги маданий, диний ва этник хилма-хилликни муқоама қилди. Унда 40 га қйин давлатдан 80 дан ортиқ турли дин ва конфессияларга мансуб вакиллар, қирик мутахассислар иштирок этди. Конгрессдан сўнг 18 сентябрда Бухоро шақрида «Тасаввуф ва динлараро мулоқот» мавзусида халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Унда «тасаввуф»га баърикенгликни тарқиб этувчи, тинчликка қайирувчи ислом динининг ноёб, ўзига хос қўриниши, деган таъриф берилди. Шунингдек, 2001 йил сентябрда Тошкентда ўтган Осиё – Тинч океани минтақаси ЮНЕСКО «Баърикенглик тармоғи»нинг иккинчи қйилишида баърикенглик тамойиллари ўзбек халқининг урф одатлари билан қамбарчас боғлиқлиги таъкидланди.

Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкентнинг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши муносабати билан 2007 йил 14-15 августда Тошкент ва Самарқанд шақрларида “Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган қиссаси” мавзуида бўлиб ўтган халқаро

конференцияда ҳам мамлакатимизнинг жамиятда бағрикенглик маданиятини камол топтириш йўлидаги ютуқлари яна бир бор эътироф этилди.

Анжуманда 30 дан ортиқ давлатлардан келган меҳмонлар, жумладан, Ислон конференцияси ташкилоти, Араб давлатлари лигаси, ЮНЕСКО вакиллари, шунингдек, 100 дан зиёд давлат ва жамоат арбоблари, таниқли диний уламолар иштирок этди. Анжуман атнашчиларининг яқдил фикрича, ўзбек халқи ўз даъоларининг хизмати билан ислон маданияти ва фани тараққиётига, ислон цивилизациясини ривожлатириш орқали бутун дунё цивилизацияси равнақига ҳам улкан ҳисса қўшган. Бугунги кунда ҳам мамлакатимиз бой тарихий, илмий-маърифий ва маданий меросни ўрганиш, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва тарғиб этиш, маърифатли ислон ояларини ёйиш ҳамда диний бағрикенгликни қарор топтириш ва мустақамлашда бутун дунёга ўрнак бўлмоқда.

Озирги даврда давлат ва дин муносабатлари. Давлат ва дин муносабатларининг илдизлари жуда қадим даврларга бориб тақалади. Айни пайтда, ушбу муносабатлар турли тарихий даврларда турлича мазмун касб этган. Улар орасидаги муносабат синкретик характерга эга бўлган, Ўрта асрлардаги каби дин жамиятнинг барча соҳаларида, шу жумладан, давлат қайида тўла қукмонлик қилган даврлар ҳам бўлган. Муайян давлатларда динни бутунлай инкор этилган, яъни атеизм устунлик касб этган.

Қар бир давлат ўзининг динга бўлган муносабатини муайян меъёрий-қуқуқий қужжатлар ва қонунлар орқали тартибга солиб келган. Шундай бўлса-да, шахснинг бошқалар билан биргалиқда ўзи қоллаган динга эътиқод қилиши эркинлиги асло унга давлат томонидан тақдим этилган совға эмаслигини таъкидлаш зарур. Дин ва эътиқод эркинлиги, бошқача айтганда, инсоннинг диний қуқуқлари шахснинг асосий ва табиий қуқуқларидан биридир.

Бугун, ХХІ аср ибтидосида давлат ва диннинг ўзаро муносабатлари бўйича давлатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- Динга давлат дини мақоми берилган давлатлар (Қатар, Покистон, Коста-Рика);
- Черков таъсири доирасидаги давлатлар (Дания, Буюк Британия, Шимолий Ирландия);
- Дунёвий давлатлар ёки диний муносабатларда бетарафлик йўлини тутувчи давлатлар (Бурунди, Мадагаскар, Нигер, Туркия, Чад);

- Расмий динга эга бўлмаган давлатлар (Аргентина, Белорусь, Боливия, Гана, ГФР, Гондурас, Испания, Италия, Кабо-Верде, Маврикия, Словакия, Судан, Таиланд, Чехия);

- Дин давлатдан ажратилган давлатлар (АҚШ, Голландия, Перу, Португалия, Россия, Франция, Украина, Ўзбекистон);

- Католик черкови билан келишувга эга давлатлар (Австрия, Венгрия, Венесуэла, Гаити, ГФР, Доминикан Республикаси, Испания, Ливия, Мальта, Монако, Марокаш, Польша, Сан-Марино, Қозоқистон);

- Қуқуқий эътироф этилган диний гуруҳларни муқофа қилувчи давлатлар (Испания, Италия, Кабо-Верде, Чехия);

- Диний – жамоавий тизимли давлат (Исроил).

Албатта, бундай гуруҳлаштириш, маълум даражада, шартли характерга эга. Шундай бўлса-да, у давлат ва дин ўртасидаги муносабатларининг асосий характерли хусусиятларини очиб беради.

Давлат ва дин муносабатларининг қуқуқий асослари.

Озирги даврда жақондаги давлатларнинг ярмидан қўпи диннинг давлатдан ажратилганини ёки давлатнинг черковга нисбатан бетарафлигини ифодалайдиган, Конституция ёки қонун даражасида белгилаб қўйилган қоидаларга эга. Юридик тан олингани ёки олинмаганидан қатъи назар, барча давлатлар дин ва эътиқод эркинлигига қурмат билан қарашларини эълон қилганликларини таъкидлаш зарур.

Тарихан дин давлат ва унинг қуқуқий тизими ривожланишига жуда жиддий таъсир ўтказиб келган. Бугунги кунда диний – қуқуқий таълимотларнинг давлат ва қуқуқ ривожланишига, виждон ва эътиқод эркинлиги амалга оширилишига таъсири қуйидаги халқаро – қуқуқий шаклларда намоён бўлади:

- фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигининг қамда дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситилишларга йўл қўймаслиқнинг конституциявий ва қуқуқий қафолатлари. Давлатлар томонидан қабул қилинган конституциялар ва қонунларда мустақамлаб қўйилган асосий қоидалар инсон қуқуқларини таъминлашда фавақулдда муқим ақамиятга эга. Зеро, айнан улар давлат органлари аралашувидан холи бўлган шахс ва жамоа эркинлиги, жумладан, фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги каби асосий тамойилларга тааллуқли соҳани яратади;

- миллий конституциялар ва қонунчилик доирасида фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигининг қуқуқий қафолатлари;

- дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситишларнинг олдини олишга қаратилган ва бундай қаракатлар содир этилганда тегишли жавобгарликни назарда тутадиган жинойт қонунчилиги;

- шахсинг ўз холишига кўра динга ёки эътиқодга эга бўлиш эркинлигини камситувчи, мажбурлашни таъинловчи конституциявий ва қўқўний оидалар;

- боланинг дин ёки эътиқод билан боғлиқ соҳада таълим олиш қўқўнига тааллуқли конституциявий ва ошончилик оидалари;

- динга эътиқод қилиш ёки эътиқодни эркин ифодалашга оид конституциявий ва қўқўний кафолатлар ҳамда бу эркинликка нисбатан чекловлар;

- дин ёки эътиқод билан боғлиқ маросимларни бажариш ёки шу сабаб билан тўпланиш, шу маҳсад учун жойлар ташкил этиш, уларни сақлаш;

- тегишли хайрия ва инсонпарварлик ташкилотларини тузиш ҳамда уларнинг фаолиятини йўлга қўйиш;

- диний маросимлар ёки урф-одатлар ёхуд эътиқод билан боғлиқ ахборот материалларини яратиш, чоп этиш ва тарқатиш;

- дин ёки эътиқод билан боғлиқ таълимни бундай маҳсад учун мос бўлган жойларда олиб бориш;

- алоҳида шахслар ва ташкилотлардан қўнғилли молиявий ёрдам ҳамда бошқа эшонларни сўраш ва қабул қилиш;

- у ёки бу дин ёки эътиқод эътиёжлари ва меъёрларига мос равишда тегишли рақбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки ворислик асосида тайинлаш;

- дин ёки эътиқод оидаларига мувофиқ равишда дам олиш кунларига риоя этиш, байрамларни нишонлаш, маросимларни бажариш;

- миллий ва халқаро даражада дин ва эътиқод соҳида алоҳида шахслар ва жамоалар билан алоқалар ўрнатиш;

- дин ва эътиқод субъектларига тааллуқли қўқў ва эркинликлар билан боғлиқ конституциявий ва қўқўний оидалар.

Давлат ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хусусиятлари. Озирги даврда давлат ва дин ўртасидаги муносабатлар бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туришини таъкидлаш зарур. Энг аввало, “Совуқ уруш” даври тугагандан кейин сиёсий мафкурага мувофиқ ўтказиб келинган динга қарши сиёсат ҳамда диний фаолият устидан назорат қилиш сиёсати аста-секин сусаяётганини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, авторитар тузумлар томонидан ижтимоий муносабатларга зид, деб қисобланган ҳолда ўз диний эътиқодига эга жамоаларга нисбатан тоқатсизлик ва камситиш сиёсатининг сақлаб қолинаётганини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди.

Айни пайтда, бундай сиёсат молиятан сиёсий хусусиятга эга низолар доирасида баъзи этник диний жамоаларга нисбатан ҳам амалга оширилмоқда. Кам сонли диний жамоаларга нисбатан ёки аҳолининг қўпчилиги муайян динга эътиқод қўйганларга нисбатан давлат доирасидаги сиёсат, ошончилик ва амалиётни сақлаб туришни ҳам озирги даврда давлат ва дин муносабатларига хос хусусиятлар қаторида санаш мумкин.

Озирги давр диний секталарнинг қўплиги, янгиларининг пайдо бўлиши билан ҳам характерланади. Мазкур жараён секталар ёки янги диний оқимларга нисбатан тоқатсизлик ва камситиш соҳидаги сиёсатнинг ҳамда ошончилик амалиётининг кучайтирилиши каби олатларнинг кузатилишида ўз ифодасини топмоқда.

Эътиқоди нуқтаи назаридан қарбий хизматни ўташдан бўйин товлайётганларга қарши йўналтирилган сиёсат, ошончилик ва амалиётни сақлаб туришни ҳам юқорида қайд этилган хусусиятлар қаторида санаш мумкин.

Умуман олганда, кам бўлса-да, учрайдиган юқоридаги каби олатлар шахсий маҳом тўқисидаги ошонлар, оидалар мавжудлиги, уларнинг талқин этилиши, анъаналар, ижтимоий омиллар ҳамда диний экстремизм деб аталувчи одисалар билан изоқланади. Бу давлатлар ва қўқўний муносабатларнинг нодавлат субъектларига бир хилда хосдир.

Дин ёки эътиқод эркинлигини қимоя қилувчи халқаро стандартлар. Халқаро ҳамжамият томонидан инсоннинг асосий табиий қўқўларидан бири сифатида тан олинган дин ва эътиқод эркинлигига инсон қўқўлари бўйича барча асосий халқаро ўжжатларнинг энг муқим оидалари бақишланган.

Виждон эркинлиги билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи халқаро ўжжатларни БМТ ва унинг ихтисослаштирилган муассасаларининг универсал халқаро шартномалари ҳамда инсон қўқўлари бўйича минтақавий халқаро конвенциялар ва шартномалар каби икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Виждон ва дин эркинлиги қўқўи қўидаги универсал халқаро ўжжатларда мустақамлаб қўйилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставида инсоннинг қўқўлари ва асосий эркинликларини қўрмат қилишни рақбатлантириш ва ривожлантириш бўйича халқаро ҳамкорликни амалга ошириш зарурлигига оид мажбурий хусусиятга эга умумий юридик оидалар мужассамланган. Лекин унда буларнинг аниқ рўйхати йўқ. Шу билан бирга, БМТ Уставида инсон қўқўларига риоя этишни тартибга солувчи - инсон шахси шаъни ва қадр-қиммати, халқларнинг тенг қўқўлиги, эркак ва аёлларнинг тенг қўқўлиги, ирқи, жинси, тили ва

диниға кўра камситишга йўл бўйиб бўлмаслигига тааллули атор тамойиллар айд илинган.

Инсон ҳуқуқлари тўрисидаги халқаро билль. Унга инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Итисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўрисидаги халқаро Пакт амда уларга ўшимча тарзида хусусий шикоятлар ва ўлим жазосини бекор иилиш тўрисидаги иккита баённома қиради

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси 1948 йилнинг 10 декабрида БМТ Бош ассамблеяси Резолюцияси билан абул иилиниб, эълон иилинган. У халқаро ҳуқуқ тарихида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг аниқ рўйхатини эълон иилган, универсал хусусиятга эга бўлган биринчи ҳужжатдир. Декларациянинг 18-моддасида “ар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир; бу ҳуқуқ ўз дини ёки маслағини ўзгартириш, ўз дини ёки маслағи бўйича яқка тартибда ёки бошқалар билан биргалиқда таълим олиш, тоат-ибодат, диний ва маросимларни адо этишда ошқора ёки хусусий тарзда эътиод иилиш эркинлигини амраб олади”,- деб айд этилади. Унинг 19 – моддасида эса ар бир инсоннинг эътиод эркинлиги ва бунин эркин ифода этиш ҳуқуқи мустақамлаб ўйилган. Бу ҳуқуқ ўз эътиодида еч бир тўсиқларсиз амал иила олиш эркинлигини ам амраб олади.

Декларация, шунингдек, ар бир инсоннинг тинч йиилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқини эътироф этади. Бундан ташқари динга муносабатидан атъи назар, ар бир инсоннинг ушбу Декларацияда эълон иилинган барча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиш, барча одамларнинг онун олдида тенглиги ва бирор фарқлашсиз онун томонидан баб-баравар муофаза этилиш ҳуқуқини мустақамлаб ўйилган.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Умумжаҳон Конференцияси томонидан 1968 йилда Теҳронда абул иилинган Мурожаатномада таъкидлаганидек, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси дунё халқларининг ар бир инсоннинг ажралмас ва мустақам ҳуқуқлари борасидаги умумий ақдлашувини акс эттиради амда халқаро амжамиятнинг ар бир аъзоси учун мажбурийдир.

“Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўрисида халқаро Пакт” (ФСХП) 1966 йилнинг 16 декабрида БМТнинг Бош Ассамблеяси Резолюцияси билан абул иилинган амда имзолаш, ратификация иилиш ва ўшилиш учун очилган, 1976 йилнинг 23 мартдан кучга кирган. Дин ёки эътиод эркинлигининг амалдаги ҳуқуқи нисбатан Декларациянинг мажбурияти мазкур Пактнинг 18-моддасида ўз аксини

топган. Ушбу Пакт унда иштирок этувчи мамлакатлар учун юридик мажбурий кучга эга бўлгани сабабли, унинг дин ёки эътиод эркинлигини чеклашга нисбатан оидалари айна пайтда, янада аниқроқ ва мукамалроқдир. Пактнинг 18-моддасида айд иилинишича:

“1. ар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир. Ушбу ҳуқуқ ўз танловига кўра дин ёки эътиодга эга бўлиш ёки абул иилиш амда яқка олда ёки бошқалар билан биргалиқда, ошқора ёки хусусий тартибда ибодатларни бажо этиш, диний ва бошқамаросимларни, таълимни бажариш эркинлигини амраб олади.

2. еч ким ўз ихтиёри билан ўз дини ёки эътиодига эга бўлиш ёхуд уларни абул иилиш эркини камситадиган мажбурлашга дучор бўлмаслиги керак.

3. Дин ёки эътиодга эга бўлиш эрки онунда белгилаб ўйилган ва бошқам шахслар асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини сақлаш учун зарур даражада бўлганидек жамоат хавфсизлигини, тартиб, сиқат-саломатлик ва ахлоқ-одобни сақлаш учунгина, чекланади.

4. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар зиммаларига оналар, тегишли оларда онуний васийларнинг, болаларини ўз эътиодларига кўра диний ва ахлоқий тарбиялаш эркини иурмат иилиш мажбуриятини оладилар”.

Бундан ташқари Пакт моддаларида ўз фикрига содиқ бўлиш ва ўз фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқини ам кўзда тутилади. Пактда урушларни тарқиб этиш амда моият жиқатидан камситиш, душманлик ёки зўровонликка иво тарзидаги ар андай миллий, ирқий ёки диний нафрат ўзқатиш тарафини олишни онун билан тақиқлаш кўзда тутилади.

и ҳужжат тинч йиилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқини, шунингдек, никоқ ёшига етган эркак ва аёлларнинг никоқдан ўтиш, оила қуриш ҳуқуқини, никоқдан ўтаётган, никоқда бўлган ва никоқ бекор иилинаётганида эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенглигини эътироф этади. ар бир инсон онун олдида тенглиги ва онун томонидан имояга эга бўлиш ҳуқуқини, шунингдек, ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар иудудида яшайдиган, миллий, диний ва тил жиқатидан озчиликни ташкил иилувчи гуруқларга тааллули шахсларни имоя иилиш назарда тутилган.

Итисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўрисида халқаро Пакт 1966 йил 16 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси резолюцияси билан абул иилинган, имзолаш, ратификация иилиш ва ўшилиш учун очилган, 1976 йил 3 январдан кучга кирган.

Пактнинг Кириш Ёсми, 1,3,5-моддалари давлатларнинг БМТ Уставига мувофиқ инсон ҳуқуқларини раъбатлантириш бўйича абул илган мажбуриятларига эътиборни аратади ҳамда ар бир алоҳида инсон бундай ҳуқуқлар раъбатлантирилишига ҳамда уларга риоя этилишига эришиши лозимлигини эслатади. Шунингдек, Инсон ҳуқуқлари умумжаъон Декларацияси эркин инсон шахси идеалига ар бир одам фуқаролик ва сиёсий эркинликдан ҳамда ўрн ув ва мувожизликдан халос бўлган, ўз фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари атори иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан ҳам фойдалана олиши учун тегишли шарт-шароит яратилгандагина эришиш мумкинлигини эътироф этади.

Пакт ота-оналар ва тегишли оларда онуний васийларнинг ўз болаларини ўзларининг шахсий дини ёки эътиқодларига биноан уларга диний ёки маънавий таълим беришни таъминлаш эркини урмат илиш ҳуқуқини ҳам тан олади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга ўқшимча протокол, ушбу Пакт оидаларига мувофиқ тузилган Инсон ҳуқуқлари бўйича ўқимтага Пактда баён илинган ҳуқуқларининг поймол илиниши урбони бўлганини тасдиқлаётган шахслар хабарларини абул илиш ва қўриб чиқиш имконини беради.

Дин ёки эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситишларнинг ар аандай шакллари йўқотиш тўғрисидаги Декларация БМТ Бош ассамблеясининг 1981 йилнинг 25 ноябридаги Резолюцияси билан эълон илинган. Унда, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг аксилкамситилиш меъёрларига аниқлик киритилади. Ушбу Декларация юридик жиқатдан мажбурий бўлмасада, бугунги кунда унинг оидалари халқаро одатий ҳуқуқ меъёри эканини тасдиқлаш мумкин. Ушбу Декларация билан халқаро Пакт ўртасидаги боқилиқ равшандир. Ушбу Декларациянинг 1-моддаси халқаро Пактнинг 18-моддаси дастлабки уч бандини айнан такрорлайди. Декларациянинг 2 ва 3-моддалари эса халқаро Пактнинг камситишларга ариши аратилган оидаларини тасдиқлайди.

2-модданинг 1 бандида “ёч ким дини ёки эътиқоди туфайли ар аандай давлат, муассаса, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахслар томонидан камситилиши керак эмас”, деб айд этилган. Декларация буни тасдиқлар экан халқаро Пактдан ҳам илгарилаб кетади, чунки унда ҳам давлат, ҳам хусусий шахслар хатти-аракатлари қўзда тутилади.

2-модданинг 2-банди “дин ёки эътиқод асосидаги тоқатсизлик ва камситишни” “инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тенглигига асосланган эътирофни, бундан фойдаланиш ёки амалга оширишни йўқ

илиш ёки камситиш мақсадида дин ёки эътиқодга асосланган ар аандай фарқлаш, истисно этиш, чеклаш ёки устуворлик бериш” сифатида белгилайди.

Ушбу таъриф БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича ўқимтасининг 18-сон “Умумий айдлар”идаги “камситиш” тушунчасининг талқини билан амоқ ангдир. Шундай бўлса ҳам, ушбу таъриф торроқдир, чунки унда “инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига асосланган эътирофни, бундан фойдаланиш ёки амалга оширишни йўқ илиш ёки камситиш” айд этилади, холос. Инсон ҳуқуқлари бўйича ўқимтанинг таърифида эса бу “барча ҳуқуқ ва эркинликлар”га тегишли экани айд илинган.

1981 йилги Декларациянинг 3-моддасида 2-моддадаги камситишларга ариши аратилган меъёрларнинг аамиятига урну бериб, “одамларни дини ёки эътиқоди асосида камситиш инсон шахси адр-имматини ааоратлаш ҳамда БМТ Устави тамойилларини инкор этиш бўлиб, Инсон ҳуқуқлари умумжаъон Декларациясида баён этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини бузиш сифатида ораланади”, деб таъкидланади. Бу 1981 йилги Декларация қўрилаётган масалалар нуқтаи назаридан ўзидан олдин абул илинган шартномавий мажбуриятларда мавжуд бўлган оидалардан нарига ўтмаганини қўрсатади.

Декларациянинг 4-моддасида ФСХПнинг 2 (3) моддалари каби “барча давлатлар дин ёки эътиқоди асосида камситишнинг олдини олиш ва бартараф этиш учун самарали чоралар қўришлари керак” ҳамда “ар аандай шундай камситишни тақиқлаш зарур бўлган оларда онун абул илиш ёки мавжуд онунларни бекор илиш, шунингдек мазкур соада камситишларга ариши курашиш бўйича барча тегишли чораларни қўрадилар”, деб таъкидланади. Яъни 4-модда диний эркинлик масаласи нуқтаи назаридан Пактнинг инсон ҳуқуқлари бузилиши ва камситилишига ариши самарали кураш олиб бориш бўйича мажбуриятларни тасдиқлайди ва уларга аниқлик киритади. 1981 йилги Декларациянинг 7-моддаси тўғрисида ҳам қудди шу фикрни билдириш мумкин.

6-модда биринчи хатбошисидан “фикрлаш, виждон, дин ёки эътиқод эркинлиги”га тааллуқли масалалар 1981 йилда абул илинган Декларациянинг 1-моддасидан чиқариб ташланган ва унда айд этилган чеклашларга учраган. Ўз навбатида юқорида таъкидланганидек, ушбу модда ФСХПнинг 18-моддасидаги биринчи уч бандни айнан такрорлайди. Биринчи хатбоши, кейинги ўринларда келтирилган таърифлар дин эркинлиги тушунчасини тўлиқ очиб бермайди.

Буни “ибодат ва йиғилишлар ўтказиш” ва “ушбу маҳсадлар учун биноларга эгалик қилиш ва уларни сақлаш қўўғи” мисолида кўриб чиқиш мумкин. Тарихдан диний ташкилотларга мулк сотиб олиш ва унга эгалик қилиш қўўғи ман этилган мамлакатлар бўлгани маълум. Бу хилдаги қатъий таъқиқ диний гуруҳларнинг ўз диний ибодатларини бажариш учун махсус жойларга эгалик қилиш қўўғини чеклайди. Бундай қатъий таъқиқ бўлмаганда ҳам юридик шахс маъомисиз бирор жойни сотиб олиш ёки ижарага олиш ўта қийин. Назарий жиҳатдан диндорлар ўз гуруҳи аъзоларидан бирига тегишли бўлган жойда йиғилиши ва ибодатларни амалга оширишлари мумкин. Шунингдек, улар ўз аъзоларидан бирига тегишли бўлган адабиётлар, диний буюмлардан ҳам фойдаланишлари мумкин. Аммо, ушбу фарз қилинаётган гуруҳ жуда кичик ва бошқарила олинadиган бўлганда жиддий муаммолар пайдо бўлиши мумкин. Агар муайян буюм ва китоблар ёки жой эгаси бўлган диний гуруҳ аъзоси вафот этса, унинг мулк меросхўрларига қолди. Меросхўрлар эса бошқа диндорларнинг булардан фойдаланишларига рухсат бериши ёки бермаслиги мумкин. Агар ушбу жой эгаси қонуний жавобгарликка тортилишга олиб келадиган бошқа бирон бир қаракатни содир этса, ибодат учун ишлатилаётган қўчмас мулк суд қўқми натижасида мусодара қилиниши ҳам мумкин. Қўпчилик қолларда диний гуруҳ аъзолари ибодат учун зарур биноларни сотиб олиш ёки ижарага олиш учун тўловларни ўзлари амалга оширадilar. Бу турдаги хусусий мулкка яқка бир одамнинг эгалик қилишига йўл қўйиш хатарлидир. Чунки бундай шахс диний жамоа сафидан чиқиши ёки бинодан гуруҳнинг бошқа аъзолари қарши бўлган маҳсадларда фойдаланиши мумкин.

Муқобил қолда гуруҳ хусусий мулкка норасмий эгалик қилиши мумкин. Бундай қолда ушбу мулкни сотиш зарурати бўлганда гуруҳнинг қар бир аъзоси (ёки уларнинг меросхўрлари)дан рухсат олиш керак бўлади. Бунга гуруҳнинг айрим аъзолари қарши бўлса, уни умуман амалга ошириш қийин ёки мутлақо иложи бўлмаслиги мумкин. Норасмий уюшмада қарор қабул қилиш қоидалари диний жамоа эътиқодига зид келиши ҳам мумкин. Бундан бошқа амалий тўқиллар ҳам юзага келиши мумкин. Мулк эгалари қўўғининг қайси субъекти билан муомалада бўлаётганликларини билмасалар жойни ижарага беришдан бош тортишлари ҳам мумкин. Биноларга хизмат кўрсатиш учун шартнома тузишда ҳам муаммолар келиб чиқади. Бундан ташқари диний гуруҳ алоқида шахслар ва ташкилотлардан ҳам, давлатдан ҳам компенсация олиш учун судга мурожаат этиш имкониятига эга бўлиши лозим ва қўказо.

Бугунги кунга қадар эътиқоди давлатга боқилиқ бўлиш ёки давлат билан қамкорлик қилишга йўл қўймайдиган гуруҳлар ҳам мавжуд. Улар қатто бирор бир қўўғий маъомга эга бўлгандан кўра қийинчиликлар билан бўлса ҳам фаолият олиб боришни афзал кўрадilar. Табиийки, кам бўлса-да учрайдиган бундай гуруҳларнинг ҳошшлари иноватга олиниши лозим. Лекин аксарият диний гуруҳлар муаммоларга дуч келмасликка қаракат қилдилар. Замонавий қўўғий шароитларда диний ташкилот учун юридик шахс маъомига эга бўлиш ўта муқим ақамият касб этади. Чунки у хусусий мулкка эга бўлиши, шартномалар тузиши ва умуман моқият жиқатидан маърифий фаолият олиб бориши мумкин. Бу таълим жараёнини ташкил этиш ёки диний қайрия, инсонпарварлик, ноширлик фаолиятига ҳамда китоблар, кийим, транспорт, алоқа воситалари, маросимларни ўтказиш учун зарур бўладиган жиқозлар каби мулкка нисбатан ҳам тегишлидир. Шу сабабли БМТга аъзо барча мамлакатларнинг қонунчилик тизимида қеч бўлмаганда баъзи диний гуруҳларга хусусий мулк харид қилиш ва унга эгалик қилиши қўўғини бериш бўйича механизмлар ишлаб чиқилган. Ташкил топган тузилмалар хилма-хилдир. Уларга бирлашмалар, жамоалар, рўйхатга олинган жамоалар, ижтимоий қорхоналар, расмий қерковлар ва бошқалар қиради. 6-модда талабларига тўқри келган қолатларда бундай тузилмалар ФСҚ ХП каби халқаро қужжатларда қайд этилган қоидаларга мос келадиган диний фаолиятнинг барча турларини амалга ошириш имкониятига эга бўладilar.

6-модда адолатли равишда қайрия сўраш ва олиш қўўғи амалиёти ақамиятини тан олади. Диний ташкилот муайян юридик тузилмага эга бўлмасдан маърифий фаолият олиб бора олмаганидек, молиялаштирилмасдан ҳам кун кечира олмайди. Молиявий маблақлардан ўз диний жамоаси эътиқодини қисобга олган қолда фойдаланиш зарурати диний ташкилотнинг юридик маъомга эга бўлишини ниқоятда муқим қилиб қўяди. Чунки ушбу маъомгина кўриб чиқилаётган давлат конституциявий тартиби ва юридик тузилмаси доирасида молиялаштириш манбаларини излаб топиш ва улардан фойдаланиш имконини беради.

Диний рақбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки қорислик асосида олиш диний ташкилотнинг ички иши қисобланади.

Қерков тузилмасининг ўзи онгли эътиқод қосиласи бўлиб, шу сифатда қўпинча бақсларга сабаб бўлади. Уларга нисбатан тегишли қурматни таъминлаш учун диний ташкилотлар тўқрисидagi қонунлар етарли даражада замин қратиши лозим. Зеро, турли диний жамоаларга мансуб қерков тизимлари орасида жиддий фарқлар мавжуд бўлиши

мумкин. Бунда албатта, уларнинг жамоат тартибига хавф солмаслиги инобатга олинади.

Ўонунлар диний ташкилотларга диний маросимларни бажариш чегарасидан ташқарида ҳам фаолият олиб боришларига рухсат берадиган даражада қайишқон бўлиши лозим. Масалан, авваллари диний ташкилотларга хайрия ва таълим бериш билан шуғулланиш ман этилган қоллар ҳам учраган. Бундай чеклашлар ўз диний эътиқодларига асосланган қолда хайрия ва таълим билан боғлиқ фаолиятни муқим деб қисоблайдиган ташкилотларнинг қуқуқларини камситади. Давлатлар томонидан қабул қилинган бирлашмалар тўқрисидаги қонунлар бундай саъй-қаракатларга тўсиқ бўлмаслиги, аксинча уларга тегишли юридик тузилма мақомини берган қолда қўмаклашиши керак.

Диний ташкилотлар фойдалана оладиган юридик шахс мақоми уларга бевосита ва билвосита молиялаштириш, қонуний кучга эга бўлган никоқлаш каби маросимларни амалга ошириш, қамоқхона ва касалхонадагиларга ёрдам бериш ва бошқам қуқуқларни беради, қолаверса муайян эътироф турлари билан боғлиқ рамзий нуфуз ҳам беради. Тарихий ва маданий фарқларни ўзида акс эттирадиган субъектларнинг бундай қўп табақали тизими Европа учун одатийдир.

6-модда дин эркинлиги масаласига тааллуқли барча қолатларни қамраб олмайди, албатта. Аммо, у дин ёки эътиқод эркинлигига тааллуқли юридик мажбурият юқловчи қўплаб қоидаларни ўз ичига олган. Гарчи 6-модда тўқридан-тўқри юридик шахс мақомини олиш қуқуқини қамраб олмаса-да, унинг шарқларидан нима учун ушбу мақомни олиш имконияти 1981 йилги Декларациянинг зарур оқибати эканини тушуниш қийин бўлмайди.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1999 йил 1 мартдаги “Диний тоқатсизликнинг барча шакллари йўқотиш тўқрисида”ги Резолюцияси 1993 йил Венада бўлиб ўтган Инсон қуқуқлари бўйича Иккинчи умумжақон конференциясининг тоқатсизлик қамда у билан боғлиқ зўрлаш, шу жумладан, аёлларни камситиш, диний маросимлар бажариладиган жойларни таққирлашга қарши чоралар қўриш мақсадида давлатларнинг халқаро мажбуриятларига мувофиқ ва уларнинг тегишли қуқуқий тизимларини лозим даражада қисобга олган қолда барча зарур чора-тадбирларни қўриш тўқрисидаги даъватини қўллаб-қувватлайди.

Шу муносабат билан инсоннинг фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги қуқуқини рақбатлантириш ва қимоя қилиш қамда дин ва эътиқод асосидаги нафрат, тоқатсизлик ва камситишларнинг барча шакллари йўқ қилиш бўйича саъй-қаракатларни кучайтириш

лозим. Мазкур Резолюция дин ва эътиқод эркинлиги қуқуқини фақат жамоат хавфсизлигини таъминлаш, тартиб, фуқаролар соқлиқини ва ахлоқини ёки бошқам шахсларнинг асосий қуқуқ ва эркинликларини муқофаза қилиш учун қонунда белгилаб қўйилгандек тартибда чеклашга йўл ўяди. Бу фикр, виждон ва дин эркинлиги қуқуқига зиён етказилмайдиган тарзда қўлланилади.

1960 йилнинг 14 декабрида ЮНЕСКОнинг Бош Конференциясида қабул қилинган **“Таълим соқасида камситиш билан кураш тўқрисидаги Конвенция”**нинг 5-моддасида: “...алоқида ёч кимга ва умуман бирор шахслар гуруқига уларнинг эътиқодларига мос бўлмаган диний тарбияни тиқиштириш лозим эмас”лиги мустақкамлаб қўйилган.

БМТ Бош Ассамблеяси Резолюцияси томонидан 1989 йилнинг 20 ноябрида қабул қилинган, имзолаш, қўшилиш ва ратификация қилиш учун очилган **“Бола қуқуқлари тўқрисидаги Конвенция”**да “Иштирокчи мамлакатлар боланинг фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги қуқуқини қурмат қилишади... ўз динига ва эътиқодига эга бўлиш эркинлиги фақат давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, ақлоқ и, соқлиқини қамда бошқаларнинг асосий қуқуқ ва эркинликлари учун қонунда белгилаб қўйилган тартибдагина чекланиши мумкин”, дея қўрсатилган.

БМТ Инсон қуқуқлари бўйича Комиссиясининг **“Дин ва эътиқод асосидаги тоқатсизлик ва камситишларнинг барча шакллари йўқ қилиш қамсидаги Декларацияни амалга ошириш тўқрисида”**ги резолюциясида ислом ёки бошқам қар қандай динга нисбатан нафрат, ксенофобия қамда у билан боғлиқ тоқатсизлик ва камситиш учун иқвогарлик қилишда босма, аудиовизуал ва электрон воситалардан фойдаланилаётганидан ташвиш билдирилади.

Ақ Ш, Германиянинг оммавий ахборот воситалари, жумладан, кенг оммалашган нашрларида диндан сиёсий мақсадларда фойдаланаётган озчилик учун хос бўлган экстремизм ислом билан айнанлаштирилмоқда. Қолбуки, мутлақ қўпчилик мусулмонлар исломга бақрикентлик ва тоқатлилик тамойиллари асосида амал қиладилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2008 йил апрелида Бухарестда бўлиб ўтган НАТО/Евроатлантика қамкорлик кенгаши саммитида сўзлаган нутқида таъкидлаганидек, бутун мусулмон оламида тоқат қилиб бўлмайдиган вазият ва кескинликка сабаб бўлаётган ислом динига нисбатан бундай мутлақо асоссиз хуруж ва бўқтонларга йўл қўймаслик даркор.

Дин ва эътиқод эркинлиги бўйича минтақавий халқаро шартномалар. Дин ва эътиқод эркинлиги қуқуқига бақишланган

Ўужжатларнинг иккинчи гуруҳини инсон ҳуқуқлари бўйича минтақавий шартномалар ташкил этади. Инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи минтақавий ташкилотлар қаторида Европа Кенгаши, ЕХТ, Америка давлатлари ташкилоти, Африка Иттифоқи, Ислом конференцияси ташкилоти каби ташкилотларни санаш мумкин.

Дин ва эътиқод эркинлигини қимоя қилувчи стандартларни ўрнатувчи минтақавий халқаро шартномалар қаторида «**Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини қимоя қилиш бўйича Европа Конвенцияси**» алоқида ўринни эгаллайди. Мазкур Конвенциянинг дин ёки эътиқод эркинлигига тааллуслиқлиқ қилувчи қоидалари қайд этилган 9-моддаси бу Конвенциядан биров кейин ишлаб чиқилган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясига қамолангандир:

1. Қарим фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини, ибодат қилиш, ўқиш, диний амаллар ва маросимларни ўз дини эътиқодига мос равишда яққа тартибда ёки бошқалар билан биргалиқда, оммавий ёки хусусий тартибда бажариш эркинлигини қамраб олади.

2. Ўз дини ёки эътиқодига амал қилиш эркинлиги қонунда белгилаб қўйилган, демократик жамиятда жамоат хавфсизлиги манфаатларини қўзлаб, жамоат тартиби, саломатлик ёки ахлоқни муҳофаза қилиш ёхуд бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини қимоя қилиш учун зарур бўлган даражада чекланиши мумкин.

9-модданинг биринчи банди «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси» 18-моддасига айнан мос келади. Иккинчи банд эса ФСХПнинг 18-моддасида белгилаб қўйилган чекловларга амалда мос келади, бундай зарурат талаби “демократик жамиятда” сўзлари билан қучайтирилганлиги истисно, холос. Амалиётда “демократик жамиятдаги зарурат” дин эркинлиги ҳуқуқи соҳасида йўл қўйилиши мумкин бўлган асосларни жиддий равишда чеклашга хизмат қилади. Бошқа халқаро ўужжатларда бўлганидек, диний қаётнинг жамоавий жиқатларини қимоя қилишнинг ақамияти алоқида таъкидланади.

Конвенция юзасидан қабул қилинган 1-Баённомада (Париж, 1952 йил 20 март) “қеч кимнинг таълим олиш ҳуқуқи рад этилиши мумкин эмас. Давлат маориф ва таълим соҳасида ўз зиммасига олган қарқандай вазифани бажаришда ота-оналарнинг ўз диний ва фалсафий эътиқодларига мувофиқ болаларига таълим ва тарбия бериш ҳуқуқини қурмат қилади”, -деган қоида белгилаб қўйилган.

Европада хавфсизлик ва қамкорлик бўйича Яқунловчи актда (Хельсинки, 1975 йил 1 август) иштирокчи давлатларнинг “Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари, шу жумладан, ирқ, жинси, тили ва динидан қатъи назар, фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқини қурмат қилиши” юзасидан сиёсий мажбуриятлари мустақамлаб қўйилган.

Европада хавфсизлик ва қамкорлик бўйича Кенгаши иштирокчилари бўлган давлатларнинг Вена учрашуви Яқунловчи ўужжати (Вена, 1989 йил 15 январь) иштирокчи давлатлар “инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини, шу жумладан, барча учун, ирқ, жинси, тили ва динини фарқламасдан фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигини қурмат қилиши”ни тасдиқлайди. Ушбу ўужжатнинг 16-бандида шахснинг дин ёки эътиқодга амал қилиш эркинлигини таъминлаш мақсадида иштирокчи давлатлар бошқа масалалар қаторида шахслар ёки уюшмаларнинг дин ва эътиқод асосида камситилишларининг олдини олиш ва йўқотиш учун самарали чоралар қўриш ва бу ижтимоий ва маданий қаётнинг барча соҳаларида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини эътироф этиш, амалга ошириш қамда диндорлар ва динга эътиқод қилмаганлар ўртасида қамқий тенгликни таъминлаш орқали амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Шу билан бирга, қаримнинг танлаган тилида яққа ўзи, ёки бошқалар билан биргалиқда диний таълим бериш ва олиш қамда мазкур тамойил асосида бошқа масалалар қаторида ота-оналарнинг ўз эътиқодларига мувофиқ равишда болаларига диний ва маънавий таълим беришни таъминлаш эркинлигини қурмат қилиш билан боқилиқ тамойиллар қайд этилган.

Юқорида қайд этилган ва бошқа халқаро ўужжатлар давлат билан дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг халқаро стандартларини белгилаб беради.

Таянч тушунчалар

Эътиқод, дин, диний бақрикенглик.

Виждон эркинлиги, эътиқод эркинлиги, инсон ҳуқуқлари.

Дин ва давлат муносабатлари, халқаро ҳуқуқий ўужжатлар, халқаро ҳуқуқий стандартлар, минтақавий халқаро шартномалар.

Такрорлаш учун саволлар

- Эътиқод ва диний эътиқод деганда нима тушунилади?
- Диннинг бақрикенглик моқияти нимада?

3. Ў озирги даврда дин ва давлат муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?

4. Виждон эркинлигини таъминлашнинг халқ аро ўуўий стандартлари деганда нима тушунилади?

5. Давлатнинг виждон ва эътиод эркинлигини таъминлашдаги роли нималарда кўринади?

II бoб. ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТНИНГ ДИН ВА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

Дунёвийлик ва динийлик уйўнлигини таъминлаш-жамият тараўийётининг муўим омили. Дунёвийлик ва динийлик ўртасидаги нисбат масаласи инсоният тарихининг барча даврларида ўал ўилувчи аўамиятга эга бўлган. Бошўача айтганда, инсон ўаёти мазмунини ташкил ўилувчи ушбу икки таркибий ўисм ўртасида муросага эришиш ўар ўандай жамиятнинг мавжуд ўолати ва истиўболини белгиловчи бош мезон бўлиб келган.

Баъзан ушбу икки омил ўртасидаги муносабатлар кескинлашиб, мамлакатларни тўс-тўполонлар ва жаўлат гирдобига тортган. Ўрта асрлар Европасида амал ўилган, ваўшиёна жазолар ва ўийноўларнинг тимсолига айланган инквизиция даври бунга мисол бўла олади. Ибн Рушднинг ўояларини ривожлантиргани учун жазога ўукм этилган Сигер Брабантскийнинг таўдири, соўлом илмий ўарашлари туфайли жабр кўрган Жордано Бруно, Николай Коперник, Николай Кузанский ва бошўа мутафаккирларнинг ўисмати эса жамият ўаётида динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги соўлом мувозанатнинг шаклланиши йўлидаги ўийинчиликларга мисолдир. Ушбу жараённинг фожиали кўринишлари мусулмон Шарўи ўаётида ўам содир бўлди. Буюк мутасаввиф аллома Абу Мансур ал-ўаллож худонинг моўиятини идрок этиш йўллари ўаўидаги ортодоксал аўидаларга зид ўарашлари учун ўтда ёўилди. Шундай сабаблар туфайли Ибн Сино, Абу Райўон Беруний, Абу-л-Ало-ал-Мааррий, Умар ў айём каби кўплаб буюк даўолар аёвсиз таўўибларга дучор бўлдилар. Буларнинг барчаси динни давлатдан ажратиш билан боўлиў табиий эўтиёж кучини ошириб борган.

Динни давлатдан ажратиш ўаўидаги ўоя азалдан ўурфикрлилик ва дунёвий-рационалистик тафаккур ривожига асосланганини таъкидлаш жоиз. Ушбу ўаётий масала ўозирги Ўзбекистон ўудудида мавжуд бўлган давлатларда ўам доимо муўим ўуринни эгаллаб келган. Бунда дунёвийликка мойил сиёсий кучларнинг давлат ва жамиятни бошўаришдаги мавўеи мунтазам равишда мустаўкамланиб боргани

диўатга сазовордир. Мовароуннаўрининг ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги тарихида бошўарувнинг диний-теократик усулларига мойил давлатларнинг йўўлиги ўам ушбу хулосанинг ўуринли эканини тасдиўлайди.

Демократик тараўийёт ва фуўаролик жамияти ўуриш йўлидан бораётган Ўзбекистондаги маънавий ўаётни ташкил этувчи, уни бирлаштириб турувчи ўзак ўў – динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги мувозанатга асосланади.

Халў томонидан асрлар оша эъозланиб келинган ўадриятлар тизимида диний ўадриятлар алоўида ўурин эгаллайди. Ўзбекистон халўи томонидан азалдан ардоўланиб келинаётган ўадриятларнинг аксариятига исломий руўият ва шарўона одоб-ахлоў чуўур сингиб кетган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан “агар мендан, нега миллий ўадриятларимиз шунча замонлар оша безавол яшаб келаяпти, деб сўрашса, бу – аввало муўаддас динимиз ўисобидан, деб жавоб берган бўлур эдим,”- деб таъкидлангани ўам айти шу билан изоўланади.

Ўўувчи-талабаларда динга нисбатан соўлом муносабатни шакллантириш бугунги кунда таўлим тизимининг барча бўўинлари олдида турган энг мураккаб ва муўим вазифалардан биридир. Ушбу вазифанинг муваффаўийятли ўал этилиши икки муўим омилга боўлиў. Уларнинг ўар иккаласи ўам Президент И.А.Каримов асарларида кўрсатиб берилган. Юртбошимиз таъкидланганларидек, “...ўар бир ватандошимиз, айтиўса, ёшлар фаўат ислом дини тўўрисида эмас, умуман дунёдаги мавжуд динлар, уларнинг тарихи, моўияти тўўрисида тўўлиў тасаввурга эга бўлсин. Ижтимоий соўага оид дарсларда ёшларга дин билан дунёвий ўаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасидаги мўўтадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак”. Демак, динлар ўаўидаги мантиўий асосланган билимларни шакллантириш ва дунёвийлик тушунчасини чуўурлаштириб бориш ёшларда динга нисбатан соўлом муносабатни шакллантиришнинг икки ўутби ўисобланади.

Мамлакатимиз тараўийётининг асосий тамойилларидан бири дунёвийлик экан, уни ўандай тушуниш лозим, деган савол туўилади. Инглиз тилидаги secularity ўамда рус тилидаги секуляризация ва светскость тушунчалари билан туташ ушбу истилоўнинг ўандай талўин этилишининг ўзиёў ўар ўандай мамлакатдаги давлат ва дин ўртасидаги муносабатларнинг мазмун ва моўиятини белгилаб беради.

Шўро замонида чиўарилган аксарият луўатларда светскость ва секуляризация тушунчалари динийликнинг акси бўлган ижтимоий хатти-ўаракатлар сифатида талўин этилади. Бу эса, табиий равишда,

даҗрийлик тарҗиботи ва диннинг җаётий ўрнини инкор этишга олиб келар эди. Аслида эса, Президентимиз таъкидлаганидек, “... дунёвийлик — бу даҗрийлик дегани эмас. Дин ва диний эътиод бутунлай рад этиладиган җаёт андай җайринсоний кўринишга эга эканини биз кечаги тарихимиз мисолида яхши биламиз. Бундай мафқуранинг хатарли томони шундаки, у неча асрлар давомида дин негизида шаклланган, халқ җаётининг ажралмас җисмига айланиб кетган җадриятлар - бу ёзма ёки оёзаки, моддий ёки маънавий мерос бўладими, ахлоқ ёки анъаналар бўладими, миллий дунёараш ёки турмуш тарзи бўладими - буларнинг барчасини рад этади. Натижада одамзот ўзининг ички дунёси, җис-туйғу ва җарашлари, таяниб-суяниб турадиган пойдеворидан мақрум бўлиб, «шўро доғийлари» айтганидек, улкан давлат машинасининг «винтчаси»га айланади. Охир-окибатда бундай одам ота-онасини җам, ўз миллати, халқи ва Ватанини җам танимайдиган аянчли җолатга тушиб қолади”.

Демак, том маънодаги соғлом дунёвийлик диннинг ижтимоий мавҗеини инкор этмайди, балки җамият җаётини ташкил этишнинг дунёвий маърифатга асосланган тарзини англатади. Бошқача айтганда, дунёвийлик ижтимоий җаёт соғалари диний ақиданинг яккаоқимлигидан ва унинг җал җилувчи таъсиридан холи бўлишни тақозо этади.

Дунёвийлик ва ижтимоий-иқтисодий тараққийёт эътиёжлари җамиша җамоанглик касб этиб келган. Яъни, дунёвийлик җотиб қолган догма эмас, аксинча, у мунтазам равишда такомиллашиб боровчи җодисадир. Замонавий илмий тилда айтганда, дунёвийлик модернизация деб номланувчи җараённинг җаракатлантирувчи кучидир. У җамият илмий салоҳиятининг узлуксиз ошиб бориши, технологик тараққийётнинг давомийлиги, иқтисодий җаётнинг рационаллашуви, маданиятнинг юксалиб бориши каби муқим җараёнлар билан уйғун равишда такомиллашиб боради.

Дунёвий тараққийёт йўлидан бораётган җар андай мамлакатда дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг муқим җиррасини дин ва сиёсат орасидаги алоқалар ташкил этади. Охирги пайтларда исломнинг сиёсат билан, бошқача айтганда, исломнинг давлат билан муносабатлари масаласи жиддий ташвишларга сабаб бўлмоқда. Ақолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этувчи айрим мамлакатларнинг охирги ўн йилликлардаги таҗрибаси “ислом — оламшумул динлар орасидаги энг сиёсийлашган диндир” дея даъво қилаётган олимлар ва сиёсатчиларнинг фикрини тасдиқлаётгандек кўринади. Айрим мутахассислар, аатто “ислом — сиёсий җаётнинг энг

асосий омилларидан биридир, уни — сиёсатдан, сиёсатни эса, ундан ажратиб бўлмайди”, дея хулоса қилмоқдалар.

Бугун аатто, “җамиятнинг диний хавфсизлиги” деган тушунча пайдо бўлди. Чунки охирги ярим аср давомида диний омилнинг таъсири туфайли айрим мамлакатларнинг миллий хавфсизлигига путур етгани ақидиат. Масалан, Ольстерда католиклар ва протестантлар ўртасида вақти-вақти билан хунрезлик ва тўполонларни келтириб чиқараётган зиддиятлар Буюк Британиянинг умуммиллий хавфсизлигига путур етказётган хатарли омиллардан бирига айланганини инкор этиб бўлмайди.

XX асрнинг ўрталаридан фаоллаша бошлаган радикал диний оқимлар 1970-йилларда Миср Араб Республикасининг сиёсий тизимига, демакки, унинг миллий хавфсизлигига нисбатан жиддий хатарга айлангани җам юқоридаги мулоқазанинг ўринли эканини кўрсатади.

Җазоирдаги воқеалар туфайли эса XX-асрнинг 80-йиллари охирига келиб, җамият сиёсий-мафқуравий ва диний-маънавий асосда иккига бўлиниб кетди. 1992 йилдаги парламент сайловларида ушбу вазиятдан фойдаланган сиёсийлашган радикал диний доиралар кўпчилик ўринларни ўлга киритди. Улар шарият талабларига мос равишда мамлакат тараққийётининг асосий йўналишларини тубдан ўзгартириш талабини олқа сурдилар. Бу җамиятдаги бўлинишни янада чуқурлаштирди, давлат ва җамият җурилишида дунёвийлик ва исломга суянган динийлик ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Охир-оқибатда эса, ўтказилган сайловлар якуни бекор қилинди. Бунинг натижасида юзага келган кескин ички ижтимоий-сиёсий ва диний-мафқуравий зиддиятлар җарийб 7 йил давом этган җонли тўқнашувларни келтириб чиқарди. Мутахассисларнинг фикрича, уларда камида 30 минг киши җурбон бўлди, сиёсийлашган диний омил эса, умуммиллий барқарорлик ва хавфсизликнинг ақидий душманига айланди. Бу каби мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Мусулмон дунёсида фаолият кўрсатаётган диний-сиёсий гуруҳлар ва партиялар нисбатан яқинда мустақилликка эришган, ақолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этадиган минтақамиз мамлакатларини җам ўз таъсир доирасига тортишга фаол интилмоқда. “Ўзбу-т-тақрир ал-исломий”нинг охирги 10-15 йил давомида Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистондаги фаолияти җам бунинг исботи бўла олади. Бундай ташкилотлар оддий фуқароларнинг диний җис-туйғулари, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг бир шаклидан иккинчисига ўтиш даврида юзага чиқадиган объектив җийинчиликлар, конфессиялараро

муносабатларнинг нозик жиҳатларидан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишга интилмоқда. Бундай интилишларнинг олдини олиш деярли барча мусулмон жамиятлари учун алоҳида долзарблик касб этмоқда. Зеро, баъзи ҳолларда диний онгнинг радикаллашуви ва сиёсийлашуви, диний экстремизмдан терроризмга ўтиб кетиш жараёнларининг тезлашуви каби миллий хавфсизлик учун ўта хатарли омиллар кузатилмоқда.

Ўзбекистоннинг дунёвий ривожланиш йўли. Мустақиллик ижтимоий ғоятнинг барча соҳаларида, жумладан, маънавий ғоятдаги янгиланиш жараёнини, туб ўзгаришлар даврини бошлаб берди. Динга бўлган муносабат тубдан ўзгарди: собиқ совет тизимининг атеистик ҳужумкорлик сиёсатида барҳам берилди, виждон эркинлиги ҳонун орқали қафолатланди.

Дин ва дунёвий давлат орасидаги муносабат ҳақида гап кетар экан, энг аввало, диннинг давлатдан ажратилиши тамойили унинг асосини ташкил этишини таъкидлаш зарур. Бу ҳақида Конституциямизнинг 61-моддасида шундай дейилади: «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳақда ҳонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди».

Мазкур моддада муҳим ҳодалар мустақам қўйилган. Аввало диний ташкилотлар ҳайси конфессияга тааллуқлигидан ҳатъи назар, бир хил қўйқўий майдонда фаолият олиб боради. ғолаверса, диний бирлашмалар фаолиятини ташкил этиш уларнинг ички иши ҳисобланади ва давлат назоратидан ҳолидир.

Шу билан бирга, диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилгани диннинг жамиятдан ажратилганини англамаслигини ҳам таъкидлаш зарур. Бу фуқаролик жамиятида дин ўз мавҳеига эга бўлишини англатади. Бу ҳам Конституциямизнинг амалдаги ижросидан келиб чиқадиган мантиқий ҳулосалардан биридир. Айтиш жоизки, маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, бунёдкор миллий ҳадриятларимизни асраб-авайлаш ва ҳалқимизнинг ҳақиқий маънавий сурати ва сийратини белгиловчи фазилатларни ўзида мужассамлаштирган меҳр-оҳибат, ҳамжиҳатлик, ўзаро ёрдам, кексаларга ҳурмат, шарҳона одоб-ахлоқ, шарму ҳаё каби энг олий инсоний туйқўларнинг туб моҳиятини англаш ва қўзғорачиҳидек эъзозлашда айнан диний ташкилотлар ва дин арбобларининг роли ва ўрни беҳислигини бугун ҳеч ким инкор этмайди. Аксинча, бундай бунёдкор фаолият ҳизҳин қўллаб-ҳувватланмоқда. Бунинг сабаби эса, Конституциямизда ана шундай фаолият учун мустақам қўйқўий замин яратиб берилганидир.

Дин ва дунёвий давлат муносабатини белгилаб берувчи бошқа бир тамойилнинг мазмуни дин соҳасида кечадиган ўзгаришларни ҳолис ва илмий ўрганиш ва шундан келиб чиқиб, ижобий жараёнлар ривожига янада кенгроқ имконият яратиш, салбий ҳолатларнинг олдини олишда намоён бўлади.

Давлатнинг динга бўлган муносабатини ифодаловчи бошқа бир тамойил шундан иборатки, давлат динни ҳалқ маънавиятининг узвий ҳисми сифатида тан олади. Шундан келиб чиқиб, унинг ривожини учун тегишли шарт-шароит яратишга ҳаракат қилади.

И.А.Каримовнинг қўйидаги сўзларида бу тамойил ўзининг ёрқин ифодасини топган: **«Мамлакатимизни демократик тамойиллар, илм-фан ютуқлари, юксак технологиялар асосида модернизация қилиш билан бирга, муҳаддас динимизни, миллий ўзлигимизни асраб-авайлаб яшашни мақсад қилиб қўйганмиз»**. Бу фикрлар ҳаётий воқеликка айланмоқда.

Давлат ва дин муносабатларининг яна бир асосий ҳусусияти бу диннинг сиёсатга аралашмаслигидир. Зеро, ҳар ҳандай дин, биринчи ўринда маънавий-ахлоқий жиҳатни ўз ичига олади.

Ҳеч ҳайси дин ўзида ҳалқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ғоятнинг барча жиҳатларини ҳамраб олишга даъвогарлик қилмайди. Акс ҳолда у дин бўлмай қолади.

Эътироф этиш лозимки, ҳар ҳандай диний эътиҳод каби ислом ҳам барча даврларда, шу жумладан, даҳрийлик кенг тарқиб этилган шўро тузуми замонида ҳам, ижтимоий муносабатлар ва маънавий-руҳий ҳаётга ўз таъсирини ўтказиб турган муҳим омиллардан бири бўлиб ҳолаверган. Ижтимоий муносабатлар ва маънавий-руҳий ҳаётнинг уйқўнлиги эса, ҳар ҳандай жамиятнинг ички сиёсий барқарорлигини белгиловчи асосий омиллардан экани сир эмас. Шу нуқтаи назардан ҳараганда, дин ва сиёсат ўртасидаги муайян боқлиқликни инкор этиб бўлмайди. Бунинг сабаби эса ислом ҳалқимизнинг онгу шуури ва менталитетига шу ҳадар сингиб кетганидир. Президент И.Каримов таъкидлаганидек, **“...уни ҳеч ҳандай куч, ҳеч ҳандай ташвиҳот билан чиқариб бўлмайди”**.

Бундан келиб чиқадиган мантиқий ҳулоса шуки, ислом дини ва мусулмончилик деган тушунча бизнинг минтақамиз учун фаҳат ўтмиш ва бугун тажрибасигина бўлиб қолмасдан, у келажак воқелиги ҳамдир. Ислоннинг жамият ҳаётидаги роли том маънодаги қурфихрлилик ҳарор топаётган мустақиллик даврида ўзини янада яққолроқ намоён этаётгани ҳам шундай ҳулоса чиқаришга асос бўлади.

Бироқ масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор: диний омилнинг сиёсийлашуви жамият ҳавфсизлиги ва барқарорлиги учун таҳдидга

айланиб кетиши мумкин. Ушбу Ҳолат Ҳар Ҳандай диннинг соф эътиқодий масалалар чегарасидан чиқиб, давлат ва жамият Ҳурилиши масалаларига аралашшига уринишидан бошланади. Мазкур Ҳол мусулмон Шарҳи мамлакатлари тарихида ўзини такрор ва такрор намоён этиб келаётгани яхши маълум. Бундай Ҳолатнинг вужудга келиш хавфи у ёки бу жамият тарихида кескин ўзгаришлар рўй берган даврларда айтишса, кучаяди.

Марказий Осиё мамлакатларининг мустақиллик йилларидаги тараққиёт тажрибаси мусулмон жамиятларида миллий ўзликни англаш ва исломий уйғониш жараёнлари бир-бири билан алоқадор тарзда, Ҳатто бир-бирига киришиб кетган Ҳолда кечади, деган хулосанинг тўғрилигини тасдиқламайди. Дарҳақиқат, миллий ўзликни англаш билан боғлиқ турфа жараёнларни диний Ҳадриятлардан айри Ҳолда тасаввур этиш амримайди. Бизнинг жамиятимиз учун Ҳам табиий бўлган ушбу хусусият, ўзининг ўта нозиклиги баробарида хатарлиги билан Ҳам ажралиб туради. Мазкур икки тушунчани бир деб Ҳабул Ҳилиш, уларнинг ўзаро нисбатини баҳолашда хато Ҳилиш – диннинг сиёсийлашувига йўл очиб беради. Шуни унутмаслик лозимки, айрим Ҳолларда, жамиятдаги муайян кучлар ўзларининг Ҳаразли мақсадларига эришиш учун онгли тарзда айнан шундай Ҳиладилар.

Мустақилликнинг илк босқичида мисли кўрилмаган даражада фаоллашган диний гуруҳларнинг сиёсий ва, Ҳатто, Ҳарбийлашган ташкилотларни тузишга Ҳаратилган амалий Ҳаракатларини эслаш лозим. Ўшанда бундай гуруҳлар Ўзбекистонни исломий давлат деб эълон қилишни талаб қилиш даражасигача бориб етган эдилар. Мафкуравий маркази Фарҳона водийси бўлган ушбу Ҳаракат ўз даврида мамлакатимизнинг бошқа минтақаларида Ҳам муайян акс-садо бериб, умуммиллий хавфсизликка жиддий таҳдид туғдирганини инкор этиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан Ҳараганда, Президент И.Каримов асарларида баён этилган оголантиришларни теран идрок этиш, уларда баён этилган ва стратегик моҳиятга эга вазифаларни сидқидилдан ва мунтазам бажариб бориш – тинч ва фаровон эртанининг қафолати демакдир. Дунёвий-маърифий давлат ва жамият Ҳуриллаётган Ҳар Ҳандай мамлакатда диний жараёнлар эволюциясини ўзибўларчиликка ташлаб қўйиб бўлмайди. Ушбу мулоҳаза, айтишса, ўзликка қайтишнинг ўш Ҳанотини ташкил этувчи миллийлик ва динийлик ўртасидаги чегарани аниқлаш баъоят мушкул бўлган мусулмон жамиятлари учун долзарбдир.

Дунёвий давлат ва жамият энг аввало, Ҳонун устуворлигини таъминлаш этади. “Ҳонун – барча учун баробар” деган демократик тамойил, шубҳасиз, диний жараёнларга Ҳам тааллуқлидир. Ижтимоий-иқтисодий

ва маънавий-маърифий Ҳаётнинг бошқа Ҳар Ҳандай соҳаси каби диний жараёнлар Ҳам фақат Ҳонун белгилаб қўйилган мезонларга мувофиқ равишда ривожланишга Ҳақлидир. Ифодали қилиб айтганда, Ҳонун барча бошқа соҳаларни меъёрга солиб тургани каби диний вазият эволюцияси Ҳам, Ҳеч Ҳандай чекинишларсиз, унга бўйсунушга мажбур. Бу иш демократиянинг асосий тамойилларидан бўлган виждон эркинлиги, хусусан, эътиқод эркинлигини чегаралаш қисоибига қилинмайди, албатта. Аксинча, азал-азалдан демократик жамиятнинг бош мезони бўлиб келган Ҳонун устуворлигини таъминлаш орқали амалга оширилади.

“Диний вазият эволюциясини бошқариш” Ҳақидаги тезис, энг аввало, дунёвий-маърифий давлат ва жамият Ҳурилиши жараёнида диний омилга ажратилган конституциявий ўринни Ҳонуний воситалар билан таъминлашни назарда тутди. Худди шу асосда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида диний-сиёсий партиялар тузиш тақиқланган.

Ўзбекистон давлатининг дунёвийлик, диний бағрикенглик, барча динларга бир хилда муносабат, жамият тараққиётида дин билан Ҳамкорлик қилиш хусусиятлари ана шу тамойил асосида амалга оширилади. Чунки дунёвий-маърифий давлатда диний эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, сиёсий ҳоқлиқларини билдиришда барча фуқароларнинг тенг иштироки тамойилига риоя қилиди.

Виждон эркинлигининг моҳияти. Дунёвийлик туйғулари алоҳида шахс ва ижтимоий институтлар даражасида намоён бўлиб боради. Дунёвийлик демократик тараққиёт йўлини танлаган Ҳар Ҳандай мамлакат қатъини ташкил этишнинг бош мезонларидан бири– виждон эркинлиги тамойилининг устуворлигини қафолатлайди.

Мамлакатимизда барпо этилаётган демократик Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг тамал тоши «виждон эркинлиги» тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Фуқаровий эркинликлар ичида инсоннинг ички маънавий дунёсига ва унинг руҳиятига бевосита алоқадор бўлган виждон эркинлиги демократик дунё бўйлаб умумэътироф этилган инсон Ҳуқуқларининг энг асосийларидан биридир.

Фуқаролик жамияти кишилар ўртасидаги муносабатларнинг юксак маданий савия ва теран маънавий заминга асослангани билан ажралиб туради. Бундай жамиятнинг ижтимоий-маънавий қатъида умуминсоний Ҳадриятларнинг устуворлиги, уларнинг мўътабар ва Ҳатто, муқаддас саналиши барқарор бўлмоқи шарт. Муайян инсоннинг Ҳадр–қиммати, одамлар орасидаги меҳр–оқибат, самимийлик, ахлоқий

поклик, инсофу адолат ва инсонпарварлик каби энг эзгу умуминсоний Ҳақриятлар фуқаролик жамияти Ҳақтининг Ҳақий ий мезонларидир. Шунинг учун Ҳам, Ўзбекистонда кечаётган давлат ва жамият Ҳурилиши жараёнида том маънодаги виждон эркинлигини таъминлашга алоҳида урғу берилмоқда.

Давлатимизнинг виждон эркинлигига муносабати–Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида мустақамлаб Ҳўйилган “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиод Ҳилиш ёки Ҳеч Ҳайси динга эътиод Ҳилмаслик Ҳуғуғига эга”,-деган Ҳоидада ўзининг аниқ Ҳуғуғий-Ҳонуний ифодасини топган. Демак, «виждон эркинлиги» деган тушунчанинг мазмун-моҳияти хоҳлаган динга эътиод Ҳилиш Ҳуғуғидан ташқари, Ҳеч Ҳандай динга эътиод Ҳилмаслик ихтиёрини Ҳам Ҳамраб олади. Ҳар бир фуқаро Ҳақли бўлган бундай Ҳуғуғнинг бузилмаслиги учун мазкур модда “диний Ҳарашларни мажбуран сингдиришга йўл Ҳўйилмайди” деган муқим Ҳоида билан тўлдирилган. Бунинг замирида виждон эркинлигига нисбатан Ҳар Ҳандай тақдидни бартараф этиш истаги ётади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ-тиниқ белгилаб Ҳўйилган давлат ва жамият Ҳурилишининг бош мақсадлардан бири - инсон фаровонлиги таъминланган, ижтимоий адолат ва Ҳонунийлик устуворлик Ҳиладиган, барча фуқаролар бир хил Ҳуғуғ ва эркинликларга эга бўлган, жинси, ирқий, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан Ҳатти назар, Ҳонун олдидан тенглигига асосланган жамиятни барпо этишдир. Бу, энг аввало, юксак маънавият ва Ҳуқуқлиликка асосланган, виждон эркинлиги амалда барқарор бўлган жамиятни барпо этиш демакдир. Бундай жамиятни Ҳуриш эса, биринчи навбатда, кенг маънодаги виждон эркинлиги, жумладан, диний эътиод эркинлигини таъминлашни тақозо этади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ушбу Ҳақтий масалага умумэтироф этилган демократик тамойиллардан келиб чиқиб ёндашилган.

Том маънодаги виждон эркинлиги Ҳуғуғини кафолатлаш ва амалда таъминлаш учун Ўзбекистонда тўлақонли Ҳуғуғий тизим яратилган. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Ҳонунининг янги тақририга (1998 йил, 1 май) кўра, «виждон эркинлиги» фуқароларнинг Ҳар Ҳандай динга эътиод Ҳилиш ёки эътиод Ҳилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий Ҳуғуғидир. Шу маънода, Ҳуғуғий категория сифатида

– виждон эркинлиги, бир томондан, эътиод эркинлигини, иккинчи томондан эса, Ҳеч бир динга эътиод Ҳилмаслик Ҳуғуғини ифода этади.

Ахлоқий нуқтаи назардан виждон эркинлиги – бу муайян инсоннинг фикрлаш тарзи ва шахсий маънавий эътиодига мос хатти-Ҳаракат Ҳилиш Ҳуғуғидир. Дунёнинг турли-туман мамлакатларида, узоқ тарихий даврлар давомида, оламнинг яратилиши ва ривожланиши, кўпинча, диний тасаввурларга асосланган тарзда изоқлаб келингани яхши маълум. Бироқ илм-фан тараққиёти мазкур Ҳодисаларнинг дунёвийликка асосланган тушуниш тамойилини тадрижий равишда кучайтириб борган. Ҳар бир шахс эркин фикрлаш ва Ҳонун доирасида Ҳаракат Ҳилиш имкониятига эга бўлиши натижасида умумий тараққиёт жадаллашган.

Шундай Ҳилиб, виждон эркинлиги уч жиқатни англатадиган Ҳуғуғий категорияга айланиб қолди:

Биринчиси - муайян шахс худога ишониши, хоҳлаган динига эътиод Ҳилиши мумкин.

Иккинчиси - худога ва динга ишонмаслиги, уларга нисбатан бетараф бўлиши мумкин.

Учинчиси - дақрий, яъни Ҳеч бир динга эътиод Ҳилмайгина қолмасдан, балки уларни инкор этиши мумкин.

“Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Ҳонунини Ҳар бир фуқарога санаб ўтилган уч имкониятдан хоҳлаганини, Ҳеч Ҳандай тазйиқларсиз, онгли равишда танлаб олишни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси Ҳонунларида вояга етмаган ёшларнинг виждон эркинлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Бунинг сабаби – тушунарли. Чунки Ҳали етарли Ҳақтий тажриба ва билимларга эга бўлмаган ёшларга таъсир ўтказиш, айланиш, муайян диний дунёқарашни уларнинг онгига сингдириш осон. Дунё, жумладан, мамлакатимиз тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, айрим носоқлом кучлар бундан ўзларининг Ҳаразли мақсадлари йўлида фойдаланишга интилмоқда. Шунинг учун Ҳам, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ҳонунга “вояга етмаган болаларни диний ташкилотларга жалб этиш, шунингдек, уларнинг ихтиёрига, оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар ихтиёрига зид тарзда динга ўқитишга йўл Ҳўйилмайди”, деган муқим Ҳоида киритилган. Ҳонунга хилоф равишда бундай фаолият билан шуғулланганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига жиноий жавобгарлик Ҳам белгиланган.

Демак, давлат виждон эркинлигини Ҳуғуғий кафолатлаш ва амалда таъминлаш тадбирларини рўёбга чиқариш билан бир қаторда,

уларга нисбатан ҳар қандай таъдиднинг олдини олишга ҳам интилади. Ҳонун устуворлиги энг олий мезон бўлган фуқаролик жамиятининг ҳар бир аъзоси ушбу ҳонуний талабга тўғри муносабатда бўлиб, унинг ҳаётга татбиқ этилишига ҳисса қўшиши лозим. Чунки энг муҳим конституциявий ҳуқуқлардан бўлган виждон эркинлиги ҳуқуқининг амалда рўёбга чиқарилиши фуқаролик жамиятининг маънавий-маданий ривожланганлик даражасининг муҳим кўрсаткичидир.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ҳонун. Ушбу Ҳонун 1991 йилда қабул қилинган бўлиб, 1993 йилда киритилган баъзи ўқшимча ва ўзгартиришлар билан 1998 йилга қадар амалда бўлиб келди.

1990 йилларнинг бошларида ҳукуматимиз томонидан берилган имкониятларнинг суистеъмол қилиниши, масжид қуриш кампанияга айланиб кетиши оқибатида уларнинг сони 89 тадан 5000 тагача етди. Уларнинг аксарияти ҳужжатлари тўлиқ расмийлаштирилмаган, малакали имомлар билан таъминланмаган (95,8% диний маълумотсиз) ва зарур шароитлар бўлмаган ҳолда фаолият юргизиб, турли “пешво”лар масжидларни ўз уяларига айлантиришга ҳаракат қилдилар.

Баъзи диний ташкилотларнинг раҳбарлари хорижий фуқаролар бўлиб, аслида ҳеч қандай диний маълумотга эга бўлмай, молиявий ёрдам кўрсатиш ҳисобига республика ҳудудидаги диний ташкилотларга раҳбарлик қилиб олиб, бузуқчилик, миссионерлик фаолияти билан шуғулланар эдилар. Уларнинг асосий мақсади турли йўл ва усуллар билан ўз сафларини мақаллий миллат вакиллари ҳисобига кенгайтиришдан иборат эди.

Давр талаблари асосида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ҳонунни тубдан ўзгартириш зарурати туғилди ва 1998 йил 1 май куни янги тақрирда қабул қилинди. Жумладан, Ҳонуннинг 8-моддасига асосан, диний ташкилотлар 18 ёшга тўлган ва республика ҳудудида доимий яшаётган 100 нафардан кам бўлмаган Ўзбекистон фуқаролари ташаббуси билан тузилиши, муайян конфессияга қарашли диний ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва йўналтириб бориш учун уларнинг республика бўйича ягона марказий бошқарув органи тузилиши мумкинлиги қаъидаги Ҳоида мустақамлаб қўйилди.

Шунингдек, тегишли диний маълумотга эга бўлган Ўзбекистон фуқаролари диний ташкилотларнинг раҳбарлари этиб сайланишлари, бундай лавозимга истисно ҳолатда хорижий фуқаролар номзодлари Вазирлар Мақамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита билан келишиб олиниши белгилаб қўйилди.

Ҳонуннинг 9-моддасига мувофиқ диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари руқонийлар ва ўзларига зарур бўлган диний ходимлар тайёрлаш учун диний ўқув юртлари тузишга қаълидир.

Ҳонуннинг 5-моддасида бир конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-қаракатлар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади.

Ушбу модданинг мазмуни ва ақамиятини тушуниш учун миссионерлик ва прозелитизм нима эканини билиб олиш керак. Миссионерлик – бу бошқа диний эътиқодга эга бўлган шахсни ўз динига оқдириб олиш бўйича диний ташкилотлар вакиллари томонидан амалга ошириладиган фаолият. Прозелит – бу ўз динидан кечиб, бошқа динга ўтган одам.

Ҳонуннинг 16-моддасига асосан: «Диний ташкилотлар учун ер ажратиш қамда ибодат бинолари қуриш тегишли равишда ҳорақаллоқистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг рухсати билан белгиланган тартибда амалга оширилади».

Ҳонуннинг диний адабиётларга тегишли бўлган 19-моддаси ҳам бир қадар ўзгартирилди: «Диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари диний мақсадларга мўлжалланган буюмлар, диний адабиётлар ва диний мазмундаги бошқа ахборот материалларини Ўзбекистон Республикаси Ҳонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқаришга, экспорт ва импорт қилишга қамда тарқатишга қаълидир». Мазкур Ҳоида Ўзбекистон ҳудудига диний адабиётларнинг олиб кирилишини тартибга солади.

Ҳонуннинг 3-моддасида «Динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг қаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин»лиги белгиланган.

Мазкур Ҳонуннинг 23-моддасига қўра виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги Ҳонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган мансабдор шахслар, диний ташкилотларнинг хизматидагилар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Ҳонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Бу модда Ҳонун олдида барча бир хил бўлишини таъминлайди.

Ўзбекистонда диний ташкилотлар. Маълумки, диний онг ўз-ўзидан ўзгармайди. Унга фаол таъсир кўрсатиб турувчи омиллар мавжуд. Уларнинг энг таъсирчани, шубҳасиз, диний муассасалардир.

Ўзбекистон мисолида олиб қараладиган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларида уларнинг сони мунтазам ошиб боради. Узоқ тарихий давр давомида олиб борилган исломга қарши сиёсат доирасида мулоҳаза юритилса ҳамда ХХ асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йилларининг бошида мамлакатда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият кўзгуси орқали қаралса, бу – табиий қол эди, дейиш мумкин. Масаланинг айриртабиий томони шунда эдики, масжидлар сонининг узлуксиз ошиб бориши билан бир вақтда, мусулмонлар диний онгини радикаллаштириш ва сиёсийлаштиришга уринган кучлар ҳам фаоллашиб борди. Масжидларнинг баркамол инсонни тарбиялашдек нозик масаладаги муҳим тарбиявий ролини инкор этмаган ва унга заррача соя ташламаган қолда, шуни қайд этиш мумкинки, уларнинг айримлари, афсуски, Ўзбекистонда сиёсий исломнинг шаклланиши ва ривожланишида таянч нуқта бўлиб хизмат қилди. ХХ асрнинг 90-йиллари бошида Россияда тузилган “Ислом уйғониш партияси” филиалини Ўзбекистонда очиб, “Туркистон ислом партияси”га асос солишга қаратилган уринишлар мазкур кучларнинг ўз сафларини мустақамлашга йўналтирилган кенг қўламли қаракатлари сифатида юзага келди. Наманган ва қўшонида тузилган “Адолат”, “Ислом лашкарлари”, “Одабийлик ва инсонийлик” каби қарбийлашган ташкилотлар жиноятчиликка қарши курашда давлат органларига ёрдам бериш ниёби остида қўшун-тартибот ташкилотларининг айрим вазифаларини ўз зиммасига ола бошлагани ҳам исломнинг тез суръатлар билан сиёсийлашиб бораётганидан далолат берар эди.

Қар қандай масжидда диний қадриятларнинг тарқиб этилиши табиий қол. Аслида, масжидларнинг асосий вазифаларидан бири ҳам шудир. Демак, улар диний онгни ривожлантириш ва унинг эволюцияси йўналишини белгиловчи энг муҳим механизмдир. Табиийки, масжидларда ушбу тарқибот соф диний қобиққа ўралган тарзда амалга оширилади. Бундан ташқари, турли масжидларда ваъз қилувчи имомларнинг савияси ҳам, дунёқараши ҳам турличадир.

Маълумки, мамлакатимиз фуқаролик жамиятини мустақамлаш йўлидан бормоқда. “Фуқаролик жамияти” дегани эса, биринчи навбатда, жамият бошқарувининг муайян соҳаларини давлат органлари ва ташкилотларидан босқичма-босқич ноқўкумат тузилмаларга ўтиб боришини англатади. Демократик мамлакатлар тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, фуқаролик институтлари маънавият ва маърифат, илм-фан ва маданият билан боғлиқ соҳаларда ўзини кўпроқ намоён этиб боради. Охирги йилларда Ўзбекистонда бу соҳада катта ишлар амалга оширилмоқда. Миллий қурур, ўзликни англаш, миллий-диний қадриятларни тўғри ва соғлом идрок этишга хизмат қилишга

қаратилган маънавий-маърифий йўналишдаги қатор жамқармалар, уюшмалар ва марказлар тузилмоқда. Улар давлат ташкилотларидан қабул қилиб олинаётган тегишли бошқарув ва тарбиявий-маърифий функцияларни бажаришга қаракат қилмоқдалар. Давлат органлари, ўз навбатида, уларнинг мустақамланиб бориши учун лозим моддий-маънавий ва қонуний асосларни яратишга фаол қўмаклашмоқда.

Мазкур тузилмалар олдида турган энг муҳим ижтимоий-маънавий моҳиятга эга вазифалардан бири – халқимиз учун асрлар оша анъанавий бўлиб келган асл диний қадриятларимизнинг тўғри идрок этилишига амалий қисса қўшишдан иборат. Диний омил билан боғлиқ қолда фаолият кўрсатаётган бу каби ташкилотлар диний билимларни дунёвий маърифат кўзгуси орқали тақлил қилиши ва тушунтириши лозим. Мустақамланиб бораётган миллий ўзликни англашга бевосита алоқадор диний қадриятларнинг тўғри ва соғлом идрок этилишига қаратилган маърифий-тарбиявий ишларни амалга ошириши керак. Бошқача айтганда, уларнинг асосий вазифаларидан бири – диний қадриятлар, энг аввало, инсоннинг маънавий камолотига хизмат қилиши лозимлиги қолдадаги азалий қадиматни, халқимиз, айниқса, ёш авлод онгига сингдириб боришдир. Бундан ҳам муҳими, диний эътиқод – сиёсий “ўйинлар” майдони эмаслиги, бу каби “ўйинлар”нинг жамият хавфсизлиги ва барқарорлиги учун хатарли эканини илмий-тарихий ва қадимий далиллар билан асослаган қолда кенг оммага мунтазам тушунтириб боришдан иборатдир.

Ушбу ишдан кўзланган пировард натижа – халқимиз учун қадимдан анъанавий бўлиб келаётган диний-маънавий меросга садоқатни мустақамлаш, шу орқали, диний қадриятларнинг қадимий ўрнини тўғри идрок этиш, диний вазиятнинг соғлом ва табиий ривожланишига амалий қисса қўшишдан иборат бўлгани учун ҳам у қуруқ ташвиқот бўлиб қолмаслиги керак. Диний қадриятларнинг соғлом ва тўғри идрок этилишига қаратилган фаолият кўна ва серқирра тарихимиз ҳамда аждодларимиз қолдирган ибратли маънавий меросга асосланиши лозим.

Фуқаролик жамияти институтлари мустақамланиб борган сари, буюк бобокалонларимиз қолдирган бой илмий-маънавий мерос, жумладан, маънавиятимизнинг узвий қисми бўлган миллий-диний қадриятларни чуқур ва янгича ёндашув асосида ўрганиш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Олдимизда турган вазифа – яратилаётган имкониятлардан тўғри, умумиллий юксалиш манфаатларига мос равишда фойдаланишдир. Шундай қилинганда, ислом ва сиёсат, дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг табиийлиги, уларнинг

жамиятимиз сиёсий барқарорлиги ва маънавий баркамоллигига хизмат қилувчи уйқунлиги таъминланади.

Тарихдан маълумки, қар қандай давлатнинг барқарорлиги ундаги халқлар, миллат ва элатларнинг қўқў ва эркинликлари фақатгина қонуний қўқўжатларда белгиланишига эмас, балки уларнинг амалда қай даражада ўз тасдиқини топишига қам боқлиқдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда фуқароларнинг виждон эркинлиги билан боқлиқ қўқўлари нафақат қонун билан мустақамлаб қўйилгани, балки амалиётда унинг асосий тамойилларига қатъий риоя қилинаётгани қатъий далиллар билан тасдиқланаётганини таъкидлаш зарур.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда диний ташкилотларнинг сони ўсди. Хусусан, 1990 йилда республикамызда 119 та диний ташкилот (89 та исломий ва 30 та ноисломий) мавжуд бўлган бўлса, 1991 йилда 179 тага (146 исломий ва 33 ноисломий) етди, 2008 йилнинг августига келиб эса, уларнинг сони 2229 тани (2050 та исломий, 179 та ноисломий) ташкил этди.

Ноисломий диний ташкилотлар қаторида Рус Православ черкови, Рим-католик черкови, Немис Евангель-лютеранлар черкови, Арман Апостоллик черкови, яқудийлар ва Бақойилар диний жамоалари, Буддавийлар ибодатхонаси, Библия китоб жамияти каби ташкилотларни санаш мумкин.

Мустақилликкача бор-йўқ иккита (Тошкент ислом институти ва «Мир Араб» мадрасаси) исломий диний ўқув юрти бўлган бўлса, ўтган йиллар давомида уларнинг сони кўпайди. Бошқача айтганда, Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент ислом институти, Бухородаги «Мир Араб», Тошкентдаги «Кўкалдош», қорақалпоқистондаги «Муқаммад Беруний», Намангандаги «Мулла қирқиз», Хоразмдаги «Фахриддин ар-Розий», Андижондаги «Саййид Муқийддин Махдум», қашқадарёдаги «Хожа Бухорий» қамда фақат хотин-қизлар тақсил оладиган Тошкентдаги «Ҳадичаи Кубро» ва Бухородаги «Жўйбори Калон» ўрта махсус ислом билим юртларидан иборат яхлит диний таълим тизими яратилди.

2000-2001 ўқув йилидан бошлаб ушбу таълим муассасаларидаги ўқитиш жараёни Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Касб-қунар таълим марказининг Давлат таълими стандартлари бўлими билан қамкорлиқда ишлаб чиқилган таълим стандартлари ва ўқув режаси асосида ташкил этилди. Содда қилиб айтганда, ўқув юртларида диний ва дунёвий таълимнинг узвийлиги таъминланди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 2003 йил 22 августдаги «Дин соқасидаги маънавий-маърифий, таълим

ишларини ва фаолиятни такомиллаштиришда ижтимоий қўмак ва имтиёзлар бериш тўқрисида»ги қарори алоқида ақамиятга эга бўлганини таъкидлаш зарур. Ушқу қарорга асосан Тошкент ислом институти ва ўрта махсус ислом билим юртларида жорий этилган таълим стандартлари, ўқув режалари қамда талабаларнинг қабул қилинган давлат меъёрларига мувофиқ диний ва дунёвий билимлар олаётганини инобатга олиб, мазкур ўқув юртларининг битирувчиларига бериладиган дипломлар давлат таълим қўқўжати сифатида эътироф этилди. Шу билан бирга, унга эга бўлган шахсларга давлат олий таълим тизимида ўқишни давом эттириш қўқўи берилди.

Фуқароларга қаж ибодатини адо этишлари учун барча шароитлар яратилди. Хусусан, мустабид шўро тузуми даврида қар йили уч, тўрт кишига қаж зиёратини амалга оширишга рухсат берилган бўлса, қозирда йилига беш мингдан ортиқ киши қаж қилиш, тўрт минг киши умра амалини бажариш имкониятига эга бўлмоқда.

Буларнинг бари Хельсинки Яқунловчи акти, Вена ва Копенгагенда қабул қилинган қўқўжатларда қайд этилган шахснинг виждон ва дин эркинлиги борасидаги тамойилларга тўла мувофиқ келади. Лекин минг афсуски, юқорида зикр этилган эркинликларни суистеъмол қиладиган, улардан ўз қаразли мақсадлари йўлида фойдаланадиганлар қам мавжуд. Президентимиз таъкидлаганларидек: «Биз дин бундан буён қам ақолини энг олий руқий, ахлоқий ва маданий меросдан бақраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз қеч қачон диний даъватлар қоқимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонунчиликка аралашиш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу қолни давлатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб қисоблаймиз».

Ўзбекистонда диний бақрикенглик. Бугун Ўзбекистон диний бақрикенглик ва муроса борасида нафақат МДҚ давлатлари, балки бутун дунёга намуна бўлмоқда. Бу қамда дунё миёёсида катта обрў ва нуфузга эга инсонлар қам юртимизга зиёратлари вақтида таъкидлаб ўтмоқдалар. Албатта, халқимизга хос бу хислат бир зумда пайдо бўлган эмас, балки узоқ тарихий асосларига эга.

IX асрдан бошлаб қозирги Ўзбекистон қудудида ислом дини сунна йўналишининг қанафий (Имом Аъзам) мазқабии қарор топди. қанафийлик ўзга динлар ва мақаллий урф-одатларга нисбатан эркинлик бериш билан бошқа мазқаблардан ажралиб туради. Бу таълимотни такомилга етказган ватандошларимиз – Абу Мансур Мотуридий, Абулмуъин Насафий ва Бурқониддин Марқиноний каби алломалар мусулмонлар орасидаги қоявий тарафкашликка барқам бериш, ислом динининг «ақли сунна вал жамоа» йўли барқарор бўлиб

Ўолишига катта Ўисса Ўўшдилар. Буюк ислом уламолари билан бир Ўаторда Марказий Осиё Ўукмдорлари Ўам бу йўлда курашдилар. Х аср ўрталарида ислом дунёсида шиа йўналиши (Шимолий Африка, Миср, Сурия, Ўижозда – фотимийлар, Яманда – зайдийлар ва Ўатто аббосийлар пойтахти БаЎдодда – бувайЎийлар) устунликка эришган бир пайтда Марказий Осиёда тоЎирий, Ўазнавий ва Ўорахоний Ўокимлари «аЎли сунна вал-жамоа» аЎидасини Ўатъият билан Ўимоя Ўилдилар.

Хусусан, ўз даврининг рамзи бўлган Амир Темур эътиЎод ва маънавиятнинг катта аЎамиятини тўЎри идрок этган. Шарафиддин Али Яздий СоЎибЎиронни ЎаЎли равишда эътиЎоди комил инсон сифатида таърифлайди. Энг муЎими, Амир Темур «аЎли сунна вал-жамоа» эътиЎодига содиЎ, диний аЎидапарастликка Ўатъий Ўарши бўлган, ислом динини мутаассибликдан холи, эркин тушунган. Унинг комил эътиЎоди бошЎа динларни рад этиш Ўисобига бўлмаган ва шу жиЎатдан Ўам, у нафаЎат ўз асри, балки Ўозирги замон кишиси учун Ўам намунадир.

МустаЎиллик туфайли ўзлигимизни англаш, маънавий Ўадриятларимизни тиклаш жараёни кечаётган Ўозирги пайтда умуман динга ва, айниЎса, ота-боболаримиз дини бўлиб келган исломга муносабат тубдан ўзгарди. Бу соЎадаги ютуЎларни санаб ўтиришга Ўожат йўЎ. Уларни кўрмаслик мумкин эмас, кўролмаслик мумкиндир, балки. Аммо масаланинг бошЎа томонига эътиборни жалб Ўилиш муЎим. Сиёсий мустаЎилликка эришган барча ёш давлатларда юз бергани каби бизнинг мамлакатда Ўам таълим йўналиши мазмун-моЎиятининг ўзгариши, давлат тили, анъаналар, миллий маданиятга эътиборнинг ортиши, буларнинг Ўаммаси, диний омил аЎамиятига давлатнинг муносабатини кўрсатади.

МустаЎиллик йилларида кутилмаган воЎеаларга Ўам дуч келинди. ХалЎаро терроризм билан уюшиб кетган диний экстремизм эндиликда умумбашарий муаммога айланди. Унинг ечими бир мамлакатнинг Ўўлида эмас, балки халЎаро миЎёсдаги саъй-Ўаракатларни талаб Ўилади.

Ана шундай мураккаб вазиятда Ўам, Ўзбекистон Ўукумати диний баЎрикенглик сиёсатини олиб бормоЎда. Республикада ислом билан бир Ўаторда бошЎа конфессиялар Ўам эмин-эркин фаолият кўрсатмоЎда. ФуЎроларга миллати, ирЎи, динидан Ўатъи назар, тенг ЎуЎулар Ўонун орЎали кафолатланган. Буни диёримизга очий Ўалб билан келаётган Ўар бир меЎмон ўз кўзи билан кўрмоЎда ва эътироф этмоЎда.

Диний Ўадриятлар ва жамият маънавий Ўаёти. УзоЎ ваЎт давом этган мафкуравий тазйиЎа Ўарамай, Ўзбекистон халЎи авлоддан авлодга ўтиб келган тарихий Ўадриятлари ва ўзига хос анъаналарини саЎлаб Ўолишга муваффаЎ бўлди. Буюк истиЎлол эса уларнинг Ўар томонлама ривожини учун кенг имкониятлар очиб берди.

Энг аввало, асрлар давомида умуммиллий Ўадрият даражасига кўтарилган диний байрамлар – Рамазон ва Ўурбон Ўайитларининг Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари (№ 193, 11.04.1991 й.; № 221, 20.06.1991 й.) билан дам олиш куни деб эълон Ўилингани ва улар оммавий равишда, эмин-эркин нишонлана бошланганини таъкидлаш зарур.

Дин соЎасида оламшумул аЎамият касб этган уламоларнинг меросини ўрганиш, аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган Ўоят улкан, бебаЎо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ниЎоятда муЎим вазифа бўлиб Ўолди.

Ижтимоий Ўаётни ислоЎ Ўилиш ва янгилаш жараёнида маънавий Ўадриятларнинг Ўудратли Ўатламлари Ўам очилди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг соЎага оид Ўатор Фармон, Ўарор ва Фармойишлари Ўабул Ўилиниши муЎим аЎамият касб этди.

Имом Бухорий, БаЎоуддин НаЎшбанд, Нажмиддин Кубро, Имом Термизий, Имом Мотуридий, БурЎониддин МарЎиноний, АбдулхолиЎ Ўиждувоний, Хожа АЎрор Валий каби мутафаккирларимизнинг юбилейлари ўтказилди. Улкан ва бой маданиятимизнинг узвий Ўисми бўлмиш ислом назарияси, тарихи, фалсафаси, ЎуЎушунослиги, маданияти ва ахлоЎи масалаларини чуЎур ўрганиш илмий тадЎиЎотларда марказий ўрин эгаллай бошлади.

Ўурьони карим маъноларининг таржима ва тафсири, мусулмон оламида «муЎаддислар султони» дея улкан шуЎрат Ўозонган Имом Бухорий бобомиз меросининг гултожи бўлмиш энг ишончли Ўадислар тўплами — «Ал-жомеъ ас-саЎиЎ» китобининг 4-жилдда, ШарЎ оламида «БурЎониддин ва милла», яъни «Дин ва миллатнинг Ўужжати» деган юксак унвонга сазовор бўлган БурЎониддин МарЎинонийнинг мана, саккиз асрдирки, мусулмон мамлакатларида энг нуфузли ва мукаммал ЎуЎуЎий манба сифатида эътироф этиб келинаётган «ал-Ўидоя», Имом Термизийнинг «Сунан ат-Термизий», Абу Лайс СамарЎандийнинг «ТанбеЎул-Ўофилин» асарлари нашр этилганини Ўам ана шундай ижобий натижалар сирасига Ўўшиш мумкин.

Айни пайтда, эски масжид, маЎбара ва зиёратгоЎлар таъмирланиб, янгилари бунёд этилди, диний билим юртлари тармоЎи

кенгайтирилиб, сифат ва савияси такомиллаштирилганини ҳам алоҳида айд этиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Фармонига биноан ташкил этилган Тошкент ислом университети кўп қиррали таълим берувчи, маънавий-маърифий ва илмий марказга айланди. Бу ерда диний ва дунёвий билимларни ҳамда хорижий тилларни пухта ўзлаштирган, маърифий исломни халқ орасида тарқатиб эта оладиган мутахассисларни тайёрловчи тизим шаклланди, қиёсий диншунослик ва исломшунослик соҳаларида магистрлик, номзодлик ва докторлик изланишлари олиб борилмоқда.

Университетда давлат ва жамоат ташкилотларининг масъул ходимлари диннинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, дин ниҳоби остидаги экстремистлар жаҳолатига қарши маърифий жавоб бериш қўникмалари бўйича билимларини чуқурлаштиришлари учун доимий малака ошириш курслари йўлга қўйилди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, халқимиз диний ва маънавий қадриятларининг қозирги демократик жамият қадриятлари билан уйғунлашиши республикамизнинг келажакда янада равшан топиши, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Дунёвийлик ва динийликнинг уйғунлиги, дунёвий ривожланиш йўли, виждон эркинлиги, виждон эркинлиги ҳуқуқининг конституциявий асослари.

Диний ташкилот, диний қадриятлар, жамиятнинг маънавий ҳаёти

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг дунёвий ривожланиш йўли деганда нима тушунилади?
2. Давлатнинг динга муносабатини белгилаб берувчи асосий тамойилларнинг моҳияти нимада?
3. Виждон эркинлиги ҳуқуқининг конституциявий асослари деганда нима тушунилади?
4. «Дунёвийлик-даҳрийлик эмас» тамойилининг ижтимоий аҳамияти нимада?
5. Ўзбекистонда қайси конфессияларга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатади?

III боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ: ТАРИХ ВА ЗАМОНАВИЙ ВОҲДИЛИК

Исломгача бўлган даврда динларнинг ривожланиши ва жамият маънавий ҳаётида тутган ўрни. Ўтмишда минтақамиз, жумладан, қозирги Ўзбекистон қудудида турли ўзига хос диний қарашлар ва унга асосланган урф-одат ва анъаналар мавжуд бўлган. Хусусан, тадқиқотчилар Ўзбекистондаги ибтидоий динлар сифатида фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, магия ва сеўргарлик турларини санаб ўтадилар.

Фетишизм (фр. fetiche – «бут», «санам», «тумор», умуман муҳаддас буюм) моҳиятан табиатдаги жонсиз нарсаларга сиқилиш ҳисобланиб, унга қўра, алоҳида буюмларда кишини ўз мақсадига эриштириш, маълум воқеа-одисаларни ўзгартириш қудрати мавжуд бўлади. Бундай эътиқод шаклини ибтидоий давр инсонининг билимсизлиги билан эмас, балки ўз ҳаётини муайян даражада тартибга солиш, унга маъно-мазмун бақишлаш, оламдаги ўз ўрнини аниқлаш, унга бўлган муносабатини ойдинлаштиришга интилишининг натижаси деб қараш ўринли бўлади. Бу каби эътиқод шакллари, албатта, жаҳон динларига тенглаштириб бўлмайди. Чунки уларда мазкур динларга хос бўлган ва ҳаётнинг деярли барча-ижтимоий-иқтисодий, маънавий-руҳий жиҳатларини қамраб олишга қаратилган тизим йўқ.

Фетишизмнинг унсурлари қозирги даврда ҳам халқларнинг урф-одат ва анъаналарида, турли тумор, кўзмунчоқ ва қар хил рамзларга бўлган муносабатида сақланиб қолганки, бундан ўз даврида у кишилар ҳаёти, дунёқараши ва ҳуқуқини белгилашда нечоқли муҳим аҳамият касб этгани алоҳида ҳулоса чиқариш мумкин.

Тотемизм (Шимолий Америкада яшаган Ожибва қинду қабиласи тилидан олинган бўлиб, «унинг уруқи» маъносини англатади) моҳиятан «одамнинг қайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоҳида бор», деб эътиқод қилишдир. Ушбу эътиқод шаклига қўра, фақат баъзи диний маросимларда руҳонийлар ёхуд қабилла бошлиқларигина тотемни ейишлари мумкин бўлганини эътиборга олмаганда, тотем ҳисобланган қайвон ёки ўсимликни озуқасифатида истеъмол қилиниши тақиқланган. Қозирда ҳам қўплаб халқларда тотемизмнинг унсурлари сақланиб қолган. Қиндларда сигирни муҳаддаслаштириш, қирқизларда оқ буқунинг афсонавий бахт келтирувчи қайвон сифатида улуқланиши каби қўринишларда учрайдиган бундай унсурлар бугунги кунда ҳам кишилар дунёқараши, маънавиятида сезиларли ўринни эгаллаб келмоқда.

Анимизм (лотинча «anima» – «руш», «жон» маъноларини англатади) рушларга сиқиниш, табиат кучларини илоийлаштириш, шайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руш, онг ва табиий шудрат борлиги шайдаги таълимотни илгари сурувчи илк диний шарашлар шаклларида бири шисобланади. Анимизмда табиатнинг шудратли кучларини – осмон ва Ер, ш уёш ва Ой, ёмшир ва шамол, момашдирош ва чашмош кабилар илоийлаштирилиб, уларда руш мавжуд деб билинган. Айни пайтда, анимизм доирасида рельефнинг айрим алошда шисмлари – тошлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар каби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга шам илоий муносабатда бўлиниб, шатто, кўп йиллик дарахт, каттарош харсанг тош, жарликларга ўхшаш нарсалар шам жонли, тафаккурли, сезувчан ва шаракат шилувчи, шунингдек, яхшилик ёки ёмонлик келтириши мумкин деб тушунилган. Шундан келиб чишиб, шар андай воша-шодисаларга эътибор билан муносабатда бўлинган, шурбонликлар шилинган, рушлар шашшига дуо шилиниб, маросимлар уюштирилган. Анимизм бугунги кунда шам кишилар шашти, кундалик хулш ва фаолиятига ўз таъсирини кўрсатиб келмошда. Жумладан, ўлганларнинг шурматини ўрнига шйиб, улар шашда фашат яхши хотираларни эслаш, ўтганлар руш доимо тириклар билан биргалиги, ер, сувдан ошилона фойдаланмасликнинг гунош шисобланиши тўрисидаги тасаввурларнинг илдизлари анимистик шарашларга бориб ташалишини таъкидлаш зарур.

Шаманизм (тунгус тилида «шаман» сўзи – «сешар» маъносини англатади) реал натижалар олиш учун илоий кучларга таъсир этиш машсадида сешарлик, афсун, магияга асосланган шолда амалга ошириладиган маросимлар, урф-одатлар мажмуи сифатида чшди. Унда ота-боболарининг рушлари билан хаёлан бошланиш асосий амалиёт шисобланади.

Ўз ваштида, Марказий Осиёда сешарлик маросимларини якка шолда ёки жамоа бўлиб амалга ошириш амалиёти кенг таршалган. Афсунгарлик кўзланган машсадга шараб бирор бир зарар етказиш ниятида шилинадиган ёвуз душманга шарши, масалан, шурол-аслашларни сешлашда шўлланилган шарбий, «иссиш» ёки «совуш» шилиш учун ишлатиладиган севги, даволашда ишлатиладиган тиббий афсунгарлик каби шаклларда намоён бўлган. Сешарликдан ёмшир чашириш ёки шунга ўхшаш шолда обшавони ўзгартириш машсадларида шам фойдаланилган. Минташа халлари шаштида шозирда шам шаманизм унсурларини учратиш мумкин. Хусусан, кишилар орасида ёвуз ва севги афсунгарлигининг кучига ишонч шануз сезиларли таъсирга эгалигини шайд этиш лозим.

Зардуштийлик Марказий Осиёда милoddан аввалги II–I минг йилликларда вужудга келган. У дунёдаги энг шадимий динлардан бири шисобланиб, унга мил. ав. XII–VI асрларда Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Кичик Осиё халлари эътишод шилганлар.

Зардуштийлик бошша барча динларга нисбатан бевосита ва билвосита энг кўп таъсир ўтказган диндир, дейиш мумкин. Зардуштийликда шар бир киши устидан илоий шукм амалга оширилиши, жаннат ва жашаннам, шйешат-шойим, унда тананинг шайта тирилиши, тана ва руш шайта бирлашиб мангу яшаши шашдаги таълимотлар мавжуд. Зардуштийлик дини Зардушт номига нисбат берилиб, шартли равишда шундай атаб келинади. Аслида эса, мазкур диннинг мушаддас китоби шисобланмиш «Авесто»да у «Маздаясна» дини деб аталган. Бу сўзни «Маздага сиқинмош» деб таржима шилиш мумкин. «Мазда» сўзи «дониш, донишманд, ошил» каби маъноларда талш ин этилади.

Зардуштийлик шунингдек, «Бешдин», яъни «Энг яхши дин» деган ном билан шам улушланган. Унинг таълимотига кўра, борлиш Мазданинг иродаси билан яратилган. «Мазда» сўзи олдида улушлаш маъносини англатувчи «Ахура» шйшилиб, зардуштийликнинг илоий шети – Ахура-Мазда номи пайдо бўлган. Бу – «Жаноб Мазда» ёки «Илош» демакдир.

Зардуштийлик таълимоти Марказий Осиёда ибтидоий даврда мавжуд бўлган табиат кучларини илоийлаштирувчи эътишодларга нисбатан монотеистик таълимот шисобланади.

Зардуштийлик негизида оламнинг шарамашаршиликлар кураши асосига шурилиши, яхшилик ва ёмонлик, ёрушлик ва шороншулик, шашт ва шлим ўртасидаги абадий кураши шашдаги шоялар ётади. Барча яхшиликларни Ахура-Мазда ва барча ёмонликларни Анхрамайньо (ёки Ахриман) ифодалайди.

Зардуштийликда имон фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлигига асосланади. Шар бир зардуштий кунига беш марта ювиниб, покланиб, ш уёшга шараб, уни олш ишлаб сиқиниши шарт шисобланган.

Зардуштийлик ибодатхоналарида доимий равишда олов ёниб туради. Уларда дунёдаги тўрт унсур – сув, олов, ер ва шаво улушланади.

Авесто зардуштийликнинг мушаддас китоби шисобланади. У «Апастак», «Овисто», «Овусто», «Абисто», «Авасто» каби шаклларда шам ишлатиб келинган. Авесто Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон халларининг исломгача даврдаги ижтимоий-ишисодий шашти, олам тўрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятини ўрганишда мушим манба шисобланади.

У бизгача тўлиқ олда етиб келмаган. Авесто ақида Абу Райҳон Беруний шундай ёзади: «Йилнома китобларида бундай дейилган: подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) 12 минг орамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган ва унда уни қуйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтда Абистонинг бешдан учи йўқ олиб кетди».

Бизгача етиб келган Авесто, Берунийнинг ёзишича, аслининг бешдан икки қисми холос. У «Авесто 30 наск (бўлим) эди, мажусийлар (зардуштийлар) ўқида 12 наск чамаси қолди», – деб ёзган.

VIII асрда Марказий Осиёга ислом дини кириб келиб, кенг тарқалганига қадар зардуштийлик маданий халқларнинг асосий дини қисобланган.

Зардуштийлик ўша даврда Марказий Осиё халқлари маънавий аётида муҳим аъмият касб этди. У беҳуда қон тўқувчи қурбонликлар, қарбий тўқашувлар, босқинчилик урушларини қоралаб, ўтроқ, осойишта аёт кечиршига, меҳнатга, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланишга чақирди. Шу ўринда зардуштийликда илгари сурилган «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» каби қоялар бугунги кунда ҳам ўз аъмиятини йўқотмаганини таъкидлаш зарур.

Буддавийлик Ўзбекистоннинг жанубий қудудларида эрамиз бошларида тарқала бошлаган. Унинг индистондан Марказий Осиёга кириб келишини одатда қушонларнинг қукмонлиги билан боғлайдилар. Император Канишка (I асрнинг охири-II асрнинг бошлари) даврида Қушон подшоҳлиги ушбу диннинг марказларидан бирига айланган. Жумладан, Канишка зарб қилдирган тангаларда бошқа илоҳиятлар билан бир қаторда Будда тасвири ҳам учрайди. Хитойлик Сюань-Цзянь берган хабарга кўра, VII асрнинг бошларида Термизда 10 та буддавийлик хонақоҳи (сангарама) ва мингта роҳиб фаолият олиб борган.

Будданинг аътий айланишлар босқичларини ифодаловчи ўқиз, шер, фил, от рамзлари кенг тарқалган (масалан, фил – Ер узра кўтарилган Будда рамзи).

XX асрнинг бошларида Амударёнинг ўнг қирғоқида буддавийликка мансуб қўплаб қимматбаҳо металллар – олтин ёки қумушдан ясалган қўп сонли тангалар, қайқалтарошликка оид майда тасвирлар ва бошқа ёдгорликлар топилди.

Шунингдек, Сурхондарё (қора-тепа, Фаёз-тепа, Далварзин-тепа, қоровул-тепа) ва Фарғона водийси (қува)да топилган Будданинг олтин суви юритилган қайқаллари, бронза шамдонлар, турли қайқалчалар,

қунармандчилик буюмлари ва фил суягидан ясалган шахмат доналари ҳам ўша давр аётига хос маданият ва турмуш тарзини акс эттиради.

Қозирда Тошкентдаги Ўзбекистон тарихи музейи залида машҳур Айритом қошиқларидан моҳирона олинган ва бир пайтлар буддавийлик ибодатхоналарини беэаб турган меъморий-тасвирий безак қисми қисобланган нусхалар ҳамда алоҳида бўлақларини томоша қилиш мумкин.

Милоднинг биринчи асрларида Амударё қавзасидаги ерларда қукмон дин саналган буддавийлик араблар келишига қадар сақланиб турган ва буддавий роҳиблар қатта маъёга эга бўлганлар.

Суфийликдаги айрим тариқатларнинг шаклланишида буддавийликнинг таъсирини қўриш мумкин. Хусусан, аёт машаққатларига бардошлилик, ўзини қийинчиликларга солиш йўли билан нафсни тарбиялаш, таркидунёчилик каби жиқатлар буддавийликка ҳам хос жиқатлардан эди.

Христианлик таълимотининг Марказий Осиё минтақасида тарқалишига унга эътиқод қилган жамоаларнинг Шарқ ва Жанубга қаракатлари даврида амалга оширган кенг миссионерлик фаолияти сабаб бўлган. Шарқ давлатларида биринчи юз йилликдаёқ тарқалган христианлик сиёсий сабаблар билан боғлиқ олда бир неча бор ривожланиш ва таназзулга учраш давларини бошдан кечирди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Марказий Осиё жанубий чегараларининг яқин ерларида жойлашган жамоалар бу ерда христианликнинг пайдо бўлишида асосий ўринни эгаллаганлар.

Қўп сонли манбалар нуфузли обрўга эга бўлган, христианликка эътиқод қилган форслар ақида маълумот беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, насронийлик Эронда шунчалик қучайганки, қатто у зардуштийликнинг ўрнини ҳам эгаллаши мумкин эди, аммо араб юришлари бунга ўз таъсирини ўтказди.

VII асрда – патриарх Иешуяб II даврида (628–643) минтақада насроний жамоалари сони қўпайган. Бу даврда Самарқандда митрополия фаолият кўрсата бошлаган бўлса, илк ўрта асрларда (IV–VIII аср) Суғд, Усрушана, Шош, Хоразмда несториан хочлари суратлари, тасвири туширилган тангалар зарб этилган.

Суғдга қўчиб келган насронийлар билан бирга уларнинг урф-одатлари ҳам кириб келган. VI-VII асрларга тааллуqli Мисрдаги муқаддас Мина ибодатхонасидаги каби керамикадан ишланган насронийликка хос қайқалчанинг Самарқандда топилиши шундан далолат беради.

Жиззах вилоятида Винкерд номли насроний аҳолиси яшаган. Бу аҳоли қунармандчилик билан ҳам шуғулланган. Қор деворларида

Эзгулик, Сара ва Елизаветанинг учрашуви, Исо туғилиши ифодаланган суратларнинг топилиши ҳам ўлкада христианлик, у билан боғлиқ анъаналарнинг ривож топганидан далолат беради.

Марказий Осиёга арабларнинг кириб келиши христианлик нуфузининг аста-секин камайиши ва ислом динининг кенг таралар топишига олиб келди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, исломга ҳамдар христианлик вакиллари Марказий Осиёда зиёли ва ҳамармандлардан иборат бўлиб, бу дин минтақа маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Марказий Осиёга ислом дини кириб келгунига ҳамдар минтақада монийлик, маздакийлик каби динлар ҳам мавжуд эди.

Монийлик динининг асосчиси-Сурайк Патик (216–277) ҳисобланади. Кейинчалик унга Моний – «Ру» лаҳаб берилган. Унинг арабийлаштирилган номининг тўла шакли Х аср араб тарихчиси Ибн ан-Надимнинг «Фихрист» китобида Моний ибн Фаттаҳ Бобак ибн Аби Барзом деб зикр этилган.

Монийлик динининг асосини нур ва зулмат ўртасидаги азалий кураш, нурнинг зулмат устидан ҳалаба ҳозонишига ишониш ҳояси ташкил этади. Монийлик зардуштийликдаги дуализм – яхшилик билан ёмонлик, нур билан ҳоронлиқ, руҳий олам билан моддийлик орасидаги кураш ва христианликдаги миссия (халоскорнинг келиши) ҳақидаги таълимотларни ўзида мужассам қилган. Моний ўзини «Само нури элчиси» деб ҳисоблаган ҳамда ўз таълимотида одамларни ўзаро урушмасликка, мол-дунё тўпласликка даъват этган.

Маздакийликнинг асосчиси – Маздак (470–529) бўлиб, бу дин асосида худо олдида ҳар қандай инсон тенг, жамият бойликлари ҳамма учун баробар деган ҳоя ётади. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий тенгсизлик ёвузлик аломати деб ҳисобланган. Жамият аъзолари ўзаро ёрдам, адолат ва тенгликка чақирилган. Бойликка ружу қўйиш, шахсий манфаатлар учун кураш инкор этилган. Бу дин V аср охирида Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида ижтимоий тенгсизликни йўқотиш учун кураш сифатидаги ҳаракатга айланган.

499 йили Сосоний подшоҳларидан ҳубод I маздакийлар ёрдамида тахтни эгаллади, натижада маздакийларнинг мавҳеи кучайди. Маздакийлар бу мавҳедан фойдаланиб, бойларнинг мол-мулкларини талон-тарож қила бошладилар. VI асрнинг 30-йиллари арафасида ҳубод I нинг вориси Хусрав маздакийлар ҳаракатини бостирди.

Қайд этилган фикрлар Марказий Осиёга ислом дини кириб келиши арафасида минтақада диннинг турли қўринишлари мавжуд бўлганидан далолат беради. Улар Марказий Осиё ҳудудида исломдан аввалги маънавий-ижтимоий ҳаётни белгиловчи асосий омил бўлган

эди. Марказий Осиёнинг исломлашув жараёнидан кейинги даврда ҳам ундан аввалги пайтда мавжуд бўлган эзгулик, инсонпарварлик, бағрикенглик каби хислатлар минтақада ҳолиси орасида сақланиб олди.

Марказий Осиёда исломнинг тарқалиши. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу ҳазилатлари Шарҳ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланди. Ислом динининг Марказий Осиёда тарқалиши бевосита арабларнинг бу ўлкага кириб келиши билан боғлиқ. Арабларнинг Марказий Осиёга юришлари 643–644 йилларда бошланган бўлса-да, минтақанинг араб халифалиги таркибига киритилиши ҳутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (704–715) даврида амалга оширилди. Араблар босиб олган ерлар «Мовароуннаҳр» («Дарё ортидаги ер») ва арабларга бўйсунмаган ҳукмдорлар ерлари «Ароди ат-турк» («Турклар ерлари») деб аталди. Мазкур икки ҳудудда исломлашув жараёнилари турли хилда кечди.

Абу Муслим (747–755) ўзқолонигача Марказий Осиёда исломдан аввалги давр ҳукмдорлари (ихшид, бухор-худот ва бошқалар) маҳаллий ҳолини бошқариш ва улардан араблар учун солиқ йиғиш каби вазифаларини бажариш орқали ўз мавҳеларини сақлаб турдилар.

Араб ва араб бўлмаган мусулмонларнинг тенг ҳуқуқлилиги учун курашнинг бошланиши ҳам айнан шу даврга тўғри келди. Бунда муржийлик ҳаракати етакчи ўринни эгаллади, улар ўлкада араб бўлмаган мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқларининг араблар томонидан поймол этилишига ҳарши фаол ҳаракат (820–840 йиллар) олиб бордилар. Хусусан, ал-ҳорис ибн Сурайж ўзқолони (734–746) Мовароуннаҳр ҳақлиси тарафидан ҳизқини ўллаб-қувватланди. Мовароуннаҳрда тарқалган «ислом амалларини бажармаган киши имондан ажралмаслиги» ҳақидаги ҳарашлар эса ерли ҳолининг исломни ҳабул қилишини осонлаштирди. Шунингдек, бу таълимот янги шаклланаётган ислом жамиятида араб ва аҳам (араб бўлмаган) халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва миллий-маданий ҳадриятларининг сақланиб қолишини таъминлашга имкон яратиб берди. Абу Муслим ҳаракати (749 йил) ҳалабаси оқибатида бунинг амалда таъминланиши муржийлик ҳояларининг сиёсий-ижтимоий соҳадан илоҳиёт фани жабаҳасига қўчишига замин яратди.

Ислом илмлари VIII асрда Хуросон орқали Мовароуннаҳрга кириб келган бўлса, IX асрдан бошлаб мазкур илмлар минтақанинг ўзида ривож топа бошлади. Бу даврга келиб, аввал ислом оламида тан олинган олти саҳиҳ ҳадислар тўплами (ас-сиҳоҳ ас-ситта), сўнгра

уларнинг җаторига уч тўплам ўшилиб тўғиз китоб (ал-кутуб ат-тисъа) шаклланди. Улардан учтаси мовароуннаерлик уламолар – Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримийлар томонидан жамланди.

Айнан шу даврдан то мўуллар босқинигача бўлган даврда Мовароуннаёрда ислом дини турли сиёсий сабабларга кўра Хуросондан айри олда ривожланди ва ислом ерлик ақолининг «ўз дини»га айланди.

Мўуллар босқини барча соҳа каби ислом дини ва илмлари ривожига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Ерлик уламолар ғирилди, олганлари узоқ ўлкаларга кетишга мажбур бўлдилар.

Темурийлар сулоласи ва ундан кейинги давр Мовароуннаёрда тасаввуф йўналишининг ривожланиши билан боғлиқ бўлди.

Чор Россияси ва Совет давлати ўқмронлиги вақтида ислом динини халқ аётидан узоқлаштиришга аракат қилиш, исломий ғадриятлар ва дин уламолари фаолиятининг чекланиши даври бўлди.

Мустақиллик даврида диний ғадриятларга эркинлик берилиши исломнинг жамиятдаги ўз ўрнини эгаллашига имкон яратди. Шу билан бирга, яширин олатда ривож топган ва дин ниёобидаги турли мафкураларнинг таъсирида шаклланган ғарашларнинг юзага чиқиши содир бўлди.

Тарихий тажриба диний мутаассибликка бепарволик билан муносабатда бўлиш ам, динни таъинлаш ам салбий оғибатларга олиб келишини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб диннинг жамият маънавий аётидаги ўрнини тўғри белгилаш ва, айни пайтда, дин ниёоби остидаги ғар ғандай ғаразли аракатларнинг олдини олишга арадилган сиёсатни аътий ва изчил амалга ошириб келмоқда.

Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг ислом илмлари ва маданияти ривожда тутган ўрни. Марказий Осиёга VII асрда кириб келишни бошлаган ислом дини VIII–IX асрларда ўзининг юксак даражадаги илмий ривожланиш даврини ўтади. Хусусан, IX асрда Марказий Осиёда адис илми гуллаб-яшнади. Юртимиздан етишиб чиққан Имом Бухорий (810–870), Имом Термизий (824–825–892), Имом Доримий (794–869) каби муаддислар ислом оламида тан олинган, урғони каримдан кейинги ўринда турувчи адис тўпламларини туздилар. Арабистон ярим оролидан Хуросон орқали кириб келган ислом илмлари Мовароуннаёр уламолари томонидан ривожлантирилиб, ўзининг энг юқори чўқисини эгаллади. Имом Бухорий «ал-Жоме ас-саъий», Имом Термизий ва Имом Доримий «Сунан» адис тўпламларини туздилар.

Манбаларни ўрганиш, VIII–XII асрлар мобайнида Мовароуннаёрда 3000 дан ортиқ кўзга кўринган муаддислар яшаб, фаолият юритганини кўрсатадики, бу ам мазкур даврда исломий илмлар ривожланиш даражаси ақида муайян тасаввур осил қилиш имконини беради.

адисшунослик билан бир ғаторда ўлкада фиқх илми ам ривож топди. Абу ғанифа илгари сурган ислом қуқидаги эркинлик тамойиллари ўлкамиздан чиққан Шамсул Аимма Сарахсий (1009–1094), Бурқониддин Марқиноний (1123–1197) каби уламолар томонидан такомиллаштирилди. Имом Мотуридий (870–944) ва Абу ғафс Насафий (1068–1142) каби олимлар ғанафий мазҳаби асосчисининг ислом ақидасига оид таълимотларини ривожлантириб, мукаммал олатга келтирдилар.

IX–XI асрлар эса ислом фалсафасининг ривожланиш даври бўлди, дейиш мумкин. Бу соҳада ам Марказий Осиёлик алломаларнинг хизматлари улкан эканини эътироф этиш зарур. Жумладан, Шарқда «Муаллими соний» («Иккинчи муаллим») номини олган Абу Наср Форобий (873–950) ўзининг «Фозил одамлар шағри» асарида идеал жамият кишиларининг ғандай фазилатларга эга бўлиши лозимлиги ақидаги оояларни тизимли асослаб берди. Юнон фалсафасини мукаммал ўрганиб, унга монанд равишда ислом фалсафасини ривожлантирган Абу Али ибн Сино (980–1037) табиий фанлар бўйича ам жақон илми хазинасига ўзининг бебаҳо қиссасини ўшди.

Абу Райқон Беруний (973–1048) ўзининг «қадимги халқлардан олган ёдгорликлар», «қиндистон», «Минералогия», «Сайдана», «қонуни Масъудий» каби асарлари орқали ижтимоий-гуманитар фанлар ва табиатшунослик илмлари ривожини янги, юқори босқичга кўтарди, ўз даврига адар яшаб ўтган олимларнинг асарларида мавжуд бўлган имматли маълумотларнинг келажак авлодларга етказилишига хизмат қилди.

Исломдаги йирик йўналишлардан бири бўлган тасаввуф бўйича буюк аждодларимиз томонидан олдирилган улкан мерос келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз вазифасини ўтади ва ўтамоқда. Абдухолиқ иждувоний (1103–1179), Нажмиддин Кубро (1145–1221), Бақоуддин Нақшбанд (1318–1389), Хожа Абқор Валий (1404–1490) каби суфий авлиёларнинг динийлик ва дунёвийликни уйқун кўриш, алол меънат билан кун кечириш, ўз халқи эрки ва озодлиги, Ватани тараққиёти учун фидойиликни тарқиб қилувчи ооя ва таълимотлари бугунги кунда ам улкан бирлаштирувчилик ва бунёдкорлик сари йўналтирувчи ўдратини намойиш этмоқда.

Хатиб Бақоддийнинг айтишича, ўртага ташланган масала бўйича саъоба ва тобеъинлардан ривоят қилинган саъиё адис мавжуд бўлса,

Абу Ҷанифа эркинлик тамойилининг Ҷомийси эди, тижорат ва бошқа соҳаларда инсон ҳуқуқи ва эркинликларини Ҷимоя қилиб келди.

Масалан, турмуш  уришда эркак ва а лга тенг  у у  берилиб, о ил ва бало атга етган  из ва а лларни  еч ким уларнинг розилигисиз нико   илишга мажбурлай олмайди, нико  шартномаси  изнинг валийси (ота, бува, амаки, ака, ука) бўлмаса  ам унинг ўз сўзи билан бо ланади.

Абу  анифа о ир вазиятларда одамлар учун  улай шароит яратиб бериб,  ийинчиликларини осон  илишга уринган.

Айтиб ўтилган ва улардан таш ари бош а кўп  улайликлар  анафий маз абининг кенг кўламда ёйилишига сабаб бўлиб, кун сайин унинг тарафдорлари сонининг ошиб боришига олиб келди.

Марказий Осиё хал ларининг  анафий маз абига эргашишининг сабаби унда ма аллий урф-одатлар, расм-русумларга катта эътибор  аратилгани билан  ам бо ли . Кўплаб Марказий Осиёлик  анафий фа и лари азалдан анъаналарга бой бўлиб келган ушбу минта а хал ларининг миллий ва ма аллий удумларини шариат  оидаларига мослаштириб, уларга  онуний тус бериб келдилар. Мазкур ишлар Марказий Осиё хал лари учун маз аб вакиллари томонидан яратилган энг му им  улайликлар эди.

Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илми ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари. Исломдаги мистик-зо идлик  аракатининг пайдо бўлиши VIII асрнинг ўрталари-IX аср бошларига тў ри келади.  ўл зма манбаларнинг гуво лик беришича, шу даврдан бошлаб Марказий Осиё минта асининг Бухоро, Самар анд, Хоразм, Насаф ( озирги  арши) ша арларида илк суфий-зо идлар фаолият олиб борганлар.

Ислом оламининг марказида « алблар ва фикрлар» илми (илм ал- улуб ва-л-хавотир)га асос солган  асан ал-Басрий (642-728) ва унинг издошлари – басралик Рабо  ибн Амр, суфий а л Робия ал-Адавия, Молик ибн Динор (VIII-IX асрлар) каби тасаввуфнинг илк асосчилари ва намоянадалари  исобланадилар. Марказий Осиё минта асидан чи  ан, бутун ислом оламида катта обрў  озонган назариётчилардан Бухоро я инидаги Калобод  ишло ида ту илиб, шу ерда дафн этилган Абу Бакр А мад ибн Ис о  ал-Калободийни (вафоти 990 ёки 995 й.) зикр этиш ўринли. У  анафий фа и и сифатида  ам маш ур. Унинг ислом оламидаги энг биринчи тасаввуфий асарлардан  исобланган «ат-Та аруф ли-маз аб ал ат-тасаввуф» («Тасаввуф алли йўналиши билан танишув») номли асари  озирга  адар илк мусулмон тасаввуфи со асидаги энциклопедик асар  исобланади. Асарда суфийлар  арашлари тизими ва уларнинг амалиётлари анча тўли  ба ен этилган. Айнан шу асарда суфийларнинг баъзи  оидаларини ислом меъёрлари билан мувофи латиришга  аракат  илинади.

Тасаввуф Марказий Осиёда, хусусан, Мовароунна рда ўзига хос тари атлар кўринишида XII-XIII аср бошларида ривожланди. Унда ўзининг асл ру ий услуги билан махсус марказлар (заввийа, хона о , рибот) кўринишида мавжуд бўлди. Айни мана шу даврда минта ада энг йирик тари атлар пайдо бўлди, улар кейинчалик мусулмон оламининг катта  исмига тар алди. Бу минта ада вужудга келган на шбандия-мужаддидия каби тари атлар  озирги даврда  атто  арбий Европа, Япония ва А Шда  ам фаолият юритмо да.

 озир  ам кенг ўрганилаётган шундай тари атлардан бири Кубравиядир. Бундай ном унинг асосчиси Нажм ад-Дин Кубро А мад ибн ‘Умар номидан олинган (1145-1221). У Хива ша рида ту илган, диний билимларни ўрганган. У узо  ва т Миср, Эрон каби мамлакатларга са  ат  илган ва тасаввуф илми билан я индан танишган. Унинг суфий устозларидан энг маш ури Исмо ил ал-Кисрийдир (ваф. 1193 й.). Кубро ватани Хоразмга  айтгач, ўша даврдаги пойтахт Гурганжда ўзининг хона о и ва кейинчалик кубравия деб ном олган тари атига асос солади. Нажм ад-Дин Кубро Гурганжни мў уллардан  имоя  илиш ва тида  ўлида  урол билан ша ид бўлган.

Кубравия таълимотининг а идаси – суннийлик талабларига амал  илишдир. Ушбу маслакнинг назарий асосини коинотнинг «икки бос ичли» – кичик олам ва катта оламдан тузилгани  а идаги  оида ташкил  илади. Уларнинг биринчиси « уйи олам»га тегишли бўлсада, лекин олий борли ни, яъни катта оламни ўзида акс эттиради. Бу таълимотга кўра, инсон кичик оламнинг асосий  исмини ташкил  илади ва Алло нинг баъзи сифатларини ўзида акс эттира олади ёхуд олий борли   а идаги тасаввурларни  абул  ила олади, биро  уларни ўзида англай оладиган киши бу фа ат суфий, бевосита шайх  ўли остида тасаввуф йўлига эргашган кишидир.

Марказий Осиёда ислом дини таълимоти ба рикенглик тамойиллари асосида ривожланиб борди. Бу  олатни тасаввуф тари атлари ва уларнинг асосчилари илгари сурган  ояларда  ам куриш мумкин. Масалан, Кубравия тари атида «тасаввуф йўлида юриш»  атор мураккаб ру ий-жисмоний маш лардан,  атъий рўза тутиб ва хилватга чекиниб, шайхнинг ихтиёрига тўли  бўйсунган  олда Алло нинг гўзал исмларига (ал-асма  ал- усна) доимо фикрни жамлашдан иборат бўлган. Бу амалиётларнинг барчаси инсоннинг о ир кунда  ам ўзини тута билиши, яхши хислатларни ўзида мужассам  илиши, ёмон иллатлардан узо  бўлиш, умуман олганда, маънавий камолотга эришиши – комил инсонни тарбиялашга  аратилгандир.

Кубравияда бажариладиган амалларга мувофиқ тариқатдаги киши бўйсунishi шарт бўлган 10 ғоида ишлаб чиқилган: 1. Тавба – дунёвий ғаёти давомида ўз «Мен»лигидан халос бўлиш, бу орқали кибру ғаводан узоқлашиш; 2. Зуд фи-д-дунйа – дунёдан ва молу мулкдан воз кечиш, солиқ дунёга ғирс ғўйиш, ортиқча бойликка берилишдан узоқлашиш; 3. Таваккул Алалло – барча ишда Аллоғга таяниш ва дунёвий ишлардан юз ўгириш орқали киши одамлардан тагирлик ғилишдан воз кечиш, кўнгил хотиржамлигига эришиш; 4. ғаноат – оз, фағат тириклик учун етарли нарсаларга ғаноатланиш орқали ўзида борини бошғалар билан бағам кўриш, очкўзликдан халос бўлиш; 5. Узлат – тўғри ва руғий маънодаги ёлғизлик. Бунда фағатгина шайх билан мулоғот ғилишга рухсат берилган. Киши шу йўл орқали турли йўлдан оздирувчи ғояларга берилишдан чекланган; 6. Мулозамат аз-зикр – Аллоғ номини доимий равишда ихлос билан ёд этиш (зикр). Бу зикр ғалбни поклайди. Аллоғнинг ғўзал исмларини ёд этиш билан инсон шундай хислатлар ўзида ғам бўлишига интилади; 7. Таважжуғ илалло – бутун борлиғ билан то Аллоғнинг яғоналигини ғалб билан ғис этмағунича Унга юзланиш йўли орқали дунёга кенг назар билан ғарашга, оламни борлиғича ғабул ғилишга ўрганиш; 8. Сабр – тасаввуф йўлининг ғийинчиликларини сабр билан адо этиш йўли билан ғийинчиликларни матонат билан енгиб ўтиш кўникмасига эга бўлиш; 9. Муроғба – дунёвий истаклардан покланган ғалбга мутлағ осойишталик етмағунича ўз-ўзини назорат ғилиш; 10. Ридо – барча жисмоний ғиссиётлардан, ғатто ўзининг Аллоғга бўлган севғисидан ғаноатланишдан ғам халос бўлиш. Бундан жисмоний ёки шахсий туйғулар йўғлиб, Аллоғнинг алоғида марғаматига айланади.

Кубравия тағлимоти мўғуллар истилосига бардош берган кам сонли тағлимотлардан биридир. ғолаверса, Сайф ад-Дин Боғарзий (вафоти 1363 й.) каби кубравия шайхлари бошға кўплаб шайхлар ғатори мўғул ғабилалари ва ғукмдорларининг ислом динини ғабул ғилишларида катта тағсир кўрсатганлар. Кубравиянинг мўғуллардан кейинги тарихи анча мураккаб. Тариқат бир неча мустағил шахобчаларга бўлиниб кетди ва Хуросон, Эроннинг ички минтағалари, ғиндистонга, тарғалди.

Мовароуннағр ва Хоразмда тариқатнинг алоғида шайхлари то XVI асрнинг бошларигача ғукмрон сулолалар вакилларида муридларга эга бўлган ғолда фаолият олиб борганлар. Масалан, машғур кубравий шайх ғусайн ал-Хоразмийга Шайбонийлар сулоласидан бўлган ғукмдор Убайдуллоғ хон мурид бўлган, у ўзининг руғоний устозига атаб шеърлар битган. Худди шу шайх билан Мирзо

Зағириддин Бобур ғам руғоний алоғида бўлган. XIX асрга келиб бу тариқатнинг ағамияти ва роли пасайиб кетди.

Марказий Осиёда шаклланган яна бир машғур тариқат Хожагондир. Унинг асосчиси - шайх Абд ал-Холиғ ғиждувоний ўз она ғишлоғи ғиждувонда яшаган. Хуросоннинг илк тасаввуф тариқати бўлган Маломатиянинг ғоялари ғиждувонийга кучли тағсир кўрсатган. Унинг бизгача етиб келган «Васият»ида ўз издошларига ғаратилган ўта даражада зоғидлик, ғокимиятга интилмаслик, барча дунё неғматларидан, шунингдек, бойлик тўплашдан воз кечиш, Аллоғнинг иродасига таянган ғолда (тавваккул) доимо Аллоғни ёд этиш (зикр) ва бошғаларга чағириғлар мавжуд. ғиждувоний ўз шогирдларига тағлим берган зикр – Аллоғнинг номлари ёки «Ла илаға илаллоғ» калимасини ичда мағфий (ботин, хағий) эслашни ўзида акс эттирган.

Абдухолиғ ғиждувоний томонидан ишлаб чиқилган амалий ғоидалар ғам инсонни баркамоллик сари етаклайди: 1. Хуш дар дам – ўз ишлари ва ғаракатларида огоғ ва эғтиёткор бўлиш, ғар бир нафасининг Аллоғни доимий ёд этиб ғилинадиган зикрга мос бўлишини назорат ғилиш; 2. Назар бар ғадам – ғар ғадамда огоғ бўлиш. Бундай мажозий тавсия дунё истакларидан холи бўлиш, кўзни ўз оёғига тикиш ва номағбул нарсалардан тийилиш ва доимий сукутда бўлишни тағминлайди. 3. Сафар дар ватан – сўзма-сўз «ўз юртида, ватанида сафар ғилмоғ». Ушбу тавсия ғам мажозий мағнога эга бўлиб, ёмон сифатлардан яхши сифатлар томон сайр ғилмоғни, ёмон йўлбошчидан яхшиси томон бормоғни англатади. Кейинги давр муаллифлари бу ғоидага аниғроғ изоғ берадилар, яъни ўз ватанида сафар ғилмоғ ва ўзи яшаб турган ер урф одати ва дини, шариатини яхши билмоғ; 4. Хилват дар анжуман - жамиятда ёлғизлик. Бу ғоида «солик»дан зоғиран кўпчилик билан, халғ ичида, бозорда, одамлар кўп жойларда бўлиш, ботинан эса Аллоғ ёди билан ёлғиз бўлиш талаб ғилинишини иғодалайди. Бошға тариқатлар, зоғидлар ва илк Хожагон суғийларида амалиётда бўлган «хилват» мана шу «хилват дар анжуман» ғоидасидан келиб чиғиб тағилланган. Нағшбандия тарафдорлари ушбу тамойилга ғурьони каримдан асос сифатида Нуғ пайғамбарнинг ўз ғавми орасида юриб уларни ёмон ишлардан ғайтаргани ва яхшиликка чағирганини далил ғилиб кўрсатадилар (Нуғ, 24-37); 5. Ёд кард – ёдда тутиш. Суғий бир он бўлса ғам ғўймай, Аллоғни доимо ёдда тутиши лозим, зеро бу ботиний покланишнинг яғона йўлидир.

Мўғуллар истилосидан кейинги даврларда Хожагон бу даражада мушғур бўлмаган, унинг шайхлари ғам фағат Бухоро атрофларидагина фаолият олиб борган. Тариқат шуғратининг ва кейинчалик жуғроғий

таъсир доирасининг анча кенгайиши Бухоро яъинидаги Ҳасри орифон шишлоида тутилган Баъоддин Наъшбанд (1318-1389) даврида юз берди. Тариқатнинг иккинчи номи – Наъшбандиянинг нисбасидан олинган.

Баъоддин Наъшбанд Хожагон Ҳоидаларига асосан тариқатнинг расм-русум амалиёти билан боғлиқ яна учта Ҳоида Ҳўшди. Бу тариқат шайхларининг кўпчилиги Ҳисми мусиқали махсус рақслар (само‘, рақс)дан узоқ бўлиш ва фақат тинч, ички (хафий) зикр билан шуғулланишни афзал кўрганлар.

Баъоддин Наъшбанд «Дил ба-Йор-у, даст ба-кор» – «Ҳалб – Аллоҳда, Ҳўл – меҳнатда бўлсин» шиорини олға сурди ва асослаб берди.

Наъшбандия йўлининг назарияси, услублари ва амалиётини биринчи бор ёзма шарҳлаш ва тушунтириб бериш Баъоддин Наъшбанднинг шогирди Муҳаммад Порсо (ваф. 1419 й.) томонидан бажарилди. Баъоддин Наъшбанд Ҳаётига оид биринчи батафсил биография ҳам Порсо Ҳаламига мансуб. У бу асарда Баъоддин Наъшбанднинг «Хожагон йўли»ни шариат билан мувофиқлаштириш борасидаги меҳнатларини ҳам тасвирлаган.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳор (ваф. 1489 й.) бу йўналишнинг ижтимоий, илтисодий ва маънавий-маърифий мавзееини тубдан ўзгартириб юборди.

У «Ҳалбни орттирилган бойликка боғламаслик», доимо Ҳалб зикри билан шуғулланишни унутмаслик, шариат ҳукмларига бўйсунуш, хайрия ва эҳсонлар Ҳилиб туриш шарти билан тижоратда иштирок этишлари, мулкдор бўлишлари мумкинлиги Ҳоясини илгари сурди.

Хожа Аҳор ўзининг янги Ҳояларига ўзи ҳам амал Ҳилган тариқатнинг ижтимоий асосини кенгайтириш воситасида ўзининг, ундан ҳам кўпроқ тариқатнинг обрўсини оширган, бошлacha айтганда, тариқатга Ҳар Ҳандай дунёвий киши ўзининг кундалик ишлари билан шуғуллангани Ҳолда, ҳоқилоқийетчи олим, савдогар, Ҳунарманд ёки оддий деққон бўлсин, кириши мумкин бўлган.

Бироқ, тариқатнинг дунёвий Ҳаёт кечирадиган Ҳар Ҳандай аъзосига зикр дарслари, Ҳўшимча «наъшбандийлик» амаллари (нофила) ўргатилган, тариқатнинг ахлоқий меъёрлари, унинг асосий мақсади тушунтирилган. Бундай ёндашув тариқатнинг обрўсини кескин ошириб юборган ва тариқатнинг таъсир доираси ҳамда жуғрофий майдони мисли кўрилмаган даражада кенгайишига сабаб бўлган.

Марказий Осиёда вужудга келган яна бир тариқат – яссавия бўлиб, унинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. Баъзи манбаларга

кўра, Яссавий Сайрамда, бошласига кўра, Ясси шаҳрида (ёки унинг атрофида) тутилган ва шу шаҳарнинг ўзида вафот этган. Ясси мууллардан кейинги даврда Туркистон шаҳри номи билан машҳур бўлган.

Унинг Ҳабри устида Амир Темур буйруқи билан улуғвор мақбара барпо этилган бўлиб, бугунги кунга қадар сақланиб келади. Ушбу мақбара ўрта аср меъморчилигининг, Ҳолаверса, Темур ва темурийлар асрининг беназир санъат асари деб бақоланишга қали.

Аҳмад Яссавийни манбаларда кўпинча «турк шайхлари раиси» («машойих-и турк») деб атайдилар. Бу ном, одатда, Аҳмад Яссавий томонидан жорий этилган зикр турини – Аллоҳнинг номини ёки махсус лафзларни овоз чиқариб айтиладиган жаҳрий зикрни Ҳабул қилган шайхларга берилган.

Аҳмад Яссавий «қикмат»ларида яссавия тариқати тамойиллари акс этган. XV асрдан бошлаб фаолятининг асосий минтақалари Сирдарёнинг Ҳуйи оқими ва Марказий Мовароуннаҳрда бўлган яссавия шайхлари наъшбандия тариқати билан рақобатлашган Ҳолда минтақа тарихида сезиларли ўрин тутадилар.

«Сулук сирлари»ни узатиш анъанаси яссавияда асосан оқзаки бўлган, шунинг учун ҳам уларнинг адабиётларида илк таълимоти ва амалиётининг ўзига хос тартибга солинган баёнини учратиш мушкул.

Тариқатда (ва унинг барча шақобчаларида) кўпроқ сақланиб қолган асосий Ҳоида – улар таълимотининг тарки дунёчиликка асосланган бўлиб, айнан мана шу Ҳоида уларни XV асрдан бошлаб ижтимоий фаоллик тарафдори бўлган наъшбандиядан ажратиш турган. Яссавий камтарликка ва ўзини дунёвий фитналардан сақлашга урғу бериб, амалиётда ёлқизлик, жуда кам овқатланиш, руқий жиқатдан мутлақо Аллоҳга берилишни афзал кўрган.

Минтақанинг Россия томонидан мустамлака қилинган даврида ҳам суфий гуруҳлари фаол Ҳолатда эди. Бу ўринда Андижон вилоятининг жануби-шарқидаги Дукчи Эшон жамоаси фаоляти энг ёрқин мисол бўла олади. Дукчи Эшон жамоаси унинг Мингтепа шишлоидаги хонақоқи атрофида тасаввуф тариқатлари ташкилий бирлашмаларининг ўрта асрларда яхши маълум бўлган тажрибаси асосида юзага келган ва ташкилий тизимга эга бўлган. Бундан ташқари, Дукчи Эшон рус мустамлакачиларига Ҳарши Ҳўзқолон уюштиришда ушбу тариқатлардаги ташкилий тизимларнинг муриднинг муридга сўзсиз бўйсунуши каби асосий тамойилларидан фойдаланган.

Зикр ижро этиш Ҳоидаларини ўзлаштириш учун аввалги расм-русум анъаналарини сақлаб қолишга ва тасаввуф қайидаги энг умумий

тушунчаларни беришга у ёки бу шаклда уринган алоқида шайхлар ва уларнинг фаолиятини истисно этганда совет даврида тасаввуф тариқатларининг яна пайдо бўлиши, айтишса, тўлаёنли фаолият кўрсатиши алоқида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Мустақиллик даврида тасаввуф тариқатлари ва уларнинг умуминсоний қадриятлари халқнинг маънавий меросининг бир қисми деб тан олинди.

Қозирги даврда минтақа халқлари қадри ва кишиларнинг маънавий-ахлоқий қарашлари шаклланишида ислом динининг ўрни ва ақамияти. XIX асрнинг дастлабки йилларидан ислом дини тарқалган мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қадрида катта тарихий ўзгаришлар юз бера бошлади. Юзага келатган янги шароитга диний-фалсафий, иқтисодий меъёрларнинг XIX аср ярмидан бошланган мослашуви фанда «исломий ислоқотлар», «ислом модернизми» номлари билан юригилади.

XX асрга келиб дунёда ислом омилининг таъсири кучайди. Бунга сабаб бўлиб, бир томондан, дунёда бу динга эътиқод қилувчиларнинг сони кўпайиб бораётгани, иккинчи томондан, турли расмий ва норасмий исломий ташкилотлар фаолиятининг кучайиши кўрсатилади. Ушбу жараён XIX аср охирларида ислом оламида фаоллашган диний ислоқотчилик қаракатлари билан боғлиқдир. XX аср охири – XXI аср бошида бу қаракатлар турли кўринишда давом этди.

XIX асрнинг бошларида Мисрда бошланган мустамлакачиликка қарши қоявий кураш панарабизм (араб бирлиги) қоясини келтириб чиқарди. XIX асрнинг иккинчи ярмида эса бу қоя Жамолддин ал-Афғоний (1839–1897) илгари сурган панисломизм қояси билан алмашди.

XX асрдан бошлаб кўпгина мусулмон мамлакатларида янги тижорат, жиноят ва фуқаролик кодекслари жорий бўлинди. Фақат нико, ажралиш, мерос масалалари шаръий йўл билан ҳал бўлинадиган эди. Жумладан, XIX аср охирлари ва XX аср бошларига келиб, Жануби-Шарқий Осиёда, хусусан, Сингапур, Малайзия ва Индонезияда ислом ислоқотчилик қаракатлари жонлана бошлади. Улар, асосан, исломни замонавий фан-техника ютуқларига мос равишда қайта кўриб чиқиш, диний эътиқодга оид асарлар фақат араб тилида эмас, балки маҳаллий тилларда ҳам бўлиши лозимлигига кўпроқ эътиборни қаратдилар.

Республикамиз президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, XX асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониши, диний маънавиятга қайтиш даври бўлди. 1970–1990 йилларда дунёда юз берган қодисалар оммавий ахборот воситаларида «ислом уйғониши»,

«қайта исломлашиш», «ислом феномени» каби шов-шувли хабарларнинг тарқалишига сабаб бўлди. Жақон жамоатчилиги бу жараёнларга катта қизиқиш билан қараш билан бирга диний экстремизм ва фундаментализм каби салбий қодисаларни катта хавотир билан кузатди.

Марказий Осиё минтақасида диний эътиқод билан боғлиқ қарандай муаммо ниқоятда нозикдир. Чунки бу минтақа диннинг чуқур тарихий илдиэлари мавжуд. Муайян кучлар қозирги кунда диндан, исломни қайта тиклаш шиоридан фойдаланишга қаракат қилмоқдалар.

Сўнгги ўн йилликлар мобайнида дунёда дин омилининг фаоллашуви советлардан кейинги маконда ҳам ўз аксини топди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими қукмронлик қилган собиқ шўро тузумида ҳам диний қадёт неч қачон тўхтаб қолган эмас. У ўзига хос шаклу шамойил касб этган эди, холос. Бироқ, XX аср 80-йилларининг охири-90-йилларининг бошлари, бир томондан, жамиятда диннинг мавқеи қайта тикланган, иккинчи томондан эса, ана шу асосда можаролар чиқиши учун сабаблар шаклланган давр бўлди.

XX аср охирига келиб социалистик ва капиталистик тузумлар орасидаги рақобат барҳам топганидан сўнг дунёдаги диний қолат ҳам ўзгарди. Собиқ совет қудудида ташкил топган мустақил давлатларда миллий қадриятларнинг қайтиши билан диний анъаналар ҳам қайта тикланди.

Шу билан бирга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга уриниш баъзан мудқиш қолатларнинг юз беришига олиб келди. Бунда ўтган даврдан мерос қолган диндан хабарсизлик мутаассиб гуруқларга ўл келди. Қозирги кунга келиб минтақада, хусусан, Ўзбекистонда диний-маърифий соқанинг ривожланиши диний фундаментализм хавфининг олдини олишда муқим омил бўлиб қолмоқда. Аммо, қаразли кучлар ҳам ўз мақсадларига эришиш йўлида янги-янги услубларни, қийла-найрангларни ўйлаб топишлари ҳам табиий. Бу каби салбий қолатларнинг пайдо бўлиши ва ривож топишига йўл қўймаслик эса доимий хушёрликни талаб этади.

Айни пайтда, бир қайиқатни алоқида қайд этиш лозим. Ота-боболаримиз дини бўлмиш ислом дини қар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишига чорлаган, оқир синовларга бардош беришга, ёруқ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, бир сўз билан айтганда, халқимиз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам маърифат бўлиб келган. Қозирда ҳам бу маърифат одамларга маънавий-руқий куч-қувват бақишлаб, ўзаро меқро-оқбатлилик туйқуларининг камол топишига хизмат қилмоқда.

Шундай экан, Ўзбекистон Президенти И. Каримов таъкидланганларидек, турли мутаассиб олим ва аракатларнинг аразли маъсад, интилишларидан аъти назар, диний туйғуга эга бўлган, яхши ишнинг оибати мукофот бўлишига, ёмонлик эса жазосиз олмаслигига ишонган кишилардан иборат жамият маънавий-маърифий аёти ва ижтимоий жараёнлар кечишида ислом дини ўзига хос ўринга эга бўлиб олаверади.

Таянч тушунчалар

Фетиш, тотем, анима, шаман, дуализм, монийлик.
Сунан, истеъсон, ижмоъ, иёс, анафийлик, мазаб.

Тасаввуф, тариъат кубравия, хожагон, нашбандия, яссавия, баърикенглик анъаналари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Марказий Осиёда исломгача андай диний тасаввурлар мавжуд бўлган?
2. Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг ислом илмлари ва маданияти ривожига тутган ўрни анида нима дейиш мумкин?
3. Нима учун анафийликни исломдаги мўтадил мазаб дейишади?
4. Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илмлари ривожининг андай ўзига хос хусусиятларини ажратиш мумкин?
5. озирги даврда минтақа халлари аётида ислом динининг ўрни ва аамияти нималарда кўринади?

IV боб. ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМ – ЖАМИЯТ БАРАБОРЛИГИГА ТАДИД

Экстремизмнинг мазмун-моияти. «Экстремистик» сўзи «аъл бовар илмас даражада», «аддан ошиш» маъноларини билдиради. Жамиятда абул илинган адриятлар ва меъёрларга зид арашларни илгари суриш, кескин арашлар ва чораларга мойиллик экстремизмнинг асосий хусусияти исобланади.

Экстремистик ташкилотларга янги аъзоларнинг ўшилиши, кўпинча, динга киритиш, абул илишдек шаклу шамойил касб этади

амда бир анча танлов ва синов босишларини ўз ичига олади. Экстремистик аракатларнинг энг уйи табаъси кўпинча сиёсий тусга эга бўлмаган, майда зўрлик ва жиноятлар содир этадиган унсурлар билан боъли бўлади. Бундай зўрликнинг сиёсийлаштирилиши терроризм томон ўйилган биринчи адам бўлади. Ўз доирасига янги кимсаларни тортар экан, экстремистик гуруёки унинг рабарияти сўзсиз бўйсунитиш ва «иш»га мутаассибона садоъатни талаб илади. Кейинроёса ёлланувчилар «амма нарсани билувчи» ва уларга йўлбошчилик илувчи сарбонга дуч келадилар.

озирги даврда энг аввало ахборот чегараларининг барам топишида ўзлигини намоён илаётган глобаллашув шароитида ва бир пайтлар халро муносабатлар мазмунини белгиланган икки арама-арши куч – социализм ва капитализм ўртасидаги ўзаро курашнинг барам топиши натижасида экстремизм ва ундан ўсиб чиан терроризм мамлакатлар, минтаалар ва умуман дунё хавфсизлигига асосий тадид сифатида биринчи ўринга чиди. ўпорувчилик фаолиятининг турли кўринишларини ўз ичига олган инфраструктурани шакллантирган ва ривожлантирган мазкур икки дунёараш ўртасидаги кураш озирда турли хил кучларни бирлаштирган кўп утбли дунёнинг мазкур инфраструктурага ариши курашидек шакл-шамойил касб этмода.

Бугун экстремизм анархизм ва фашизмнинг архаик шакллари билан оришмаси исобланган ва омманинг кенг атламлари билан боъловчи хала сифатида ислом шиорларидан усталик билан фойдаланадиган, аслида эса хал билан еч андай алоаси йўлигини моирона яшира оладиган олат касб этди. Ўз ваида, XX асрнинг 70-йилларида, экстремистлар хал билан биргаликни кўрсатиш ва унинг номидан аракат илиш учун коммунизм шиорлари остида фаолият юритиши ва шу йўл билан мабла тўплаши улайроэди. Ўша йилларда Лотин Америкасида экстремистик рудаги коммунистпараст тузилмаларнинг жангарилари жамиятда парокандаликни юзага келтириш ва тартибсизлик тўлинида коммунистларнинг окимиятни ўлга олишига шароит яратишга арадилган кўплаб террорчилик хуружларини содир этардилар. Бироаксарият олларда, улар окимиятни ўлга олиш ниятларига эриша олмадилар ва жамият аъзолари диъатини жалб илиш маъсадини кўзлаган шов-шувли террорчилик хуружларини амалга ошириш билан аноатланишга мажбур бўдилар.

Экстремистик тузилмаларнинг асосий маъсади аслида жамиятни ўрив ва ваимада тутиб туриш ва шу йўл билан омма онгида ноиложлик, эртанги кунга ишончсизлик туйуларини шакллантиришга

Паратилган эди. Бу эса ўз навбатида ижтимоий Ҳаётнинг турли жабҳаларида барҳарорликка эришишни ва жамият тараққиётини жиддий Ҳийинлаштирар эди.

Бугунги кунда коммунистик шиорлар унчалик Ҳам машҳур эмас, экстремистик тузилмаларни «Ҳизил ранги» учун йирик маблағлар билан Ҳўллаб-Ҳувватлаган СССР Ҳам йў. Ўз навбатида, АШ ва унинг шерикларига Ҳам, шунга ўхшаш тузилмаларни Ҳўллаб-Ҳувватлаш учун йирик маблағларни совуришига Ҳеч Ҳандай зарурат Ҳолмади. Бироқ янги шароитда Ҳар хил турдаги бузғунчилик, беҳарорликни келтириб чиқаришга Ҳаратилган воситалар бугун Ҳам ана шу маҳсадларга аксарият Ҳолларда ислом шиорлари остида йўналтирилаяпти, холос.

Шу билан биргаликда, кузатувчилар шуни таъкидлайдиларки, баъзи Ҳолатларда, маълум бир экстремистик ташкилотлар ва алоҳида давлатларнинг стратегик Ҳамда тактик маҳсадлари ўзаро бир бирига мос келганида, ўша давлатлар экстремистик ташкилотларга “Ҳомий”лик Ҳилиши ва беҳарорликдан ўз маҳсадлари йўлида фойдаланишга уринишлари мумкин.

Диний экстремизм: тарих ва замонавий воқелик. Экстремистик Ҳарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Масалан, мутахассислар католик черковининг эркин фикр юритувчи, Ҳукмрон феодал-католик черкови аҳидаларини рад этувчи кишилар – папа Ҳокимияти душманларини таъйиб Ҳилиш учун XIII асрда тузилган ва минглаб одамларнинг Ҳурбон бўлишига олиб келган инквизиция фаолиятини Ҳам экстремизмнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолайдилар. Шундай экан, экстремизмни фаҳат муайян дин билан боғлаш мутлақо асоссиздир. Хусусан, ислом дини, турмуш тарзи ва Ҳадриятлар мажмуи сифатида Ҳеч Ҳачон экстремистик тузилмаларнинг гўёки, дин ва мусулмон жамоаси равнақи йўлида амалга ошираётган террорчилик хуружларининг асосий сабаби сифатида Ҳаралиши мумкин эмас.

Ислом шиорларидан танлаб фойдаланадиган, диннинг асл моҳиятини бузиб талҳин Ҳиладиган экстремистик тузилмалар худди юқоридаги каби гўёки, кенг халқ оммаси билан узвий бирлик мавжудлигини кўрсатиш, аслида эса жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзага келтириш учун маблағ йиғиш, асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгу шуурини эгаллаш, жамиятда беҳарорлик келтириб чиқариш орқали Ҳокимиятга эришишдек эҳтиёжларини Ҳондириш маҳсадини кўзлайди.

Шуниси диҳлатган сазоворки, экстремистик руҳдаги тузилмаларнинг Ҳеч бири бирор бир шаклда ўзлари жар солаётган, ўзлари «интилаётган» жамият Ҳурилиши моделини таклиф этолмайди.

Коммунизм, халифалик – «умумий фаровонлик ва соҳлом мутаносиблик жамияти» олий маҳсад деб кўрсатилган Ҳолда, Ҳўрҳув ва бузғунчилик уларга эришиш йўли сифатида таклиф этилади. Бу эса, ўз ваҳтида машҳур бўлган, Россия ва Европада узоқ йиллар давомида бузғунчилик йўлида террорчилик усулларини Ҳўллаб келган тузилмалар фаолиятини озиҳлантириб келган анархизм Ҳоялари билан Ҳамоҳанглик касб этади.

Ҳозирги даврда кўплаб экстремистик уюшмалар ва аҳидапарастлар турли динлар, шу жумладан, христианлик, ислом, яҳудийлик динлари таълимотидан фойдаланмоҳдалар. Шу билан бирга, диний риторика уларга кўзда тутилаётган жамиятнинг аниҳ шаклу шамойилини таҳдим этмаган Ҳолда (бу улар учун худди анархистлар каби унчалик аҳамиятга эга эмас) хаёлий жамият Ҳаҳидаги тасаввурлардан фойдаланиш имконини беради. Бунда энг муҳими тартибсизлик ва беҳарорликни келтириб чиқаришдир. Унга эришиш эса, ўзига хос энг умумий маҳсадни ташкил этади, дейиш мумкин.

Ноҳонуний Ҳурол-яроҳ савдоси ва наркобизнес Ҳисобидан катта маблағлар тўпланаётган, мусулмон дунёсида шаклланган ўзига хослик туфайли юзага келган вазиятда исломни шиор Ҳилиб олган экстремизм ва терроризм хавфсизликка асосий таҳдид сифатида биринчи ўринга чиҳди.

Шуни Ҳам тан олиш керакки, оммавий ахборот воситаларининг ривожига ва ахборот омили таъсирининг кучайиши бугунги кунда экстремизм ва терроризмнинг Ҳеч нараса билан ўлчаб бўлмайдиган даражада кўзга ташланадиган ижтимоий Ҳодисага айланишига олиб келди. Хусусан, наркобизнесдан келадиган фойдага ва сохта инҳилобийликни Ҳўллаб-Ҳувватлашга Ҳаратилган социалистик тузум ёрдамига таяниб, XX асрнинг 70-йилларида латинамерикалик экстремистлар кўплаб террорчилик Ҳаракатларини содир этган бўлсалар Ҳам, оммавий ахборот воситаларининг ўша пайтдаги ривожланганлик даражаси уларга глобал миҳёсга чиҳиш имконини бермаган эди. Бундай вазиятда Латин Америкаси экстремизми минтаҳавий даражадан ташҳарига чиҳа олмаган.

Экстремизм ва терроризм оммавий ахборот воситалари орқали ёритилмас экан кўзланган «самарани» бермайди. Шу маънода улар ўзаро боҳлиҳдир. Террорчилик хуружи оммавий ахборот воситаларида Ҳанчалик кенг ёритилса ушбу Ҳаракатни содир этишдан кутиладиган натижа шунчалик бевосита ва юқори бўлади. Бу эса, у ёки бу Ҳаракатни ўтказишдан кўзланадиган асосий маҳсад Ҳисобланади. Ахборот майдони ривожланиб, тобора тўйиниб бораётган, аммо уни етказишда Ҳам мазмунан, Ҳам шаклан, ўзибўларчилик устуворлик

Йилаётган Ўзирги даврда ОАВ экстремизм ва терроризм Ўлидаги кучли Ўролга айланиб Ўолмода. Тўри, ОАВ ўз Ўолича террорчилик хуружининг «самарадорлигини» англаган Ўолда ташкил этадиган тизим Ўисобланмайди. Аммо аксарият Ўолларда бунга кўмаклашмода, дейиш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, тарихий, диний ва миллий хусусиятлар аЎолининг кенг Ўатламлари билан мулоот тили ва ундаги ўзига хос урЎуларни танлашда муЎим ўринни эгаллайди. Табиийки, хозирги даврда Марказий Осиё минтаасида коммунистик ёки насронийлик эмас, балки айнан ислом шиорларидан фойдаланилади.

Марказий Осиё минтааси ўз тарихида ислом ривожига Ёеч андай аЎидапарастлик ва жангарилик унсурларини олиб кирмаган. Аксинча, минтаада ислом дини ёйилган ваЎтдан то бугунги кунгача инсонпарварлик ва баЎрикенглик анъанаси устувор бўлиб келмода. Ўрта асрларда Араб ШарЎида айрим суфий бирлашмалари жанговарликни намоён Ёилган Ёамда инквизиция ва жазолаш тузилмалари вазифаларини бажарган ваЎтда Ёам Марказий Осиё суфийлигида инсонга муЎаббат ва баЎрикенглик тарЎиб Ёилинари эди.

Айни пайтда, барча даврларда у ёки бу этник гуруага мансублик боЎловчи (бирлаштирувчи) омил сифатида муайян вазифани бажаргани учун Ёам Марказий Осиёда Ёарор топган ислом дини миллийликдан холи эмаслигини намоён этганини таъкидлаш зарур. Шунинг учун Ёам, XX асрнинг бошларидаги араб модернистларидан фарЎли равишда жадидлар ундан йиролашиб, ўз кучларини биринчи навбатда Ёам диний, Ёам миллий онгни ўстиришга сарфлаган эдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиёдаги диний баЎрикенглик, инсонпарварлик майллари, фан ва санъатнинг ривожланиши Араб ШарЎида Ёаршиликни келтириб чиЎарди. Натижада XIII–XIV асрларда бугунги кунда тузилмаларини шакллантираётган экстремистлар Ёоявий жиЎатдан таянаётган аЎидапараст салафийлик оЎими юзага келди.

Ибн Таймийя бошчилигидаги салафийлар Марказий Осиё мутафаккир, олим ва уламоларини «ислом моЎиятини сохталаштириш»да айблаб, халифаликни идеаллаштиришга асосланган Ёарашлар тизимини ишлаб чиЎдилар ва жиЎодни унга эришишнинг асосий воситаси сифатида эълон Ёилиб, ўз Ёояларига жанговарлик тусини бердилар. Шундай Ёилиб, салафийлик Ёокимият учун курашнинг маЎсули эди. Шу тариа, XVIII асрнинг биринчи ярмида МуЎаммад Абдул ВаЎоб салафийлик асосида Арабистон ярим оролида Ёокимият учун кураш олиб боришга мослаштирилган ваЎобийлик таълимотини яратди.

Янги давр Араб ШарЎидаги мутаассиб оЎимлар дастлаб салафийлик ва ваЎобийликка асосланган бўлсалар-да, кейинроЎ улардан Ёам илгарилаб кетдилар. Бу тузилмаларнинг Ёоявий дастури «ихвонийлик» ва «жиЎод»га асосланган бўлиб, кўп сонли жангарилик уюшмаларига Ёоявий озуа бериб келмода.

1928 йилда Мисрнинг Исмоилия шаЎридаги мактабда мударрислик Ёилган, суфийликнинг хасафия мактабига мансуб бўлган Ёасан АбдураЎмон ал-Банно мусулмон оламини тозалаш ва мусулмон аЎоли яшайдиган мамлакатлар Ёудудида ислом давлатини Ёуришдек вазифаларни ўз олдига Ёўйган «Мусулмон биродарлар» уюшмасини тузди. Барча мусулмон ва номусулмон Ёукуматларга Ёарши жиЎод – ялпи уруш эълон Ёилиш ушбу маЎсадга эришиш йўли сифатида белгиланган эди. Ал-Банно ўзининг «Фаннул-мавт» («Ўлим санъати») китобида мавжуд Ёукуматларни йўЎ Ёилишга эришиш йўлларини асослаб берди ва илк марта ўзини ўзи Ёурбон Ёилиш шаклида жангарилик амалиётини тайёрлаш ва амалга ошириш билан боЎлиЎ фаолиятни оЎлаб фатво берди.

Ёаракатнинг юзага келиш шарт-шароитлари, тарихий вазият ва ўша даврда Мисрдаги сиёсий кучларнинг нисбатини ўрганиш кўплаб тадЎиш отчиларга унга моЎиятан терроризмга асосланган, троцкийча узлуксиз инЎилоб Ёоясига амал Ёилган Коминтерннинг барЎарор таъсири бўлганини Ёайд этиш имконини берган эди. Мусулмон ШарЎида коммунистпараст гуруларни шакллантириш учун шароитнинг етарли эмаслиги Коминтерн фаолларининг террор услубларини тарЎиб Ёилиш, уни экспорт Ёилиш ва исломий ташкилотларни ўзларининг сиёсий кураш усуллари билан Ёуrolлантириш орЎали жамиятни беЎарорлаштиришдек вазифани Ёал Ёилишга интилишларига йўл очди. Улар бу йўлда муайян муваффаЎиятга эришдилар Ёам.

Бундан ташЎари, фашистлар Германияси эмиссарлари фаоллиги билан боЎлиЎ ЁизиЎарли маълумотлар Ёам мавжуд. 1940 йилда Ёасан ал-Банно «Мусулмон биродарлар»нинг асосий вазифаси террорчилик Ёужумлари уюштириш бўлган «махфий аппарат»ни тузади. Шуниси эътиборга молики, у томонидан уюштирилган айрим жанговар операциялар фашистлар Ёомийлик Ёилган «Маср ал-Фатот» ташкилоти ёрдамида амалга оширилган. Шу йилларда «Мусулмон биродарлар»нинг Суриядаги бўлинмаси Ёам жангариларнинг шунга ўхшаш тизимини яратди. Уларнинг Сурияда ўтказган жанговар амалиётлари эса фашистлар Ёомийлик Ёилган Антуан Сааде бошчилигидаги Сурия Миллатчилик партияси жангарилари томонидан Ёўллаб-Ёувватланади.

150 киши атрофида бўлган «махфий аппарат»даги жангарилар бешликларга бўлинган. Ҳолда махсус тайёргарликдан ўтганлар. Тайёргарлик жараёнида жангариларнинг иродасини Олий нозирга бутунлай бўйсундириш, шу орқали уларни ал-Баннонинг «Фаннул-мавт» китобида тушунтирилган усулларда ўзини Ҳурбон қилишга тайёрлаганлар. Ал-Баннонинг юз йиллар давомида яширин фаолият кўрсатиш ва маънавий рақиблар иродасига сўзсиз бўйсунтириш тизимларини ишлаб чиқарган суфийликнинг хасафия мактабига мансуб эканини ёдга оладиган бўлсак, бундай технология Ҳаердан ўзлаштирилгани ойдинлашади.

Амалиёт шунини кўрсатадики, жангарилар асосан ўз фикрида собит бўлмаган, Ҳатъиятсиз кишилардан тайёрланадилар. Чунки бундай шахслар ўзининг қимлигини кўрсатиш учун кескин, оқибати пухта ўйланмаган Ҳарорлар Ҳабул қилишга мойил бўлади.

Шундай қилиб, ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган замонавий экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тарихнинг муайян даврида устувор бўлган қўллаб омилар, турли жараёнларнинг ўзаро таъсирлашувининг натижаси деб тушуниш мумкин.

Турли салбий жараёнларнинг омукталашуви ислом риторикаси билан Ҳўшилган Ҳолда кейинчалик икки система ўртасидаги курашда умумий беқарорлаштирувчи восита сифатида Ҳўл келди. Уларнинг Ҳар бири ўз мақсад ва манфаатларидан келиб чиқиб уни молиялаштиришга, керакли йўналишга солишга Ҳаракат қилиб келди. «Мусулмон биродарлар» ўз ташкилотларини ривожлантириш учун Британия Ҳукуматидан маблағлар олиб тургани тарихдан маълум. Бу вақтда британияликлар улардан араб давлатлари сиёсий саънида фаолият юритаётган бошқа кучларга Ҳарама-Ҳарши куч сифатида фойдаланишга интилар эди. Бироқ шунга ўхшаш Ҳолатларда бўлганидек «биродарлар» бу маблағлардан террорчилик хуружларини амалга оширишда, жумладан, британиялик фуқароларнинг ўзларига Ҳам Ҳужумлар уюштиришда фойдаланганлар.

Кейинчалик «биродарлик» асосида қўллаб экстремистик ва террорчилик уюшмалари вужудга келди. Дастлабки ақидапарастлар Ҳасан ал-Банно, Мустафо ас-Сибойй ўрнига келган Саид Ҳутб, Муҳаммад Газолий, Умар ат-Тилмисани, Салоҳиддин Ашмавий, Али Баёнуний каби шахслар ушбу тизимларнинг фаолияти янада агрессивроқ бўлишига ўз иссаларини қўшдилар.

1953 йилда «Мусулмон биродарлар» уюшмасининг бир гуруҳ аъзолари Йорданияда «Ҳизбут тақрир ал-исломий» номли янги партияни тузади. Бу партияни Таҳиюддин Набҳоний ал-Фаластиний

бошқаради. Партия ўз олдига барча мусулмон давлатлари Ҳудудида ягона ислом давлати – «халифалик» тузиш мақсадини қўяди. Молиятан «Мусулмон биродарлар»дан унчалик фарқ қилмаган ушбу партия ўз Ҳаракатларини у билан мувофиқлаштирган Ҳолда олиб борди ва террорчи тизимларга мунтазам равишда жангариларни тайёрлаб бериш вазифасини бажара бошлади. Худди «биродарлар» билан бўлганидек, махсус хизматлар бозорида жангариларга талаб бўлмаган Ҳолларда партия ўзи тўқридан-тўқри Ҳўпоровчиликни амалга ошира оладиган уюшмалар тузади. Бу охир-оқибатда «биродарлар» бор жойда Ҳизбутчилар, Ҳизбутчилар бор жойда «биродарлар»нинг фаолият кўрсатмаслигида намоён бўлган таъсир доирасини бўлиб олишдек амалиётнинг шаклланишига олиб келди.

Дунё бўйича фаолият олиб бораётган бундай Ҳудратли ташкилотлардан мунтазам равишда кичик террорчи уюшмалар пайдо бўлиб туради. XX асрнинг 70-йиллари бошидан мусулмон оламида «Жунуд Аллоқ», «Жиҳод», «ал-Жиҳод ал-исломий», «Шабаб-Муҳаммад», «Ал-такфир вал-Ҳижра» ва бошқа ташкилотлар фаолият олиб борди. Уларнинг қўчилиги Ҳозир Ҳам бор бўлса-да, бугун юқорида қайд этилган ташкилотлар аъзоларининг энг фаол қисмини ўзида тўплаган ва халқаро тармоқ сифатида фаолият юритаётган «ал-Ҳоида»нинг бир қисми сифатида иш олиб бормоқда.

Лекин, янги шароитда «ал-Ҳоида» муқим бир хусусиятга эга, яъни у экстремистик ташкилотларни молиялаштириш ва ривожлантириш билан шуғулланадиган жангарилар ва экстремистларнинг хизматлари бозори сифатида таркиб топди.

Ушбу ташкилот «ал-Ҳоида» етакчиларининг кам-қўстсиз яшаши, Ҳўпоровчилик операцияларини амалга оширувчи улкан машинанинг доимий фаолият кўрсатишини таъминлаш учун наркобизнес, киднеппинг (товон олиш мақсадида кишиларни гаровга олиш), бой мусулмон оилаларидан Ҳўрқитиш орқали пул ундириш ва бошқа қўллаб манбалар қисобига молиявий маблағлар йиқиади.

Шу ўринда жангарилар хизмат бозорида касбий мақоратга эга мутахассисларнинг пайдо бўлиши XX асрнинг 90-йилларида терроризмнинг беқийс даражада авж олишига замин яратганини таъкидлаш зарур. Гап шундаки, совуқ уруш тугаши билан малакали мутахассисларнинг бир қисми ўз давлатларида ишсиз ва эътиборсиз қолдилар. Бу уларни катта маблағларга эга эксперт ва ёлланма жангчилар бозорига етаклаб келди. Уларнинг саъй-Ҳаракатлари билан гиёванд моддалар савдоси янги даражага қўтарилдики, бу ўз навбатида террорчилик хуружларининг фаоллашувига олиб келди.

ЮОрида таъкидланганидек, оозирда шундай оолат юзага келдики, терроризмга араши турган кучлар ўз вааида икки утбга мансуб мамлакатлар узои йиллар давомида яратган улкан аждао билан курашмодалар. Жангариларни ёлловчи кишилар шаклу шамойили номаълум халифалик (ёки коммунизм)ни уриш йўлида ўзини ўзи урбон илиб, ўпорувчиликларни амалга ошираётган кишилар онгини эгаллаган оояларга мутлао бефардирлар. Ёлловчи экспертлар еч ачон жанговар аракатларда шахсан иштирок этиб, ўзларини урбон илмайдилар. ар доим сояда олган олда, улар террорчиликни наркобизнес билан ўшиб, амалга ошириладиган аракатлар кўлами ва терроризмни тайёрлайдиган тармоларни жиддий кенгайтиришга эришдилар. Улар мавжуд экстремистик тузилмалардан мазкур соадаги хизматлар бозорини ривожлантиришда ам усталик билан фойдаланмодалар. Бу бозор эса, уларнинг хизматларига доимий талабни юзага келтирадиган баъзан, «ал-оида» ва унинг тузилмаларини ам холаган маомга соладиган асосий бузунчи бўин сифатида чиомода.

Марказий Осиёдаги экстремистик оимлар ХХ асрнинг 70-йиллари охири 80-йиллари бошларида хорижий экстремистик марказлар, айниса, араб экстремистик ташкилотлари саъй-аракатлари билан шакллана бошлаган эди. Уларнинг асосий нияти соби СССРнинг мусулмон аоли яшайдиган республикаларини ўз маад-интилишлари доирасига тортишдан иборат эди. Бундай маад, яъни сохта инилобни экспорт илиш оояси ўша асрнинг 30-йилларида асан ал-Банно томонидан баён этилган эди. Натижада Марказий Осиё республикаларида хориждан келаётган молиявий ёрдам исобига жангари сифатида фойдаланиладиган шахсларни танлаш ва тайёрлаш билан шуулланадиган тизимни яратган гурулар пайдо бўлди.

Уни яратиш чоаида чет элик йўричилар рабарлиги ва мааллий кучлар иштирокида минтаада беарорликни келтириб чиариш орали Марказий Осиёни жангарилар тайёрловчи, катта маблалар келтирадиган наркотик моддалар ишлаб чиариш йўлга уйилган жойга айлантиришдек маад кўзланган эди.

Марказий Осиё республикалари мустаилликка эришган 1990 йилларнинг бошларида бу гурулар фаоллашиб кетдилар. Хусусан «Ислом лашкарлари», «Тавба», «Адолат» гурулари Фарона водийсида беарор олатни юзага келтириш учун аракат илдилар.

Бироў Ўзбекистон давлатининг атийй арилиги, ички ва ташви сиёсатдаги изчиллик, халнинг мустаилликни мустакамлаш йўлидаги аракатларни ўллаб-увватлаши, ижтимоий аётнинг турли соаларида олиб борилаётган ислоотлар экстремистларнинг саъй-

аракатларини йўа чиарди. Экстремистларнинг бир исми Ўзбекистон удудидан чииб, аввал Тожикистон, кейин эса Афонистондаги жангарилар сафига ўшилиб кетдилар.

Марказий Осиёдаги гурулар асосида юзага келган ва ўзини «Ўзбекистон ислом аракати» деб номлаган тузилма 1990 йилларнинг ўрталарига келиб, анча баувват бўлиб олган «ал-оида» таркибига кирди. Аксилтеррор коалицияси томонидан Афонистонда ўтказилган амалиётлар ваида уларнинг асосий исми йў илинди.

оозирда бу тузилманинг олдилари Покистон билан Афонистон ўртасидаги чегарадош удудларда тўпланиб, «ал-оида» ва унинг тарафдорлари ёрдамидан фойдаланиш имкониятига эга бўлиш учун Ўзбекистондаги избут тарирчилар билан алоаларни тиклаш, ўзаро амкорликни йўлга ўйиш ва шу йўл билан яна фаоллашаётганликларини кўрсатишга аракат илмода.

Терроризм тушунчаси. Терроризм – жамиятда беарорлик келтириб чиариш, аолининг кенг атламларида ваима ва ўрув уйотишга аратилган сиёсий курашнинг ўзига хос усулидир. У яширин (конспиратив) руаги ташкилотлар томонидан беарорлик келтириб чиариш орали давлат оокимиятини эгаллаш маадида ўлланилади. Террорчи уюшмалар оммавий бўла олмагани учун ам кўп ооларда аолининг кенг атламлари номидан аракат илиш таассуротини уйотиш маадида диний шиорлардан ниоб сифатида фойдаланадилар.

Терроризмнинг энг асосий хусусиятларидан бири бундай аракат тарафдорларининг «зўрлик давлатни улатувчи ва оокимиятга эришишни осонлаштирувчи парокандаликка олиб келади», – деган оояга асосланиб аракат илишларида яол кўринади. Терроризмнинг яна бир хусусияти еч андай уруш бўлмаётган, тинчлик укмронлик иилаётган, жамиятда демократик институтлар фаолият кўрсатаётган бир шароитда муобил усулларни атайин инкор этган олда, сиёсий масалаларни зўрлик йўли билан ал илишга интилишда кўринади. Бундай сиёсий масалалар ўз навбатида удудий, этник, диний ёки бош а шаклу шамойил касб этиши мумкин. Маълумотларга кўра, 2000-2006 йиллар орасида дунёнинг 112 мамлакатда 14 минг 934 та террорчилик амалиёти содир этилган. Уларнинг мутлао кўпчилиги Ер юзининг турли минтааларида жойлашган, ўзига хос этник, диний ёки бош а шаклдаги муаммолар мавжудлиги билан ажралиб турадиган Иро (4606), Иорданнинг арабий ироои (1927), Колумбия (1135), Испания (732), Таиланд (619), Афонистон (591), индистон (509), Покистон (504), Туркия (477), Исроил (463), Франция (446), Непал (379), Россия (284), Греция (230), Филиппин (213), Индонезия (197),

Шри-Ланка (131), Италия (125) ва Бангладеш (111) ўудларидида амалга оширилгани ўам шундай хулоса чиўариш имконини беради.

Америкалик мутахассис Б.Женкинс терроризмни энг аввало, ўурбонлардан кўра гувоўларга ўаратилган ва ваўима уйўотишга йўналтирилган зўрлик, деб баўолайди. Бошўа бир америкалик сиёсатшунос Ж.Ложнинг таўрифига кўра, терроризм бевосита ўурбонлардан кўра кўпроў одамлар фикрига таўсир ўтказиш учун ўилинадиган таўдид ёки куч ишлатишдир.

Бу таўриф ва баўоларда терроризмнинг ниўоятда муўим бир хусусияти – унинг муайян сиёсий маўсад ёки амалий натижаларга эмас, балки у ёки бу хуруж натижасида одамлар орасида, ижтимоий фикрда юзага келадиган хавотирли акс-садо, шов-шувга эришишга ўаратилгани таўкидланган. Худди шу маънода, алоўида олинган ўар бир террорчилик хуружининг маўсади экстремистларнинг давлат тўнтаришини амалга ошириш, фуўаролар урушини келтириб чиўаришдек сиёсий вазифалар билан бир-бирига мос келавермаслиги олдиндан маълум. Кейинчалик, амалда, бу номувофиўлик террорчилар жар солаётган маўсадлар билан улар эришаётган натижалар ўртасидаги зиддиятга айланади.

Бугунги кунда террорчилик услублари анча кенгайганини таўкидлаш зарур. 1970- йилларда бирор шахс ёки сиёсий арбобга ўарши уюштирилган террор амалиёти кўпроў учраган бўлса, ўозирда жамоат жойларида, самолёт, автобус, поездларда портлашларни содир этиш орўали кўплаб тасодифий кишиларнинг ўурбон бўлишига олиб келадиган ўўпоровчиликни амалга оширишга эътибор берилмоўда. Экспертларнинг фикрича, бундай ўаракатлар биринчи навбатда нобуд бўлганлардан кўра, унинг гувоўларига ўаратилгандир.

Шунинг учун ўам, ОАВ террорчиларнинг ўз маўсадларига эришишларида асосий ўуролга айланиб бормоўда. Киднеппинг ёки гаровга олиш ўам моўиятан ўзгариб бормоўда. Авваллари гаровга олишдан маўсад пул ундириш бўлган бўлса, ўозирда террорчилар асосан халўаро муносабатлар соўасида ва мамлакатда беўарорликни келтириб чиўаришга мўлжаллаган сиёсий маўсадларига эришишни кўзлайдилар. Шу билан бирга, бу жараённинг ОАВ орўали кенг ёритилиши ва омма онгида хавотирли акс-садо беришига эришиш орўали гуруўнинг жамият олдида танилиши ўам ўисобга олинади. Бундай ўаракат замирида, аслида террорчиларнинг ожизлиги намоён бўлишини кўриш мумкин. Чунки жамиятда овоза бўлишга интилиш, одамларда ўўрўв ўиссини уйўотиш йўли билан ташкилот ўзининг бош маўсадига эришмоўчи бўлади. Шунинг учун ўам, таўсир ўтказиш орўали хулўини моделлаштириш ва фаоллигини бошўариш мумкин

бўлган руўий ожиз ва ўарашларида собитлик йўў кимсалар ижрочи сифатида чиўадилар.

Халўаро терроризм. Халўаро терроризм тушунчаси давлатлар, халўаро ташкилотлар, сиёсий партия ва ўаракатларни беўарорлаштиришга ўаратилган сиёсий ўўпоровчилик фаолиятини ифодалайди. У алоўида сиёсий арбобларни ўлдириш ёки уларга ўасд ўилиш орўали халўаро ижтимоий-сиёсий акс-садо берадиган бузўунчи сиёсий ўаракатларни ифодалаш учун ўам ишлатилади.

Террорчилик ўаракатларининг:

- халўаро ўуўўўўимоясидаги объект ёки субъектларга ўарши ўаратилгани;

- давлатлар чегараларини бузиш орўали амалга оширилиши;

- аъзолари икки ёки ундан ортиў давлат фуўаролари, шу жумладан,

ёлланма шахслар бўлган экстремистик гуруўлар томонидан содир этилиши;

– экстремистик гуруўлар таркибида ўўпоровчилик ўаракатлари бўйича хорижлик йўриўчиларнинг ўатнашиши;

– экстремистик гуруў аъзоларининг бошўа давлатлар ўудудида ташкил этилган махсус лагерларда тайёргарлик кўриши;

– тайёргарлик кўриш ва ўўпоровчиликни содир этишда хорижий давлатлар ва экстремистик уюшмалар ёрдамидан, халўаро тус олган ноўонуний ўурол-яроў савдоси ва наркобизнесдан келадиган молиявий манбалардан фойдаланилиши унинг халўаро террорчилик хуружи эканини кўрсатувчи асосий белгилардан ўисобланади.

Муайян мамлакат ўудудида содир этилган террорчилик хуружида ўайд этилган у ёки бу белгиларнинг бўлиши, унга халўаро маўом берилиши ва шундан келиб чиўиб, унга мос чоралар кўрилишига олиб келади.

Терроризмнинг молиявий манбалари. Замонавий терроризм хилма-хил молиявий манбалардан озиўланиши ўисобига фаолият ўамровини кенгайтиришга, моддий-техник базасини мустаўкамлашга ўаракат ўилмоўда. Бунда, шартли равишда ички ва ташўи манбаларни ажратиш мумкин.

Ички манбалар сирасига террорчи ташкилотларнинг очиў, расмий фаолият юритувчи тузилмаларидан келадиган даромадини ўамда жиноий йўл билан топилган ва уюшма аъзоларининг бадал тўлаши ўисобига олинадиган маблаўларни киритиш мумкин.

1999 йилда ўирўизистонга бостириб кирган, ўзини «Ўзбекистон исломий ўаракати» деб атайдиган ташкилот жангарилари музокара олиб бориш учун келган вакилларни 50 минг доллар ўисобига ўўйиб

юборгани, 2003 йилнинг 27 мартда «Шаршй Туркистон озодлик ташкилоти»га мансуб террорчилар ширшизистонда 19 та хитойлик савдогарни ўлдириб, уларнинг катта мишдордаги пулини ўзлаштирганлари бунга мисол бўла олади.

Бундан ташшари, деярли барча экстремистик ташкилотларнинг аъзолари ойлик даромадининг 5–20 фоизи мишдорида ойлик бадал («байтулмол» ёки «таборроъ») тўлашини шамшайд этиш лозим.

шомий давлатлар, турли диний, хайрия ташкилотлар ва алошда шахслар, шунингдек, Яшйин Шарш ва шарб давлатларидаги баъзи ижтимоий гурушлар томонидан машсадли йишйиладиган пуллар террорчи гурушларнинг ташшйи молиявий манбаи шисобланади. Сошамутахассислари ва айрим тадшйиотчилар фикрича, бугунги кунда фаолият кўрсатаётган шарийб 150 та ношукумат исломий ташкилотлари жангарилик амалиётларини молиялаштиришда гумон шилинмошда.

Террорчи гурушларга кўрсатилаётган молиявий ёрдам кўламини биргина МДш мамлакатлари шудудида фаолият юритувчи террорчи ташкилотларга 60 га яшйин диний ташкилотлар, 100 га яшйин хорижий компания ва ўнлаб банклар шомийлик шйиладиганида шам кўриш мумкин.

Ўз навбатида, ўзини «Ўзбекистон исломий шаракати» деб атовчи ташкилот шам шатор шомийлар томонидан шўллаб-шувватланади. Мутахассислар улар шаторига «ал-ш оида», «Мусулмон биродарлар» каби террорчи гурушларни киритадилар.

Террорчи гурушлар шозирда ўз молиявий манбалари билан банк тизими имкониятлари ва замонавий технологиялардан фойдаланган мураккаб алошам тизимларини шакллантиришга шаракат шилмошда. Натижада, ушбу манбаларни анишлаш ва йшш шилиш тобора шйинлашиб бормошда. Жумладан, айрим маълумотларга кўра, 2001 йил 11 сентябр вошёларидан сўнг, 2003 йилнинг ноябрига шарадар 148 мамлакатдаги 300 дан зиёд ташкилотларга тегишли 1400 та шисоб рашами «музлатилган». Бундан 200 миллион доллар зарар кўрганга шарамай, террорчи гурушлар ўз молиявий манбалари билан янги алошаларни шакллантириш шисобига жанговар шобииятларини шарйта тиклаб олишга интилмошда.

Терроризмнинг молиявий манбаларига баршам беришга халшаро мишёсда алошда ашамият берилмошда. Дунёнинг кўпгина давлатлари, жумладан, Ўзбекистонда шам терроризмни молиялаштиришга шарши кураш шашидидаги махсус шонунлар шабул шилинган. Мазкур йўналиш халшаро ташкилотларнинг шам дишшат марказида турган вазифалардан шисобланади. Хусусан, охириги йилларда Усома бин Лодин ва бошшам террорчи шахслар шамда ташкилотларга тегишли дунё банкларидаги шисоб рашамларини «шйбсга олиш»га башишланган БМТ Хавфсизлик

Кенгашининг 1333, 1390 ва 1455-шарорлари шабул шилиниб, улар деярли барча давлатлар томонидан ижро этилмошда.

шарши кураш стратегияси. Замонавий экстремизм ва терроризмга шарши кураш давлатларнинг доимий эътиборини, унинг олдини олиш ва бартараф этишга шаратилган кўп ширрали сиёсатни амалга оширишда сабрлилик ва собитликни талаб этади. Шаклланиб, кенг тармош отган терроризмга шарши курашда куч ишлатмаган давлатлар заифлашиб, ўз халшии ва мамлакати осойишталиги ва баршарор ривожланишини хавф остида шолдиради.

Экстремизм ва терроризм бир-бири билан бошлиш бўлган ягона жараённинг бирин-кетин ривожланадиган босшйчларидир. Шундай экан, терроризм глобал мишёсга чишшан шозирги шароитда, давлат унга шарши курашда ички ва ташшйи омилларнинг таъсирини шисобга олган шолда, мувозанатлаштирилган стратегияни ишлаб чишйиши керак.

Шу нуштай назардан шараганда, Ўзбекистон Республикасининг ўз тарашшйитининг ўзига хос жишатларини, шалигача терроризм, наркобизнес, ношонуний шарол-ярош савдоси каби шатор тадидлар мавжуд бўлган Марказий Осиёдаги кучлар нисбатини шисобга олиб, ишлаб чишшан ички ва ташшйи сиёсати алошда ашамиятга молиқдир.

Экстремизм ва терроризмга шарши курашнинг ушбу стратегиясида мамлакатимизнинг халшаро шамкорлик дастурларида, давлатларнинг терроризмга шарши курашдаги саъй-шаракатларини бирлаштиришда фаол иштирок этишини таъминлаш машсадлари ўз ифодасини топган.

Бу сошдада ўзбек ташшйи сиёсатининг негизини ўз кучларини шозирги даврнинг асосий тадиди билан шарши курашга йўналтиришга тайёр барча давлатлар билан фаол шамкорлик шилиш ташкил этади. Шу ўринда, Ўзбекистон амалда минташда ва бутун дунёда хавфсизликни таъминлашга шаратилган барча халшаро дастур ва икки томонлама шамкорлик алошларида фаол иштирок этаётганини таъкидлаш зарур.

Шунингдек, Ўзбекистон давлатининг баршарор тарашшйёт ва хавфсизликни таъминлашга шаратилган ички сиёсати шам экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши шамда экстремизмдан терроризмнинг келиб чишйишини бартараф этишга шаратилган фаол стратегиядир. Унда экстремизмга шарши кураш оршали бундай тузилмалар баширида вояга етиши мумкин бўлган террорчилар фаолиятининг олдини олишга интилиш ўз аксини топганини кўриш мумкин.

Бугунги кунда ўзбек давлати томонидан сиёсий, иштисодий, ижтимоий ва бошшам сошаларда амалга оширилаётган кенг шамровли

ислоҳотлар бу кураш стратегиясининг асосий мазмунини ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини қуриш, иқтисодиёт, ишлов ҳўжалиги, таълим, хусусан, ўрта махсус таълим тизими, соҳилни сақлаш, спорт ва бошқа соҳалардаги кенг қўламли ижобий ўзгаришлар бу стратегиянинг таркибий қисми, Марказий Осиё минтақасидаги афволни белгилаб берадиган, мамлакатдаги барқарорлик ва тараққиётни таъминлашга хизмат қиладиган чоратadbирлар тизими қисобланади. Кучли иқтисодиётга эга Ўзбекистоннинг барқарорлиги бутун минтақанинг барқарорлигини билдиради.

Бу, соҳлом мувозанатга асосланган, серқирра ва қар хил даражали стратегияда маънавият ва мафкуравий тарбия алоҳида ўрин тутди.

Мутахассислар экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлган омиллар ичида мафкуравий бўшлиқнинг таъсири ва қадриятлар мўлжалларидаги беқарорликда намоён бўлган номутаносибликни алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Мафкуравий бўшлиқ кўпинча кишиларда жамиятдаги мавжуд қолатни, ижтимоий муқитни нотўқри идрок этишга, унинг иродасини бошқа кишига бўйсундириш ва дунёқарашида агрессивликни шакллантиришга хизмат қиладиган носоҳлом қоялар билан тўлдирилишига замин яратади. «Зомбилаштириш» деб аталадиган бу технология яхши шаклланмаган маънавият, бўш ирода ва носоҳлом интилишлар муқитидагина таъсир кучига эга бўлади.

Шунинг учун қам, Ўзбекистон экстремизмга қарши курашда, унинг пайдо бўлиши ва ривожланишини бартараф этиш ишларида қоявий тарбия, хусусан, мамлакат ёшларида юксак маънавиятни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор бермоқда. Зеро, бундай ёндашувда умуминсоний ва миллий қадриятларга, миллий ўзликни тиклаш ва мустақилликни мазмунан бойитишга асосланган миллий истиқлол қояси, маънавият ва маърифат, тўқри шакллантирилган онг экстремизм ва терроризмга қарши кураш қамда жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлашнинг энг муқим тизими сифатида юзага чиқди.

Таянч тушунчалар

Экстремизм, диний экстремизм, терроризм, халқаро тероризм, терроризмнинг молиявий манбалари.

Жамият барқарорлиги, тақдид, мафкуравий бўшлиқ, экстремизмга қарши кураш стратегияси, мафкуравий тарбия.

Такрорлаш учун саволлар

1. Экстремистик ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг қандай сабабларини ажратиш мумкин?
2. Терроризмнинг моқияти нимада?
3. Бутунги кунда диний экстремизм ва терроризмнинг халқаро миёс касб этишининг сабаблари нимада?
4. Диний экстремизм ва терроризмнинг жамият ривожига тақдиди нималарда қўринади?
5. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашни тизимли ташкил этиш учун нималарга эътибор бериш керак?

V боб. МУСУЛМОН ДУНЁСИНИНГ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ КУРАШИ

Диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш – долзарб вазифа. Жақонда 1,5 миллиарддан ортиқ киши исломга эътиқод қилади. Мусулмонларнинг учдан икки қисмидан кўпроқи Осиёда, қарийб 30 фоизи Африкада яшайди. Дунёдаги мусулмон жамоалари мавжуд бўлган 120 дан ортиқ мамлакатдан 40 дан зиёдида мусулмонлар афолининг кўпчилигини ташкил қилади. Жумладан, Индонезияда 210 миллион, Покистонда 150 миллион, Бангладешда 110 миллион, Нигерияда 80 миллион, Эрон ва Туркияда 65 миллиондан, Мисрда 60 миллион, Марокаш ва Жазоирда 30 миллиондан, Саудия Арабистонида 17 миллиондан ортиқ мусулмон истиқомат қилади. Қиндистондаги мусулмонларнинг сони 140 миллиондан ортган. Булардан ташқари Кавказ (Озарбайжон) қамда Россиянинг Татаристон, Бошқирдистон, Шимолий Кавказ (Чеченистон, Ингушетия, Кабардин-Балқар) каби бир қатор минтақалари, Марказий Осиё давлатларида қам мусулмонлар кўпчиликни ташкил этишини қайд этиш лозим.

Қозирги кунда ислом омили тобора катта кучга айланмоқда. У давлатларнинг ички ва ташқи сиёсати, ижтимоий-иқтисодий қаетига, давлатлараро ва халқаро муносабатларга таъсир этиб келмоқда. Қозирда сиёсатчилар мусулмон оламига дунё қамда халқаро муносабатлар истиқболига таъсир кўрсатувчи куч сифатида қарамолдалар.

Ислом омилининг кучайишида мусулмон мамлакатлари ўудудларининг катталиги, яъни жўрофий-стратегик имкониятларининг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Айни пайтда, мусулмон аҳоли сонининг тез ўсиши, яъни демографик омилни ҳам назардан ўочирмаслик керак. Мусулмон мамлакатларида аҳолининг ўсиши ҳар йили ўртача 2,6% (дунё бўйича - 1,7%, ривожланган давлатларда – 0.9%)ни ташкил этмоқда. Ислом дунёсида “демографик портлаш” кузатилмоқда.

Мусулмон мамлакатларининг нефть, газ ва бошқа табиий ресурсларнинг улкан захираларига эгалиги ҳарбий тисодиёти учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Ҳарб дунёсининг Яқин ва Ўрта Шарқдаги углеводород ресурсларига бўлган боқилиги яқин истиқболда ҳам сақланиб қолади. Буни англаган мусулмон давлатлари табиий ресурслардан максимал равишда фойдаланиб, ўз тисодиётларини ривожлантиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Бир ҳаёт мусулмон мамлакатларида чет элдан янги ҳурул-яроқ сотиб олиш ҳамда замонавий ҳарбий инфратузулма яратиш орқали ўзининг ҳарбий куч-қудратини ошириш, ҳатто оммавий ҳирқин ҳурулига эга бўлишга интилиш жараёнлари тобора кучайиб бормоқда. Покистон ядровий ҳурулга эга бўлди. Замонавий технологияларни ўллаш орқали йирик мусулмон мамлакатлари миллий саноатини ривожлантириб бормоқда.

Охириги пайтда айрим мусулмон мамлакатларининг, айниқса, Покистон, Эрон, Саудия Арабистони, Миср ва Индонезия каби давлатларнинг ҳалқаро майдондаги таъсири кучайиб бормоқда. Айни пайтда, ҳалқаро майдонда бирлашиб, яқдил сиёсат олиб бориш йўлидаги ҳаракатлар чуқурлашиб бормоқда. ШУ билан бирга, ҳалқаро ислом ташкилотларининг нуфузи ҳам ортиб бормоқда. 1969 йилда тузилган Ислом конференцияси ташкилоти ҳозирда ўз сафига 57 мамлакатни ҳамраб олгани ҳам шундай ҳулоса чиқариш имконини беради.

XX асрнинг иккинчи ярмида ҳалқаро миёёда ўзини баралла намоён этаётган ҳатарли воқеликлардан бири бўлган диний экстремизм ва ундан озиқланаётган ҳамда диний шиорлар билан ниҳобланган терроризм ана шу минтақалар ва мамлакатлар аётига бирдек таъдид солмоқда. Кенг қўлам ва хилма-хил қўринишлар касб этаётган ушбу таъдидга ҳарши кураш нафаъат мусулмон мамлакатлари, балки бутун дунё учун ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

Дастлаб салтанат соқиблари ва давлат арбобларига ҳарши ҳурулли ўжумлар шаклида пайдо бўлган сиёсий терроризмни бугун ҳар адамда учратиш мумкин. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб,

дунёнинг бутун-бутун минтақалари турли-туман террорчилик ташкилотларининг ўчоқига айлана бошлади. Маълумотларга қўра, бугун дунё бўйича 500 га яқин террорчилик ташкилотлари фаолият қўрсатмоқда.

Замонавий терроризмнинг иккита алоқида ҳатарли белгисини ажратиб қўрсатиш мумкин: бир томондан, у тобора шафқатсизроқ айриинсоний моқият, иккинчи томондан, ақлга сиқдириш қийин журофий қўламлар касб этиб бормоқда. Ҳозирда ҳар қуни дунёнинг уёки бу бурчагида кимларнидир ўрнўвга солиш орқали муайян мақсадларга эришишни қўзлаган ўпорувчилик ҳаракатлари амалга оширилмоқда. Ва, афсуски, уларнинг сони мунтазам ошиб бормоқда.

Экстремизм ва терроризм одамларнинг эртанги қўнга бўлган ишончига путур етказибгина қолмасдан, турли диний эътиқод вақиллари бўлган ҳалқлар, ҳаттоки, цивилизациялар орасидаги ўзаро ишончга ҳам соя ташламоқда, ҳақон тараққийётининг тамал тоши бўлган ҳалқаро тисодий ва маданият амкорликнинг ривожланишига тўсиқ бўлмоқда.

Экспертларнинг фикрича, дунёда фаолият қўрсатаётган террорчилик ташкилотларининг юздан ошиқинг замонавий ҳуруллар билан яхши таъминланган йирик уюшмалардан иборат. Улар турли ўпорувчиликларни содир этиш жараёнида ўзаро амкорлик қиладилар, маълумотлар алмашадилар, зарур қолларда, бир-бирларига ҳарбий, молиявий ва бошқа шаклдаги ёрдамни қўрсатадилар. Бундай ташкилотларнинг энг йириклари ҳаторига “ал-Қоида”, “Ал-Жиқод ал-исломий”, “Ат-Такфир вал-Ҳижра”, “Абу Сайёф” (Филиппин), “Озод Ачех” ва “Лашкари жиқод” (Индонезия), “Қурулли исломий ҳаракат” (Ҳазоир) қабиларни киритиш мумкин. Охириги йилларда ҳалқаро миёёда амал қилаётган яна бир исломий ташкилот – “Қизб ат-тақрир ал-исломий” ҳам асосли равишда дунёнинг турли мамлакатларида террорчилик амалиётларни содир этган деб қисобланмоқда.

Динни ҳурул қилиб олган бундай экстремистик ҳаракатлар бугун умуман кишилиқ жамияти аётига жиддий таъдид солмоқда. Масаланинг яна бир таассуфли жиқати шундаки, диний либосларга ўралган террорчи ташкилотларнинг мутлақ қўпчилиги муқаддас ислом динини ўзига ниҳоб қилиб олган.

Баён этилганларни назарда тутиб фикр юритилса, мустақиллик даврида турли қўринишларда амалга оширилган ўпорувчилик ҳуружлари қучли ташкилий тузилмалар ва улкан молиявий имкониятларга эга йирик террорчи ташкилотлар ва уларнинг шериклари томонидан ҳалқаро миёёда амалга оширилаётган кенг

кўламли ўпорувчиликларнинг узвий исми эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Диний экстремизмнинг мусулмон дунёси учун хавфи. Мутахассислар фикрича, «ислом» экстремизми ва у билан боғлиқ терроризм дунёнинг 15 дан ортиқ мамлакатларига алоқида таъдид солмоқда. Ер қуррасининг турли қишлоқларида жойлашган бундай мамлакатларни шартли тарзда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга мансуб Шимолий Африкада жойлашган айрим араб мамлакатлари, жумладан, энг катта араб давлати бўлган Миср Араб Республикаси учун диний экстремизм билан боғлиқ террорчилик қаракатлари қаршии муаммога айланди. 1970–1980 йилларда бундай жараён Тунисни ҳам қамраб олди.

Мазкур минтақада жойлашган яна бир араб давлати - Жазаирдаги диний экстремистик ташкилотларнинг ўпорувчилик фаолияти туфайли ўн минглаб бегуно инсонлар қалок бўлган бўлса, радикал оқимлар Суданда ички ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг мутлақо издан чиқишига, Дарфур минтақасининг дунёнинг энг фожиали нуқталаридан бирига айланишига сабаб бўлди.

Иккинчи гуруҳга Осиё қишлоқларида жойлашган яна бир неча араб давлатларини киритиш мумкин. Турли-туман сиёсий, иқтисодий ва диний-мафкуравий сабабларга кўра, Фаластин ҳудудлари, Ироқ Республикаси диний экстремизм билан боғлиқ террорчилик қаракатларидан катта талафот кўрмоқда. Саудия Арабистони Подшоҳлигида ҳам терроризм ўзининг мудҳиш қиёфасини намоён этмоқда. Вазиятнинг кескинлашиб кетиши диний арбобларнинг аксилтеррор сиёсатини фаол ўрлаб-қувватлашга жалб қилинишига олиб келмоқда. Хусусан, 2003 йилнинг февралда Саудия Арабистони уламолар Кенгаши Подшоҳликдаги чет эл фуқароларига ҳужум қилишни тақиқловчи қарар чиқарди. Унда чет элликларга “қофир” деб қараш ислом тамойилларига мутлақо зид экани таъкидланади.

Диний экстремистик фаолиятнинг учинчи ўчоғи Жануби-Шарқий Осиё минтақасида жойлашган дейиш мумкин. Ушбу хатарнинг оловли нафаси, айниқса, Покистон, Индонезия, Малайзия ҳамда Бангладеш ва Филиппиннинг айрим ҳудудларида ўзининг қалокли оқибатларини намоён этмоқда. Бошқача айтганда, қадим-қадимлардан буддавийлик, ҳиндуийлик, ислом ва бошқа динларга эътиқод қилувчилар тинч-тотув яшаб келган улкан ҳудудда ҳам экстремизмнинг ўпорувчилик салоҳияти ўзини кўрсатмоқда.

Ислом мафкура сифатида мусулмонларни бирлаштирувчи қучли омил бўлиб келган. Асрлар давомида турли ижтимоий табақалар ва миллатларни қамраб олиши натижасида, бугунги кунда

ислом ўз ривожланишида катта қийинчиликларга дуч келмоқда. Ислом дини доирасида юзага келган турли қарама-қаршиликлар оқибатида жангари миллатчилик ва диний экстремизмга асосланган сиёсий қучлар ва иттифоқлар пайдо бўлмоқда.

Икки тизимли воқеликнинг йўқлиги қиёсий шароитида ақоли турмуш даражасининг пасайиши, маънавий қашшоқлашуви қарб урф-одатлари ва маданиятининг қириб қелиши ва мақаллий урф-одатларнинг аста-секин қириб қирилиши қаб омиллар ислом байроғи остидаги диний фундаментализм ва экстремизмнинг ривожланишига қамин қратмоқда.

Мураккаб ички ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммолар юқи остида қолган мусулмон мамлакатлари ақолисининг қўпчилиғи қаетда қеч қандай истиқболни қўра олмаслиғи шароитида, исломнинг “олтин даври” аталмиш Муқаммад пайқамбар ва қўрт қалифа даври вақтига қайтишга интилиш қайфияти устувор бўлиб бормоқда. Натижада муайян сиёсий қучлар томонидан қамиятга “давлат дин асосида қурилиши қерак, сиёсий қоқимият эса Аллоҳнинг вақили-қалифага берилиши лозим” деган навбатдаги қаетлий уйдурма гаплар сингдирилмоқда.

Ислом байроғи остидаги экстремизм ўз навбатда дин ва диннинг тозаллиғи йўлида “қофирларга” қарши қураш, мурасизлик, қерак бўлса, қуч ишлатиш лозимлиғини асословчи радикал мусулмонларнинг мафқураси ва сиёсий амалиёти бўлиб қолмоқда. Улар ўз тамойиллари ва қояларини қамиятга сингдириб, шарият асосида бошқариладиган исломий давлат тузишни ниёт қилиб қўйган.

Диний экстремистлар дунёвий қамиятга нафрат руҳи билан йўқрилган, қарб маданиятини инқор этишга асосланган қояларни одамларнинг онлиғи сингдиришга қаракат қилмоқдалар. Улар иқтисодий қийинчиликлар, ақоли моддий ақолининг оқирлашуви, сиёсий қучларнинг қутблашуви қаб муаммолардан қойдаланиб, конституциявий тузумга қарши қураш олиб бормоқда. Бундай қураш очидан-очи қўқнашув шакллари (қўча намоийишлари, норозилик қиқишлари, иш ташлаш)ни қўрлаб-қувватлаш ҳамда ақолининг турли табақалари ўртасида ноқонуний тарқибот услублардан қойдаланиб давлат тизимида қарши қўпорувчилик олиб бориш қаб қўринишларда намоён бўлмоқда.

Қамонавий ислом радикалларига қос бўлган қусусиятлар ичида дунёни “оқ-қорага” бўлиш, одамлар ва қамиятни “ўзимизники-бегона”ларга ажратиш “агар қим биз билан бўлмаса, у бизга қарши” қоясини олқа суриш ҳамда қукумат ва қамиятни қуфрда (қудосизликда) айблаш алоқида қўрини эгаллашини таъкидлаш қарур.

Халқаро майдонда ислом радикаллари кўпинча панисломизм, яъни “бутун дунёга исломни тарқатиш ва ислом давлатларини бирлаштириш лозимлиги” назидаги оояга суяниб келмода. Уларнинг асосий мақсади курашнинг турли усулларида, шу жумладан, куч ишлатишдан фойдаланиб, оокимиятни ўлга олиш. Ўзларининг паразли мақсадларига етиш учун улар атто кескин чоралар, масалан, жиод эълон олишга ам тайёрдирлар.

Ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган кўпчилик экстремистик ташкилотлари битта режа асосида иш олиб боришади. Бунда онуний тузумни беарорлаштириш, аолини кенг кўламда оокимиятга ариши чишишларга гиж-гижлаш, мамлакат рабариятини оокимиятдан четлатиш, исломий укуматни шакллантириш (бошида бош а мухалифат кучлар билан биргаликда, кейин эса оокимиятни ўз ўлига ўллагича олиш) марказий ўринни эгаллайди.

Мазкур режани амалга оширишда экстремистлар террорчилик амалиётларини ўтказишга алоида эътибор беришади. Бу уларнинг ўз мақсадларига эришишда биринчи навбатда вазиятни беарорлаштиришга уринишга аракат олишларини кўрсатади. Лекин бундай амалиётларнинг ваъти, уларни ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги, сиёсий оибатлари инобатга бутунлай олинмайди. Уларнинг фикрича, вазиятни тизимли равишда беарорлаштириш, жамиятда норозилик кайфиятларини уйотиш ва шу йўл билан оокимиятни ўлга олиш учун улай шароит яратиш муим исобланади. Экстремистлар оояси бўйича битта муваффақиятли ўтказилган йирик террорчилик амалиёти халқ ўз олонига туртки бўлиши мумкин.

Диний экстремизмни ўзига урол олиб олган террорчиларнинг бутун дунёнинг нафратини ўзатган 2001 йил 11 сентябрда содир этган ваъшийликлари башарият тарихидаги энг машъум саифалардан бўлиб олишига еч ким шубҳа оилмайди.

Ўтган асрнинг 70-йиллари интиосидан бошлаб Афонистон диний экстремизм ва фундаментализмнинг энг йирик ўчоғига айлана бошлади. Ушбу мамлакатдаги сиёсий беарорлик туфайли турли мамлакатлардан ўзининг хунук оилмишлари учун бадар а бўлган оора кучлар Афонистонга олиб келдилар ва мустакам ўрнашиб олдилар. “Толибон” номи билан аталган экстремистлар уларга бошпана бердилар. Афсуски, айрим йирик давлатлар ам ўзларининг шубҳали геосиёсий манфаатларини рўёбга чиариш илинжида Афонистондаги радикал гуруларни амалда ўллаб-увватладилар. Натижада, ушбу мамлакат экстремизм ва терроризмнинг назиий ўчоғига айланди. Бу

ол нафаат унинг, балки унга туташ мамлакатларнинг хавфсизлигига ам тажовуз солгани яхши маълум.

Таъкидлаш жоизки, диний экстремизм ва у билан боғлиқ терроризмнинг Ўзбекистонга кириб келишида айнан Афонистон ўзига хос дарвоза вазифасини ўтади. Ўтган асрнинг сўнгги йилларида мазкур мамлакатдан панол топган, “Толибон” аракати ва “ал-оида” ташкилоти билан мустакам алоалар ўрнатган диний-сиёсий гурулар Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бош а мамлакатларидаги барарорликка путур етказишга интилиб келмода.

Кўпгина мамлакатларда яширин фаолият олиб боришга уринаётган “оизбут-тарир” ташкилоти ўзини террорчилик фаолиятига алоаси йўдек олиб кўрсатишга интилади. Унинг ушбу иддаосини назиат деб абул олишга тайёр кучлар ам бугунги дунёда, афсуски, йў эмас. Лекин оизбуттарирчилар таратаётган варааларнинг мазмуни ушбу гурунинг тинчликсевар экани назидаги даъволар назиатдан нечолик йироқлигини, унинг “беозор сиёсий куч” эканига ишонаётганлар анчалик хато оилаётганига еч андай шубҳа олдирмайди. Ўз умрини яшаб, тарих саидан тушиб кетган, бугунги воеликка мутлао тўри келмайдиган хаёлий халифаликни барпо этиш учун ар андай амалий аракатлардан тийилмаслик, жумладан, урол ишлатишни тариб олиш орали мусулмонлар онгига энг ашаддий сиёсий оояларни сингдиришни ўзининг дастурий вазифаси олиб олган амда уни аётга татби этишга жон-жади билан уринаётган бундай гуруни террорчилик фаолиятга алоадор эмас деб бўладими?

Ўзбекистон диний экстремизм билан тўнаш келаётган биринчи давлат эмас. Юорида айд этилганидек, у бутун дунёнинг кўплаб мамлакатлари хавфсизлигига таид солмода. Шунга мос равишда дунёда диний экстремизм ва у билан боғлиқ терроризмга ариши кураш бўйича салмоли тажриба тўпланган. Мазкур тажрибадан келиб чиадиган энг асосий хулоса шуки, диний экстремизм ва терроризм билан курашда, асосан, уу-тартибот органларига суяниш, фаат жазо чораларини ўллаш орали унга барам беришга интилиш мазкур салбий одисанинг оибати билангина курашиш билан баробардир. Бош ача айтганда, бундай йўлдан борилганда, диний экстремизм ва терроризмни озилантириб турган “илдиз”лар бешикаст оолаверади, ваъти ўтиши билан улар янги “куртак”лар беришда давом этаверади. Шунинг учун ам, диний экстремизм ва терроризм билан тўнаш келаётган давлатлар ушбу хатарли одисага ариши курашишда тобора кўпроқ ялпи ва мақадли ёндашув йўлидан боришга аракат оилмода.

Ў аёт-мамот жанги. Биз шундай даврда яшамоқ дамизки, уни ёеч бир муболағасиз, инсоният тақдирини белгилаб берадиган жанг содир бўлаётган давр деб аташ мумкин. Ушбу жангда фойдаланилаётган восита том маънодаги ўрол эмас, балки ооялардир. Яхши маълумки, ооялар ар хил бўлади: азал-азалдан дунёда бунёдкор ооялар билан бир аторда, бузўнчилик мафкураси ам яшаб келади. Аслида, башарият тарихи, муайян маънода, бунёдкорлик ва бузўнчилик ўртасидаги кураш тарихидир. Ушбу курашда бунёдкорлик олиб бўлган пайтлардагина инсоният олға босган, бузўнчилик, ёвузликнинг ўли баланд келган вақтларда эса, таназзулга юз тутган.

Ахборот алмашиш ва етказиш имконияти бугун шундай даражага етдики, улар инсон аётини яхшилашга хизмат олиш билан бир аторда, унинг тинчини бузишга ам сабаб бўлмоқда. Интернет каби маълумотлар узатиш воситалари том маънодаги ижобий жиати намён олиш билан бирга, халқро террорчилар, жумладан, диний-сиёсий жангариликнинг ўз араз мақсадлари йўлида фаол фойдаланаётган ўролига ам айланиб олмоқда.

Бугун муайян кучлар ўзларининг аразли мақсадларига эришишда кибер бўшлиқдан фойдаланишини ифодаловчи “кибертерроризм” деган тушунча ам пайдо бўлди. У мутахассислар томонидан терроризмнинг бошқа ар андай кўринишидан ам кўра хавфлироқ одиса сифатида айд этилмоқда. Халқро терроризмнинг ривожланишидаги навбатдаги янги босиш кибер урушлар шаклида бўлиши шубҳасиз экани таъкидланмоқда. Халқро қўламдаги, чегара билмас бундай салбий одисага арши курашнинг халқро тизимини шакллантириш аётий заруратга айланмоқда. Дарвоқиб, интернет ўпорувчиликни амалга ошириш учун мўлжалланган нишонлар ақида маълумотлар манбаи, уларни содир этиш учун лозим маблағни тўплаш ва террорчи ташкилотлар орасидаги ишончли тезкор алоқа воситаси, маълум белгилар бўйича турли-туман одамларни бирлаштириш йўли, аразли мақсадларни ташвиёт олиш ва бузўнчи оояларни тартиб олиш ўроли, психологик терроризмнинг ташаббускори вазифасини ўташ мумкин ва афсуски, шундай бўлмоқда ам. Интернет масофадан, яъни муайян мамлакат ўудуларида туриб бошқа ўлкада ўпорувчиликни амалга ошириш имконини бермоқда.

Диний экстремистик ташкилотлар фаолиятининг жамият ривожига салбий таъсири. “Биздан узоқ-яқин масофаларда жойлашган айрим ислом давлатларида ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклашни ўз олдига мақсад олиб ўйган муайян ташкилотлар мавжуд”, – деб ёзади И.Каримов. Бугунги кундаги мавжуд воқелик, жапон сақида кечаётган жараёнларга теран кўз

билан арайдиган бўлсак, Юртбошимизнинг сўзлари чуқур мазмунга эгалигини англаб етиш мумкин. Зеро, мусулмон дунёсида онунлар доирасида сиёсий, маърифий-маданий, хайрия ишлари билан шуғулланувчи расмий исломий ташкилотлардан ташқари, бир атор экстремистик диний-сиёсий гуруҳлар ам фаолият олиб бормоқда. Уларнинг асосий мақсади ислом динини сиёсийлаштирган олда, ягона мафкуравий макон барпо олиш асосида окимиятни ўлга киритишдир.

Ушбу мақсад йўлида улар тартибот-ташвиёт ишлари билан бир аторда, террорчилик амалиётдан ам кенг қўламда фойдаланишмоқда. Хусусан, давлат рақбарлари, улуғни муофаза олиш тизими ходимлари, журналист ва сиёсатчилар, чет эллик фуқароларни ўлдириш ёки гаровга олиш, етакчи арб давлатларига тегишли объектларда ўпорувчилик ишларини амалга ошириш орқали жамиятда ижтимоий-иқтисодий беарорлик келтириб чиқариш амда ўкуматнинг арб дунёси билан амкорлигига путур етказишга интилиш аразли мақсадлар йўлида амалга ошириладиган аракатлар занжирининг узвий халқлари исобланади.

Озирги кунда диний-экстремистик ташкилотларнинг фаолияти юқорида айд оилинганидек, Жазоир, Миср, Индонезия, индонистон, Филиппин, Покистон, Ироқ, Афғонистон, Марказий Осиё мамлакатлари ва Россия Федерациясининг Кавказ минтақаси каби катта жуқрофий ўудда кузатилмоқда.

Диний экстремизм ва терроризмнинг жамият барарорлиги ва ривожига салбий таъсири халқро террорчилик тизимида етакчи ўринларни эгаллаб турган баъзи ташкилотларнинг моияти тақлил оилинганда янада яқин ол намён бўлади. Улар сирасида бундай ташкилотлар вужудга келишига асос ва намуна бўлган “Мусулмон биродарлар” гуруҳининг фаолияти алоқидда ақамият касб этади.

“Жамоат ал-ихвон ал-муслимин” (“Мусулмон биродарлар жамоаси”). XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Мисрда жамиятда исломнинг ўрни масаласида турлича ёндашув ва арашлар шаклланди. Жумладан, баъзилар жамиятда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислоқотлар динга бўлган муносабатда ам ўқланиши зарур деб исобласалар, бошқалар, аксинча, ўтган асрнинг 20-йилларида мамлакатда рўй берган иқтисодий турўнликни мусулмонлар аётига кириб келган арб цивилизациясига хос “янгиликлар” билан боқлаб, мамлакатда шариятга асосланган теократик давлат тузумини ўрнатиш орқалигина тараққийётга эришиш мумкин, деган даъват билан чиқдилар.

Айнан сўнгги йўналиш тарафдорларининг оялари асосида асан ал-Банно томонидан 1928 йилда “Мусулмон биродарлар” ташкилотига асос солинди.

асан ал-Банно арб маданиятининг мусулмон дунёсига кириб келиши исломнинг инпирозига сабаб бўлгани учун мусулмонларни саофийлик руида айта тарбиялаш зарур, деб исобларди.

Даставвал, ислом алоида бир давлатда тинч (ислом адриятларини тариб илиш, хайрия ишлари ўтказиш, диний уламоларнинг шахсий намуна кўрсатиши ва ш.к.) йўл билан тантана илиши мумкин, деган ояни илгари сурган асан ал-Банно кейинчалик фаолиятига сиёсий тус бериб, 1939 йилда “Мусулмон биродарлар”ни урьон ва суннани жамиятни ривожлантиришнинг ягона асоси сифатида кўрувчи сиёсий ташкилот, деб эълон илди. Шундан кейин “биродарлар” “Алло –ма садимиз, Пайамбар–етакчимиз, урьон– конституциямиз, Жиод–буюк орзуимиз” деган шиор асосида фаолият юритиб, маркази Мисрда жойлашган мусулмонларнинг ягона “буюк ислом давлатини” уришни асосий ма сад сифатида эътироф этдилар.

Иккинчи жаон уруши даврида жамиятнинг уйи ва ўрта табаалари вакиллари исобига тез кенгайиб борган ташкилот ўзининг хорижий бўлимлари ва жанговар фаолиятга мўлжалланган махфий тизимларини вужудга келтирди. 1946 йилга келиб, “Мусулмон биродарлар” 5000 та мааллий бўлим ва умумий исобда 500000 аъзога эга йирик ташкилотга айланди.

1948–49 йиллари ташкилот аъзолари Фаластиндаги Араб—Исроил урушида мустаил жанговар бирлик сифатида Исроил ўшинларига арши жанг илди. Урушдан кейин эса “биродарлар” етакчилари Миср рабариятини журъатсизликда айблаб, мамлакатда атор террорчилик аракатларини амалга оширди. Бунга жавобан, укумат ташкилотни атти таъиб остига олди ва 1949 йилнинг феврилида асан ал-Банно ўлдирилди.

1950–1960 йилларда “биродарлар”га рабарлик илган Саййид ўтб ташкилот фаолиятининг янада радикаллашувига замин яратди. Хусусан, у 1965 йилда ёзган “Йўлдаги белгилар” китобида араб жамияти “жоилия” даврига айтиб, маънавий таназзулга учради, бундай вазиятда асл диндорлар жамиятдан ажралиб, алоида жамоалар тузишлари амда жоилияга айланган жамиятни исломлаштириш учун жиод олиб боришлари лозим, деган ояни илгари сурди. Бунда у “жиод” тушунчасини динсизларга атто, унинг талпинига ўшилмаган мусулмонларга арши уролли кураш маъносида ўллай бошлади.

Бундан ташари, Саййид ўтб илк марта дунёвий укумат ва ўзига ўшилмаган мусулмонларга нисбатан “такфир” (кофирликда айблаш)ни ўллаган олда исломга умуман ёт бўлган – “фитна” (амалдаги давлат тузумига арши уролли ўзолон кўтариш амалиёти)ни ёлаб чиди. Шуниси диатга сазоворки, озирда фаолият юритаётган атор диний-экстремистик ташкилотлар учун ам бундай ёндашув мафкуравий асос бўлиб хизмат илмода.

1950-йилларнинг бошларида Миср укумати “Мусулмон биродарлар”га очи фаолият юритишга рухсат берган бўлса-да, ташкилот рабариятининг Миср инилобий Кенгаши фаолиятига таъсир ўтказишга интилиши оибатида бу уу бекор илиниб, унинг кўпчилик фаоллари амоа олинди. Ташкилот аъзоларининг бир исми Саудия Арабистони, Сурия, Иордания ва Ливанга очиб кетишга мажбур бўлди.

1964 йилда “биродарлар” фаоллари амнистия билан озодликка чиач, укуматга арши фаолиятни янгидан бошладилар. Уларнинг Президент Жамол Абдул Носирга бир неча бор суиасд уюштириши оибатида, ташкилот яна тазйи а учради ва 1966 йили Саййид ўтб бошчилигидаги бир гуру етакчилар атл илинди. Бу “биродарлар” фаолиятидаги террорчилик унсурларининг бирмунча сусайишига сабаб бўлди.

1970–1981 йилларда диний уюшма сифатида очи фаолият юритган “биродарлар”нинг жамиятдаги таъсири кенгайиб борди. Биро “Мусулмон биродарлари”нинг рабарлари Мисрнинг 1978 йилдаги Кемп-Дэвид ва 1979 йилдаги Вашингтон шартномалари асосида Исроил билан бир битимга келишини танид илган олда, окимиятга нисбатан мурасасиз, радикал мухолифатчилик мавеига ўтдилар.

1979–1989 йилларда ташкилот ўзининг фаол аракатини кўпро хорижда амалга оширди. Жумладан, 1979–82 йиллар ичида “биродарлар”нинг Суриядаги бўлинмаси томонидан арбий билим юртлари ва арбий хизматга чаирув жойларида содир этилган террорчилик аракатлари натижасида 200 дан зиёд киши нобуд бўлди. 1982 йилнинг феврилида Хам шаирида “биродарлар” бошлаган уролли ўзолон укумат ўшинлари томонидан катта талафотлар билан бостирилди.

Айнан шу даврда ташкилотга мансуб жангарилар Афонистонда шўро ўшинларига арши жангларда фаол иштирок этди. Шунингдек, “Мусулмон биродарлар”нинг Фаластин бўлими Усома бин Лодин билан биргаликда Покистонда жанговар аракатлар олиб бориш учун

кўнгилилар ёллаш маъсадида “Мактаб ал-хидмат” номли уюшмага асос солгани маълум.

Маълумотларга кўра, Ўзбекистонда кунда “Мусулмон биродарлар”нинг минтақавий бўлиналари Бағрайн, Миср, Иордания, Яман, Ўзбекистон, Кувейт, Ливан, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Саудия Арабистони, Судан, Сурия, Туркия, Буюк Британия, Дания, Швейцария, АҚШ, Франция ва Германия каби мамлакатларда фаолият юритмоқда.

Бугунги кунда “Мусулмон биродарлар” 28 кишидан иборат ўқимта томонидан бошқарилиб, унинг энг уйи бўлинини террорчилик амалиёти, тарқибот-ташвиқот ишлари, молиявий, моддий-техник таъминот каби соҳаларга ихтисослашган, “амир” етакчилигидаги 20 га яқин аъзони ўз ичига оладиган “жамоати исломия” гуруҳлари ташкил этади. Ўқимта ушбу гуруҳларнинг фаолиятини “усар ал-исломия” (“ислом оилалари”) деб аталувчи ўрта поёна тизим орқали мувофиқлаштириб туради.

Ташкилот аъзолари тайёргарлик ўтаётган, бироқ ўқимтада асосий қисми бўлиналар – “ал-мусоид” (ёрдамчилар), асос ичган қисмида расман ташкилот сафига кирганлар – “ал-мутаносиб” (ўқимганлар), ташкилот фаолиятида бевосита иштирок этаётганлар – “ал-амил” (фаолият юритаётганлар) қисмида ташкилот ўзагини ташкил этувчи рақибарият аъзолари ва етакчилари – “ал-муҳоид” (жиҳадчилар) каби тўрт даражага бўлинади. Шу билан бирга, “Мусулмон биродарлар” таркибида қоявий рақибнамолар вазифасини бажарувчи, хусусан, ташкилот амалга оширажак қаракатларга фатво берувчи “саид”лар қисми фаолият юритишини қайд этиш лозим.

Ташкилот жангарилари махсус лагерларда террорчилик амалиётини тайёрлаш ва ўтказишда зарур бўлиши мумкин бўлган хуфя ишлаш асослари, автомашина қайдаш, топографик харита бўйича жой топиш, ўқимдан фойдаланиш, ўқим жанги ва ўқимрувчиликни амалга ошириш бўйича машқулотларни ўқимдилар.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда кунда “биродарлар”нинг мақаллий бўлимларида ажралиб чиқиб, мустақил фаолият юритаётган бир қисмида диний-экстремистик ва террорчи ташкилотлар мавжуд. Улар қисмида Мисрда фаолият юритаётган “Ал-жамоа ал-исломия”, “ал-Жиҳад”, “ат-Такфир вал-Ўқимжа”, “Жундуллош”, Жазоирдаги “Ўқимланган ислом гуруҳи”, “Ислом жиҳоди”, Саудия Арабистонидаги “Жумаимана ал-Утейбий”, қўпчилик давлатларда илдиз отишга қаракат қилаётган “Ўқимбут тақимир ал-исломий” каби ташкилотларни кўрсатиш мумкин.

“Мусулмон биродарлар”нинг бўлимлари қисмида ундан ажралиб чиққан мустақил гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида асосан яқка террор ва

портловчи модда ўқимтилган автомобилларни портлатиш усулидан фойдаланган қисмида террорчилик амалиётини ўтказиб келмоқда. Бунга 1990 йилда “ал-Жамоа ал-исломий” гуруҳи томонидан Миср парламенти спикери Р.Махгуб отиб ўқимдирилгани қисми мисол бўла олади.

1990 йилларда “Мусулмон биродарлар” ташкилоти Миср давлат бюджетининг асосий манбаларидан бири бўлган сайёликка зарба бериш орқали иқтисодий беқарорликни келтириб чиқаришга қаракат қилди. Масалан, 1996 йил 18 апрелда қисмида 18 грек сайёи, 1997 йил 17 ноябрда Луқсорда 58 нафар турли давлат фуқаролари отиб ташланди. Бундай қаракатлар, сайёларнинг оммавий тарзда мамлакатни тарқ этишига ва қисмида мамлакатнинг туризмдан кўрадиган фойдасига жиддий зарар етказилишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш инфраструктурасида фаолият юритувчи, миллий ўқимармандчилик билан шуқулланувчи минглаб мисрликлар ишсиз қолмоқда.

“Мусулмон биродарлар” Мисрда расман тақимланган бўлса-да, деярли очик фаолият юритмоқдаки, буни “биродарлар”дан 16 таси мустақил депутат сифатида Миср парламентида жой олганида қисми кўриш мумкин.

Гарчи, “Мусулмон биродарлар” қўпчилик давлатлар томонидан террорчи ташкилотлар рўйхатига киритилмаган бўлса-да, гуруҳ ўзининг реакцион мазмунини йўқотгани йўқ. 2004 йилнинг 12 майида Миср полицияси ташкилотнинг 54 нафар аъзосини Чеченистон, Ироқ ва Фаластинда жанговар тайёргарлик ўтиш ва Мисрда давлат тўнтаришини амалга оширишни режалаштиришда айблаб қамолгани қисми фикримизнинг исботи бўла олади.

Юқорида амалга оширилган тақимил “биродарлар”нинг узоқ йиллар давомида олиб бораётган фаолияти Мисрда даврий равишда ижтимоий-иқтисодий беқарорликни келтириб чиқариши билан бир қисмида мусулмон дунёсига мансуб бошқа давлатларда радикал исломий ташкилотлар вужудга келишига мафкуравий ва ташкилий замин яратгани қисмида хулоса чиқариш имконини беради. “Ўқимбут-тақимир ал-исломий” ташкилотининг фаолияти бунга мисолдир.

“Ўқимбут-тақимир ал-исломий” (“Ислом озодлик партияси”). Ташкилотга 1953 йилда Тақимийддин Набақоний (1909–1979) томонидан асос солинган.

Даставвал ўзига Фаластинни озод қилишни мақсад қилган Набақоний, кейинчалик мусулмон давлатларини бирлаштирувчи халифалик давлатини ўқимишни бош мақсад деб эълон қилди.

Таълимот назарияси Набаъоний ва унинг издоши Абдул Ҳаддим Заллумнинг “Ислом низоми”, “Ислом давлати”, “Халифалик”, “Исломий оламга байноҳидолар” ва “Ҳизбут-таҳрирнинг тушунчалари”, “Демократия – қуфр низоми” ва “Сиёсий онг” каби асарларида баён этилган. Уларда Ҳарб цивилизацияси ва дунёвий давлат тамойиллари Ҳораланган, демократия, конституция, сайлов каби сиёсий институтлар инкор Ҳилинган Ҳолда, турли мамлакатларда радикал «ислом» Ҳояларини тарҲиб Ҳилиш, давлат тўнтариши орҲали Ҳокимиятни Ҳўлга киритиш Ҳамда халифаликка асосланган тузумни ўрнатиш асосий маҲсад сифатида илгари сурилади.

“Ҳизбут-таҳрир” 1960–70 йилларда бир неча бор Ҳукуматга нисбатан фитна тайёрлашда Ҳатнашганидан сўнг унинг фаолияти Иордания ва Мисрда, кейинроқ Сурия, Ироқ, Миср, Ливия, Тунис ва деярли барча мусулмон давлатларида, 2003 йилдан Россия ва Германияда Ҳам ман Ҳилинди.

“Ҳизбут-таҳрир” пирамида шаклидаги тузилишга эга бўлиб, унинг Ҳуйи поҲонасини 5 кишилик “халҲалар”га бирлашган “дорислар” ташкил этади. ХалҲага “мушриф” раҲбарлик Ҳилиб, 4–5 мушрифдан иборат “маҲаллий жиҲоз” “наҲиб”га, наҲиблар вилоят даражасида “мусоид”га бўйсундилар. Мусоидлар фаолияти минтаҲавий раҲбар – “муътамад” томонидан бошҲарилади. Ташкилот раҲбари – “Амирул-аъзам” ташкилотнинг олий бўҲини – “Ҳиёдат” орҲали муътамадларнинг фаолият йўналишини белгилаб туради. Бундай тузилиш ташкилотнинг ўз фаолиятини мумкин Ҳадар яширин олиб бориш имконини бериш билан бир Ҳаторда бутунлай фош бўлиш эҲтимолини камайтиради.

Ҳозирги кунда эса ташкилот раҲбарлари томонидан илгари сурилган “Араб–Исроил муаммоларини Ҳал этишнинг ягона воситаси – яҲудийларни оммавий ҲирҲин Ҳилишдир”, деган реакцион Ҳоя “Ҳизбут-таҳрир”нинг ҲаҲийий моҲиятини белгилаб беради, дейиш мумкин.

ЯҲин ШарҲ мамлакатлари Ҳозирги кунда Ҳам “Ҳизбут-таҳрир” учун фаолият маркази сифатида саҲланиб ҲолмоҲда. Баъзи маълумотларга кўра, фаҲат Иордания, Ливан ва Фаластин Ҳудудларида ташкилотнинг 3000–5000 аъзоси фаолият юритади. Ташкилотнинг Байрутда чоп этиладиган “ал-Ваъй” (“Онг”) журнали эса Ҳизбий Ҳояларни тарҲатишга ўзининг улушини Ҳўшиб келмоҲда.

“Ҳизбут-таҳрир”нинг фаол Ҳаракати 1970–80 йиллардан буён Покистон, Индонезия, Филиппин, 1990 йиллар бошидан эса Марказий Осиё давлатларида, 2003–2004 йиллардан Ҳрим ярим ороли ва Россиянинг бир Ҳатор минтаҲаларида кузатилмоҲда.

Бундан ташҲари, “Ҳизбут-таҳрир” Ҳарбий Европадаги бир Ҳатор мамлакатларда ўз бўлинмаларига эга. Баъзи маълумотларга кўра, ташкилотнинг Буюк Британияда жойлашган бўлинмаси мувофиҲлаштирувчи марказ вазифасини бажармоҲда.

Гарчи “Ҳизбут-таҳрир” ўз фаолиятида фаҲат Ҳоявий кураш усулларида фойдаланишини эълон Ҳилса-да, ташкилот мафкурасини ифодаловчи Ҳужжатлар бунинг аксини кўрсатади. Хусусан, “Ҳизбут-таҳрир” томонидан тарҲатиладиган вараҲалар ва Ҳилинадиган даъватларда “мусулмон бўлмаган Ҳукуматларга Ҳуролли жиҲод эълон Ҳилиш зарур”, деган Ҳоянинг кенг тарҲиб Ҳилиниши, “ал-Ваъй” журнаlining 2001 йил июнда чоп этилган 170-сонида ислом халифалигини Ҳуриш йўлида барча воситаларни Ҳўллаш, Ҳатто, Ҳотиллик Ҳилишнинг оҲланиши, бегуноҲ одамларнинг ўлимига сабаб бўлувчи террорчи-камикадзеларнинг “шаҲидлар” Ҳаторига киритилгани Ҳам буни тасдиҲлайди.

“Ҳизбут-таҳрир” фаолларининг мусулмон дунёсига мансуб бир Ҳатор давлатларда конституциявий тузумга Ҳарши Ҳаратилган террорчилик амалиётларида иштирок этгани Ҳам уларнинг асл Ҳиёфасини очиҲ-ойдин намоиш этади. Жумладан, 1968, 1974 ва 1977 йилларда “Ҳизбут-таҳрир” аъзолари Иорданияда, 1974 йилда эса Мисрда Ҳарбий исён кўтаришга уринган. 2000 йил январда эса Сурия ҲуҲуҲни муҲофаза Ҳилиш идоралари томонидан Ҳукуматга Ҳарши Ҳалаёнлар кўтаришга тайёргарлик кўраётган ташкилот фаолларининг 800 нафари ҲамоҲаа олинган.

Шу билан бирга, фитналарнинг доимий муваффаҲиятсизликка учраши, “Ҳизбут-таҳрир” раҲбарияти орасида ушбу Ҳаракатлар ташкилотнинг “ажралиб” чиҲан Ҳисми томонидан амалга оширилди, деган даъво билан айбни бўйинларидан соҲит Ҳилишга интилишдек амалиётни келтириб чиҲарганини таъкидлаш зарур.

ВоҲелик бошҲа диний-экстремистик ташкилотлар сингари, “Ҳизбут-таҳрир” аъзоларининг фаолияти Ҳам ўта радикал тус олаётганини кўрсатмоҲда. 2003 йил апрелда ташкилотнинг Буюк Британиядаги бўлинмаси аъзоларидан бирининг Исроилнинг Тель-Авив шаҲрида жойлашган “Майкс Плейс” кафесидида ўзини портлатиб юбориши натижасида 23 киши нобуд бўлгани Ҳам буни тасдиҲлайди.

2002 йилда Филиппинда ҲамоҲаа олинган ташкилотнинг бир гуруҲ фаолларидан катта миҲдордаги портловчи моддалар ва ўҲотар Ҳуроллар Ҳўлга олиниши баробарида уларнинг “ал-Ҳоида” террорчи ташкилотининг маҲаллий тузилмалари билан яҲин алоҲада бўлгани Ҳам аниҲланган. Бу эса “Ҳизбут-таҳрир” ташкилоти ўз фаолиятини

халқаро террорчилик тизимининг таркибий қисми сифатида ташкил этаётганидан далолат беради.

“Ал-қоида” (“Асос”). Радикал «ислом» қояларига асосланган ушбу трансмиллий диний-сиёсий гуруҳнинг пайдо бўлишига Усома бин Лодин рақбарлигида Афғонистонда Совет армиясига қарши урушда иштирок этиш учун қўнгиллиларни ёллаш ва уларни қурол-аслаҳа билан таъминлаш мақсадида Покистон ҳудудида тузилган “Мақтаб ал-хидмат” бюроси асос бўлиб хизмат қилган.

Ташкилотнинг дастлабки тузилмалари қарб ва АҚШнинг глобал етакчилигига қарши кураш, исломнинг фундаментал асосларига қайтиш ва ягона исломий халифат қуришдек мақсадлар дастурига монанд равишда 1992 йилда Хартум (Судан)да қайта шакллантирилган.

“Ал-қоида” рақбарияти қоявий жиҳатдан Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ва Саййид қутбларнинг асарларида баён қилинган тамойилларга асосланишни эътироф қилган ҳолда, амалда мусулмон давлатларидаги дунёвий ҳукуматларни алдариб ташлаш ва шариятга асосланган ислом давлати қуришдек асосий мақсадни қўзлайди.

“Ал-қоида” бошқара диний экстремистик ташкилотлар каби қатъий иерархия асосида тузилган бўлиб, унга Олий кенгаш (“Мажлис аш-шура”) рақбарлик қилади. Олий кенгашга қарбий, молиявий, диний ва қўғуқўйий, ахборот ва ташвиқот қўмиталари бўйсундирилган бўлиб, улар қўйи поёнадаги гуруҳлар фаолиятини бошқаради.

Манбаларда “Ал-қоида”нинг қарбий лагерлари 2001 йилга қадар Афғонистон, Покистон, Сомали, Судан, Яман, Бангладеш каби қатор давлатларнинг тоқли ҳудудларида фаолият кўрсатгани қайд этилади.

Тахминларга кўра, қозирги кунда ташкилотнинг яширин гуруҳлари 33 тадан 88 тагача мамлакат ҳудудида фаолият юритаётган бўлиши, жангариларининг сони эса 3000–7000 кишини ташкил этиши мумкин.

“Ал-қоида”нинг дастлабки фаол қаракати 1992 йил куз фаслида кузатилган бўлиб, ташкилот жангарилари Сомалидаги беқарорликларнинг олдини олиш учун киритилган БМТ тинчликпарварлик кучлари таркибидаги АҚШ махсус қўшинларининг 18 қарбий хизматчисини ўлдиришган.

1996 йилда “Ал-қоида”нинг асосий жанговар кучлари Афғонистоннинг “Толибон” қаракати назоратидаги ҳудудларга қўчиб ўтди. Айнан шу ерда, 1998 йилнинг феврилида “Ал-қоида” етакчилигида “ал-Жамоа ал-Исломия”, “ал-Жиҳод” (Миср), “Жамаати уламе Покистон”, “Кашмир қўзғолончиликл қаракати” (қиндистон),

“Жиҳод” (Бангладеш) ва “Толибон” қаракати вакиллари “Яқудий ва салбчиларга қарши халқаро ислом fronti” уюшмаси тузилганини эълон қилишди. Ушбу уюшма номидан Усома бин Лодин қарб дунёсига жиҳод эълон қилди.

Шундан сўнг, қатор оқибатларни келтириб чиқарган террорчилик қаракатлари содир этилди. Жумладан, 1998 йил 25 июнда “ал-қоида” жангарилари Саудиянинг Дахран шаҳри ёнида жойлашган АҚШ қарбий қаво кучларининг базаси олдида амалга оширган портлаш натижасида 19 киши қалок бўлиб, 300 дан зиёд киши тан жароқатини олди. Ўша йилнинг 7 августида эса “ал-қоида” жангарилари бир вақтнинг ўзида АҚШнинг Танзания ва Кениядаги элчихоналари олдида бомба ортилган машиналарни портлатиши оқибатида эса 242 киши қалок бўлди ва 5000 га яқин одам шикастланди.

Ва ниҳоят, 2001 йилнинг 11 сентябрида Америка қўшма Штатларида турли рейслар билан Нью-Йорк, Бостон ва Вашингтон шаҳрларидан учган тўртта “Боинг-757” самолёти “ал-қоида” гуруҳига мансуб 18 нафар террорчи томонидан эгаллаб олиниб, уларнинг иккитаси Нью-Йоркдаги халқаро савдо Маркази жойлашган “эгизак” биноларга, биттаси эса АҚШ қуролли кучлари штаби – Пентагонга йўналтирилди. Яна бир самолёт Пенсильвания штатидаги Шанксвилл районида қўлаб тушди.

Умуман олганда, мавжуд маълумотларга кўра, “ал-қоида” гуруҳи жангарилари Афғонистон (1992 йилдан), Сомали (1992–1993 йиллар), Босния ва Герцеговина (1992–1995 йиллар), Кашмир (1993 йилдан), Шимолий Кавказ (1995 йилдан), Косово (1999 йилдан), Марказий Осиё (1999 йилдан), Покистоннинг Жанубий Вазиристон вилояти (2001 йилдан) ва Ироқ (2003 йилдан) ҳудудларида қуролли тўқнашув ва террорчилик қаракатларини амалга оширишда фаол иштирок этиб келмоқда.

2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг Афғонистонда ўтказилган кенг қўламли халқаро аксилтеррор қаракати натижасида “ал-қоида” жиддий талафот кўрган бўлса-да, у ўз фаолиятини янги шароитларга мослаштиришга интилоқда. Жумладан, баъзи маълумотларга кўра, ташкилот асосий тизимларини эркин пуштун қабилалари яшайдиган Покистоннинг шимоли-қарбий ва Кашмирдаги баланд тоқли ҳудудларга қўчиришга қаракат қилмоқда.

Афғонистон ва Ироқда АҚШ қарбийларига қарши партизан урушида фаол иштирок этиш баробарида аксилтеррор иттифоқига аъзо давлатлардан ушбу ҳудудлардан ўз қўшинларини олиб чиқишни талаб қилаётгани ташкилотнинг бугунги кундаги ўзига хос хусусиятидир.

“Ал-Ҳоидда” айнан шу маъсадга эришиш байроғи остида террорчилик ҳаракатларини амалга оширмоқда. Жумладан, 2004 йилнинг 11 мартда Мадрид (Испания)даги 4 та темир йўл бекатида умумий ҳисобда 6 та портлатиш амалга оширилди. Натижада, 200 киши ҳалок бўлди ва 1500 дан зиёд киши ярадор бўлди. Полициянинг таҳминига кўра, портлашларни “ал-Ҳоидда” гуруҳи билан яқин алоқада бўлган марокашлик радикал гуруҳ амалга оширган.

Ҳаёда этилган далиллар ҳам “ал-Ҳоидда”нинг халқаро террорчилик тизимининг марказий унсури ва жаҳоннинг турли нуқталарида рўй бераётган ҳурулларни тўғридан-тўғри, террорчилик амалиётларини молиялаштириш, режалаштириш ҳамда бевосита амалга оширишнинг асосий бўлишига айланганини кўрсатади.

Диний экстремистик ташкилотлар: умумий жиҳатлар. Амалиёт аксарият диний-экстремистик ташкилотлар расмий – очиқ иш олиб боровчи сиёсий ҳамда хуфя ҳаракат қилувчи жанговар ҳаракатлар орқали фаолият юритишга интилишини кўрсатади. Сиёсий ҳаракат жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб, аҳоли хайрихоҳлигига эришиш, жанговар ҳаракат эса террорчилик усуллари билан ҳукуматга таъйин ўтказиш услубидан фойдаланади.

Кейинги йилларда ушбу ташкилотлар ўз фаолиятига кўпроқ ёшларни ва аёлларни жалб қилиш, террорчи-камикадзелардан фойдаланиш ва мумкин ҳадда кўпроқ ҳурбонлар бўлишини назарда тутган ҳолда террорчилик ҳаракатларини амалга ошираётганини ҳаёда этиш лозим.

Шу билан бирга, диний-экстремистик ташкилотлар ўз фаолиятини уйқунлаштиришга ва яхлит тизим сифатида иш олиб боришга ҳаракат қилмоқда. Ироқ, Афғонистон ва Чеченистондаги ҳўпорувчилик ҳаракатларида турли миллатга мансуб жангариларнинг иштирок этаётгани, террорчилик ҳаракатлари бир хил шиорлар остида амалга оширилаётгани бунга далил бўла олади.

Диний-экстремистик ташкилотларнинг реакцион ҳоялари ва ҳўпорувчилик фаолияти барча мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожланишига ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Бундан ташқари, мамлакатлар иқтисодиёти, ўзаро инвестиция муносибати жиддий зиён етказилмоқда. Хусусан, маълумотларга кўра, 2001 йил 11 сентябрда амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари АҚШ ва жаҳон иқтисодиётига бевосита 135 млрд., билвосита 2 трлн. доллар зарар етказган. Жазаирда ҳукумат қўшинлари ва “қўролланган ислом гуруҳи” орасидаги урушда эса 1996–2001 йиллар орасида мамлакат бюджетига 16 млрд. АҚШ доллари миқдорида зиён келтирган.

Айни пайтда, диний-экстремистик ташкилотлар томонидан олиб борилаётган таъшиқот ёшларнинг сохта ҳояга алданиб қилиши, юрт равнақи йўлидаги фаолиятдан чалқилиши, жамиятдаги маънавий-руҳий муносибати бузилишига сабаб бўлмоқда.

Диний-экстремистик ташкилотлар фаолияти, шунингдек, мусулмон бўлмаган мамлакатлар аҳолиси ўртасида исломни “ёвузлик салтанати” ва тақдир манбаи сифатида қабул қилинишига, “исломофобия”нинг турли кўринишлари пайдо бўлишига ҳам замин яратмоқда.

Ҳаёда этилган ҳолатлар ҳам, диний экстремизм ва терроризмнинг кишилиқ жамиятининг нафақат бутунгун кун, балки истиқболига ҳам тақдир солаётган омилга айланганини, инсоният бир бутун вужуд сифатида ҳарши курашга киришгандагина уни енга қилиши мумкинлигини кўрсатади.

Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизмга ҳарши кураш таърибаси. Диний экстремизм ва терроризмга ҳарши кураш олиб боришда комплекс ва тизимли, шу жумладан, ижтимоий-иқтисодий ва мафкуравий чора-тадбирларни ўқлаш муҳим аҳамиятга эга. Албатта, бундай чора-тадбирларни амалга ошириш катта вақт, тегишли режа ва йирик маблақлар талаб қилади. Миср таърибаси бундай комплекс ёндашув ижобий самара беришини кўрсатмоқда. Бошқа томондан, Жазаирда 1990- йилларда содир бўлган воқеалар демократияни миллий шароитларни инобатга олмаган ҳолда сингдиришга интилиш айнан кўзланган маъсадларга зид бўлган натижаларга, шу жумладан, радикал «исломий» гуруҳларнинг фаоллашувига олиб қелиши мумкинлигини кўрсатганини ҳам ёддан чиқармаслик лозим. Барча ислоҳотлар мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари ва халқ менталитетидан қелиб чиқиб, босқичма- босқич амалга оширилиши зарур.

Диний экстремизмга ҳарши курашда халқаро бирдамлик ва қелишувлар ҳам катта аҳамиятга эга. Хусусан, ўз ҳудудида диний экстремистлар ва террорчилар фаолиятига йўл очиб бермаслик, уларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатмаслик ва сиёсий бошпана бермаслик ҳаётий-амалий аҳамиятга эга.

Араб – мусулмон давлатлари ичида Миср Араб Республикаси биринчи бўлиб терроризм муаммосига 1940-чи йилларда, “Мусулмон биродарлар”нинг ўз фаолиятида ишонтириш усулларида радикал террорчиликка – давлат, полиция ва армиянинг кўзга кўринган арбобларини жисмонан йўқ қилиш йўлига ўтиши натижасида дуч қелди. Ушбу давлатнинг диний мутаассибликка ҳарши курашдаги бир неча ўн йиллик таърибаси радикал диний гуруҳларга хайрихоҳлик

билан Ҷараш, уларни пинҳона раббатлантириш экстремистик Ҷаракатларнинг янада фаоллашувига, янгиларининг пайдо бўлишига имкон яратишини кўрсатади.

Президент Анвар Садатнинг ўзини дин ва диний Ҷарашларнинг бош Ҷимоячиси сифатида кўрсатишга Ҷаракат Ҷилиши, динни кучайтириш орқали сўл кучларга Ҷарши курашга Ҷаратилган сиёсати натижасида “Ат-такфир вал-Ижра” (“Кофирликда айблаш ва жамиятдан чиқариш”) ва “Ал-Жиҳод ал-Муҳаддас” (“Муҳаддас жиҳод”) каби ташкилотларнинг шаклланиши, экстремистларнинг оммавий чиқишларни амалга оширгани, хусусан, 1980 йилда Ҷоҳидада 400 мингга яқин диндор Ҷатнашган намоёниш уюштиргани, турли ташкилотларга ўз таъсирини ўтказишга урингани бунинг исботи бўла олади.

Айни пайтда, бу тажриба юзага келган Ҷулай вазиятдан исломчилар зудлик билан фойдаланишга Ҷаракат Ҷилишини, Муҳаммад пайғамбар Ҷаётидан келтирилган мисолларга таянган, исломни Ҷутқариш заруратини таъкидлаган, мавжуд муаммоларни рўқач Ҷилган Ҷолда давлат ва Ҷукумат рақбарлари Ҷаётига суиқасд уюштириш, конституциявий тузумни ақдариб ташлашга интилишини кўрсатади.

1981 йилнинг 6 октябрида Ҷарбий парад вақтида Анвар Садат ва яна 7 киши “Жиҳод” ташкилоти аъзолари томонидан отиб ташлангани, Садатнинг ўлимидан сўнг “Жиҳод” ташкилоти ўрта аср ислом халифалигига ўхшаш ислом давлатини ташкил этиш мақсадида Асьют шаҳри устидан назорат ўрнатишга Ҷаракат Ҷилгани Ҷам бундай хулосаларнинг ўринли эканини тасдиқлайди.

Кураш стратегияси. Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизмга Ҷарши кураш стратегияси умуман олганда, Ҷар бир давлатга хос бўлган ўзига хос хусусиятлар ва устувор йўналишлардан Ҷатъи назар, билвосита ва бевосита Ҷаршилиқ кўрсатиш усуллариини ўз ичига олади.

Билвосита чораларга расмий диний ташкилотлар билан Ҷамкорлик, зўравонликка Ҷарши курашда диний арбоб ва муассасаларнинг ақамиятини ошириш, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий чора-тадбирларни амалга оширишга ёрдам берадиган дастурларни киритиш мумкин.

Бевосита Ҷаршилиқ кўрсатиш ўз ичига Ҷуқуни муқофаза Ҷилиш идоралари томонидан кўриладиган чораларни, аксилтеррорчилик Ҷонунларини Ҷабул Ҷилиш, улардан кенг фойдаланиш каби тадбирларни олади. Шу ўринда, масалан, Миср Ҷонунчилиги диний асосда партиялар ташкил этишни таъйинлашини таъкидлаш жоиз.

Бундан ташқари, давлат ношонуний равишда Ҷурул сақлаганлар, зўравонликни тарқатиб этувчилар, радикал исломни молиявий қўллаб-қувватловчиларга нисбатан Ҷаттиқ маъмурий-жиноий чораларни қўллашини Ҷам қайд этиш лозим.

1990-йилларда зўрлик ва террор Ҷаракатларининг кучайиши эса Миср Ҷукуматини “Терроризмга Ҷарши кураш тўқрисида”ги Ҷонун каби бир қатор янги қўқуқий қужжатларни қабул Ҷилишга мажбур қилди. Бундай махсус Ҷонуннинг қабул Ҷилиниши хавфсизлик идораларига қўпроқ эркинлик бериш ва улар олиб бораётган фаолиятнинг самарадорлигини таъминлаш билан боқлиқ эди.

Миср тажрибаси қанда гап кетар экан, яна қуйидагиларни таъкидлаш зарур.

1970-йилларда бошланган либераллаштириш сиёсати доирасида Миср Араб Республикасида қўппартиявийлик тизими яратилган эди. Бироқ Миср Ҷонунчилиги диний асосдаги партиялар тузишни таъйинлагани учун Ҷам исломчилар мамлакат ички сиёсатида қатнаша олмаган эди.

Президент Муборак томонидан 1980 йилларда ишлаб чиқилган стратегия “Мусулмон биродарлар” ва бошқча ислом гуруқларига парламентга яқка тартибда ва Ҷонуний фаолият кўрсатаётган бошқча партиялар билан иттифоққа киришган Ҷолда парламент сайловларида иштирок этиш, ўз газеталарини нашр этиш, ОАВда ўз овозига эга бўлишга йўл қўйиб берди. У ислом жангарилари билан ал-Азқар шайхлари ўртасида телевидениедаги бақсларни молиявий таъминлади.

Бироқ радикал ислом ташкилотларининг хорижда яшаётган етакчилари мавжуд тузумни кучсиз деб билар, уни қулатиш учун мамлакат ичида озгина қўққалиш бўлса қифоя деб қисоблар эди. Шу сабабли радикал ислом гуруқлари мамлакат ичида қам, ташқарида қам террорчилик Ҷаракатлари содир этишнинг юқори суръатини сақлаб қолишга интилдилар. Жумладан, сайёқларга нисбатан террор амалиётини қўллаш кучайди. Исломчилар давлатнинг иқтисодий қувватини издан чиқариб, сўнг мамлакатнинг Ҷонуний Ҷукуматини қулатишга Ҷаракат қилмоқдалар. Давлатга Ҷарши очил қурулли кураш шароитида исломчилар одамлар қўп тўпланадиган жойларда портлатишларни амалга ошириш, сайёқларга қужум уюштириш, автобус ва поездларни қўқча тутишда давом этмоқдалар. Давлат томонидан амалга оширилган қимоя чораларига қарамасдан радикал ислом ташкилотларининг қибтийлар ва насронийларга қарши террорчилик Ҷаракатлари қам ўсиб бормоқда.

Радикал ислом ташкилотлари фаоллиги ва улар амалга ошираётган Ҷаракатларнинг хавфи ўсиб бораётгани қамда олдин қабул

Ўилинган чораларнинг етарли самара бермаётганини инобатга олиб, Миср Ўукумати ва ЎуЎни Ўимоя Ўилиш идоралари терроризм ва радикализмга жиддийроқ ёндашишга мажбур бўлдилар.

Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизм ва терроризмга Ўарши кураш стратегиясида ишсизлик, кам таъминланган оилаларнинг яшаш даражасининг пастлиги, саводсизлик, уй-жой етишмаслиги каби муаммоларни ечишга Ўаратилган тадбирларни амалга оширишга алоқида эътибор берилаётганини Ўайд этиш лозим. Масалан, Миср Ўукумати мамлакатнинг Ўолоқ туманлари ва вилоятларини ривожлантиришга Ўаратилган ва устувор йўналишларни ўз ичига оладиган аниқ дастур ишлаб чиқилишни ўз олдига вазифа Ўилиб Ўўймоқда. Покистонда Ўам террорчиликни келтириб чиқарувчи омилларни бартараф Ўилишга Ўаратилган чора-тадбирлар Ўаторида, айниқса, Афғонистон билан чегарадош Ўудудларга татбиқан, Ўашишқоқлик ва ижтимоий Ўолоқликни тугатиш асосий масала сифатида эътироф этилмоқда.

Бундан ташқари, мусулмон мамлакатлари диний экстремизм ва зўравонлик муаммоларини илмий ва кенг Ўамровда ечиш бўйича амалий ишларни ташкил этмоқда. Жумладан, илмий-текшириш институтлари ва стратегик марказларда бу муаммонинг илмий-тизимли тақлилига катта эътибор берилмоқда. Мисрда терроризмга Ўарши кураш бўйича Халқаро марказ ташкил этилгани Ўам фикримизнинг исботи бўла олади.

Диний ташкилотлар устидан назорат ўрнатишга Ўаратилган амалиёт. Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизм ва терроризмга Ўарши кураш бўйича тажрибаси тақлили диний радикализмнинг ижтимоий-иқтисодий заминини йўқ Ўилиш ва ёшларга таянишдан маърум этиш, сиёсий, ахборот, диний, маданий ва ёшлар муассасаларининг ушбу муаммони Ўал Ўилишда ўзаро Ўамкорлигини кучайтириш, диний дастурлар ва фанларнинг ўқитилишини Ўаттиқ назорат Ўилиш орқали ислом ташкилотларининг университетлар, талабалар ва касаба уюшмалари ичидаги таъсирини жиддий камайитиришга алоқида эътибор берилаётганини кўрсатади.

Шунингдек, исломчиларнинг радикал Ўояларининг асоссизлигини кўрсатиш, тарқалишининг олдини олишда соф исломга даъват Ўилувчи, радио ва телевидениеда ташкил этилаётган диний семинар ва мунозараларда фаол Ўатнашаётган, халқ орасида машғур диний уламоларнинг чиқишларидан Ўам унумли фойдаланишга Ўаракат Ўилинмоқда.

Бу жараёнда Ўар бир мамлакатда муайян ўзига хосликлар кузатилиши, табиий, албатта. Масалан, Индонезияда экстремизмга

Ўарши олиб борилаётган курашда радикал исломчиларнинг йирик вакиллари, жумладан, Ўозирда Ўамолда бўлган Абу Бакар Башир томонидан ташкил этилган ислом мактабларини ёпиш чоралари кўрилаётгани бунга мисол бўла олади. Шунингдек, 2002 йилда Бали оролида содир этилган ва 200 дан ортиқ кишининг умрига хазон Ўилган портлашларнинг ташкилотчиларидан бири Имом Самудра томонидан ёзилган ва жангарилик Ўояларига бой бўлган китобларни босиш ва тарқатиш ман этилганини Ўам Ўайд этиш зарур.

Бундай Ўаракатлар Ўозирда Ўукумат ва уламоларнинг диний экстремизмга Ўарши биргаликда олиб бораётган ишларининг бир Ўисми сифатида Ўаралмоқда. Умуман олганда, Индонезияда "Полиция иштирокида кучга ва мусулмон уламоларининг фаол иштирокида мафкурага таяниб иш олиб бориш - экстремизмга Ўарши курашнинг икки fronti" сифатида эълон Ўилинганини таъкидлаш лозим. Радикал Ўарашларга Ўарши кураш бўйича етакчи мусулмон уламолари иштирокида гуруқ шакллантирилгани Ўам бу йўлда амалий ишларга ўтилганининг исботи бўла олади.

Мисрда эса Ўозирги кунда "хусусий" ёки "халқ масжидлари" деб аталадиган масжидларнинг фаолияти ва сиёсий фаоллиги кучайгани туфайли давлат томонидан уларнинг фаолиятини назорат Ўилишни босқичма-босқич Ваф вазирлигига ўтказила бошлаши баробарида уларга ал-Азҳар университетини битирганларни имом Ўилиб тайинлаш, Ўишлоқлардаги Ўурёонни ўрганиш марказларида саводсизликни тугатишни тарқиб Ўилиш Ўам давлатнинг дин соҳасидаги сиёсатининг узвий Ўисмига айланиб бормоқда.

Давлат дастурига кўра, барча масжидлар Ваф вазирлиги Ўарамолига ўтказилиши лозим. Бу тадбирлар кўплаб хусусий масжидларни назорат Ўиладиган ва шу ерда янги аъзоларни жалб Ўиладиган радикал ислом ташкилотлари ва гуруқларининг таъсирини камайитиришга Ўаратилган.

Унинг яна бир маъсади жамиятнинг чаласавод, ўрта ва Ўуйи табақаларини радикал диний Ўоялар таъсиридан Ўимоя Ўилишдан иборат. Бундан ташқари, мазкур жараёнда жума намозида ўқиладиган маърузалар, уларнинг мазмунан бир хиллигини таъминлаш орқали назорат Ўилинаётганини Ўам таъкидлаш зарур. Шунингдек, масжидлар ва имомлар фаолияти "Масжидлар фаолияти тўқрисида"ги Ўонунга биноан хутбалар ва диний фанларни ўқитишни мажбурий лицензиялаш жорий Ўилинганини, закот йиғиш назорат остига олинганини Ўам Ўайд этиш лозим.

Бироқ ушбу тадбирларни молиявий таъминлаш ва ал-Азҳар университетини битирган юқори малакали диний ходимларнинг

етишмаслиги билан боғлиқ бир ёатор сабаб ва ғийинчиликлар бу сиёсатнинг самарадорлигига жиддий салбий таъсир кўрсатмоқда. Закот ўмиталари, хусусий эъсонлар ғисобига моддий таъминланадиган ва ағоли томонидан ўўлаб-ўувватланадиган масжидларнинг катта ғисмини назорат қилиш ҳам муайян ғийинчиликларни туғдирмоқда.

Терроризмни озиқлантираётган ижтимоий-иқтисодий омилларни бартараф этиш. Террорчи ташкилотлар аъзоларининг мутлақ кўпчилигини жамиятдаги ўрни ва мавқеини аниқлаб белгилаб ололмаган (маргиналлашган) ижтимоий ёатламларга мансуб 16–30 яшар ёшлар ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, дунёнинг деярли барча мамлакатларида ағолининг ёашшоқлашувига терроризмни озиқлантирувчи омиллардан бири сифатида ёаралмоқда ва уни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этишга алоқида ёътибор берилмоқда. Экстремистик ёоялар ёйилишининг олдини олишга ёаратилган махсус дастурлар ишлаб чиқилиб, ёаётга татбиё этилмоқда. Хусусан, Мисрда ёукумати ва раёбарияти ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг кескинлигини пасайтиришга ва 70 фоизи ёашшоқликда яшаётган ағолининг аёволини яхшилашга ёаратилган бир ёатор дастурлар ва тадбирларни амалга оширмоқда. Миср ёукумати радикал ислом ташкилотларини ёашшоқлик, ишсизлик, ағолининг табақалашуви каби асосий таянч нуқталаридан ва мазкур муаммолар учун жавобгарликни ёозирги ёукумат бўйнига юклаш имкониятидан маърум қилишга ёаракат қилмоқда.

Шу билан бирга, давлат ағоли учун асосий (нон, ун, шакар, ўсимлик ёғи ва шу каби) озиё-овёат маёсулотлари, нефть маёсулотлари, электр энергияси, ойлик маошга ёўшимча тўловлар ёамда сувдан бепул фойдаланиш кабиларни дотациялаш(давлат томонидан молиявий кўмаклашиш)да давом этмоқда. Шунингдек, ёукумат уй-жой, олий маълумот олиш, дори-дармонларга ёам ўртача нархни сақлаб туришга ёаракат қилмоқда.

Имтиёзли тиббий хизмат ва дори-дармон билан таъминлаш, бепул мактаб таълими кабиларни ўз ичига олган ижтимоий дотация ва имтиёзлар тизими ёам ривожлантириб борилмоқда.

Умуман олганда, қўрилган бу чоралар нисбатан бўлса-да, ижтимоий адолатни ва мамлакат ағолисининг ёуйи табақасига яшаш учун зарурий маблағнинг энг кам миёдорини таъминлашга ёаратилган.

Юёридаги каби тадбирлар доирасида муайян мамлакатларга хос бўлган хусусиятлар ёақида гап кетар экан, диний экстремизмга ёарши курашнинг самарадорлигини таъминлашга ёаратилган чоралар ёаторида 1997 йилда Мисрда ёабул қилинган “Ёрни ижарага олиш тўғрисида”ги ёонун алоқида аёамиятга эғалигини таъкидлаш зарур.

Мазкур ёонун мавжуд сулолалар ва оилаларнинг таъсир ёувватини пасайтириш баробарида ёукуматнинг фаллоқ (деёғон)ларнинг ички миграциясини таъминлашга йўл очади.

Сулолавий алоқаларнинг сусайиши эса, ўз навбатида радикал ислом ташкилотларининг ёишлоқ жойларидаги мавқеини йўқоқаради. Шу йўл билан, мазкур ёонун жойлардаги кескинлик ва ишсизликнинг муайян даражада бўлса-да, пасайишига замин яратади.

Халёаро майдондаги ёаракатлар. Диний экстремизм ва терроризм муаммоси билан дуч келаётган мусулмон мамлакатлари ушбу масалани турли халёаро форумларда кўтариш билан дунё жамоатчилиги диёғатини уни ёал этишга ёаратиб келмоқда.

Шунингдек, радикал кайфиятдаги исломчилар яшаётган давлатлар билан хавфсизлик соёасида ёамкорлик қилиш ва жиноятчиларни алмашиш бўйича икки томонлама келишувларни имзолашга ёам алоқида ёътибор берилмоқда. Жумладан, араб давлатлари ўртасида хавфсизлик соёасидаги сиёсатни тартибга солиш ва терроризм муаммосини араб давлатлари Ички ишлар вазирлари мажлисларининг долзарб мавзусига айлантириш йўлидаги ёаракатлар ёам шу йўналишдаги ишларнинг узвий ёисми ёисобланади.

Шу билан бирга, радикал ислом ташкилотлари ва гуруёлари етакчилари ёаракатларини мунтазам асосда кузатиб бориш, улар жойлашган давлатни бу ёақда огоёлантириш каби йўналишда ёам иш олиб борилмоқда. Масаланинг бу жиёати хусусан Миср учун ниёоятда муёимдир. Зеро, 1990-йилларнинг бошларида Афёонистон ва Покистонда “Мусулмон биродарлар”, “Ал-Жиёод ал-Исломия” ва “Ал-Жамоа ал-Исломия” каби Миср исломий ташкилотлари томонидан ташкил этилган 20 га яёин лагерлар фаолият олиб борган эди. У ердан ёайтиб келган жангарилар радикал ислом ташкилотларига ёўшилиб, фуёаролар ва мамлакат учун хавф-хатарнинг ортишига олиб келар эди.

Аммо ёидирилаётган террорчи унсурлар яширинган хорижий давлатлар билан олиб борилаётган музокаралар доим ёам ижобий натижалар бермаётганини таъкидлаш зарур. Айрим Европа мамлакатлари демократик тамойил ва эркинликларга риоя этиш байроғи остида исломчиларга сиёсий бошпана бериб, йиёилишлар ўтказиш ва фаолият кўрсатиш учун шароит яратиб бермоқда.

1990-йилларнинг бошларида кўтарилган ва зўравонликлар занжирини вужудга келтирган ислом экстремизми тўлқини бугунги кунда бирмунча сусайгандек туюлса-да, ёамон диний радикализм реал хавф сифатида сақланиб ёолмоқда. Хусусан, радикал ислом ташкилотлари томонидан ағоли ўртасида, айниёса, унинг чаласавод ёатлами орасида миллатлараро ва динлараро келишмовчиликларни

келтириб чиқаришга қаратилган тартибот ва ташвиёт ишлари давом эттирилаётганини таъкидлаш зарур.

Умумий ҳулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, терроризмга қарши курашнинг хорижий тажрибаси кенг қамровли қодиса бўлиб, уни ўрганиш, ибратли жиҳатларини ўзлаштириш қамда қайтга татбиқ этиш мавжуд давлатларнинг барчаси учун бир хилда фойдали ва шунинг учун қам, муқим ақамиятга эгадир.

Таянч тушунчалар

Мусулмон мамлакатлари, қарши кураш, қарши курашнинг сиёсий-қуқуқий асослари, диний экстремизмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қайси мамлакатлар ақолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этади?

2. Бугунги кунда фаолият олиб бораётган қандай диний экстремистик ташкилотлар мавжуд?

3. Диний экстремизм ва терроризмнинг мусулмон мамлакатлари учун хавфининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?

4. Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш борасида мусулмон дунёси мамлакатлари томонидан қандай қаракатлар олиб борилмоқда?

5. Мусулмон мамлакатларида диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш борасида қандай сиёсий-қуқуқий асослар яратилган?

ҲАМДА. МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ БАРҚАРОРЛИК ВА ХАВФСИЗЛИККА ТАҚИД СОЛАЁТГАН ДИНИЙ ЭКСТРЕМИСТИК ВА ТЕРРОРЧИ ТАШКИЛОТЛАР

Диний экстремизм ва терроризмнинг минтақавий намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари. Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йиллари диний эркинликларга кенг йўл очилди. Қайси диний эътиқод эркинлиги қонун йўли билан қафолатланди. Бугунги кунда мамлакатимизда турли диний конфессияга мансуб диний ташкилотлар, шу жумладан, олий ва ўрта мақсуд диний билим юртлари фаолият юритаётгани, фуқароларнинг эмин-эркин диний амалларни бажараётгани бунинг ёрқин исботидир.

Бироқ, бугунги кунда сиёсий қокимиятга интилаётган, диний шиорларни ниқоб қилиб олган баъзи гуруҳлар Марказий Осиё

мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга салбий таъсир ўтказмоқда. Экстремистларнинг 2005 йил май ойида Андижонда амалга оширган террорчилик қаракатлари, 2006 йилнинг май ойида қирғизистоннинг Боткент тумани ва Тожикистоннинг Исфара туманида чегарачиларга, август-сентябрь ойларида қирғизистоннинг Ўш ва Жалолобод вилоятларида қуқуқни муқофаза қилиш идоралари ходимларига қуролли қужум уюштиришлари оқибатида бегуноқ одамлар халок бўлди, халқ осойишталиги бузилди.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан Афқонистон диний экстремизм ва фундаментализмнинг йирик ўчоқига айланди. Айрим йирик давлатлар ўзларининг геосиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш илинжида Афқонистондаги радикал исломчиларни амалда қўллаб-қувватлади.

Марказий Осиёга диний экстремизмнинг кириб келишида Афқонистон дарвоза вазифасини ўтади. Диний-экстремистик гуруҳларнинг бош мақсади – “халифалик” давлати тузиш шиори остида сиёсий қокимиятни эгаллашдир. Қозирги кунда кўпроқ “Ўзбекистон ислом қаракати” (иккинчи номи - Туркистон ислом қаракати), “Қизбут тақрир”, “Ақромийлар”, “Нурчилар” ва “Таблицчилар” каби диний экстремистик ва террорчи гуруҳларнинг фаолияти кузатилмоқда.

Марказий Осиё минтақаси, жумладан, Ўзбекистонда бундай тақиднинг юзага келишига қуйидагилар сабаб бўлди:

– “Қайта қуриш” даврида нафақат сиёсий ва иқтисодий инқироз, балки мафкуравий парокандалик қам юзага келган эди. Совет империяси барбод бўлгач эса, мафкуравий бўшлиқ ўзининг хатарли оқибатларини намоён қилди;

– эътиборли диний уламолар ўрнини сохта “исломчилар” эгаллашга интилишлари ва улар томонидан ислом асослари бузиб талқин қилиниши бошланди;

– ақолининг ислом динига бўлган катта қизиқишидан фойдаланиб, халқаро экстремистик марказлар томонидан минтақавий диний мутаассиблик руқидаги адабиётларни тарқатиш кенгайтирилди;

– дин ниқоби остида фаолият олиб борувчи, аслида айрим давлатларнинг қаразли геосиёсий ва геостратегик қарашлари натижаси ўлароқ шаклланган, қўпуровчилик мақсадини кўзлаган турли оқим ва йўналишларга мансуб хорижий даъватчилар минтақавий ўз қояларини олиб кира бошладилар;

– минтақавий давлатлари чегараларининг мустақам эмаслиги турли экстремистик кучларга наркотрафик, қурол-яроқларнинг ноқонуний савдоси орқали молиявий имкониятларини мустақамлаб олишга ва минтақавий бўйлаб эркин қаракат қилишга замин яратди.

Ў ис[а] иилиб айтганда, шўро давридан мерос бўлиб олган оир ижтимоий-и[сисодий муаммолар юки ю[орида] айд этилган сабаблар билан ўшилиб диний экстремистик о[имларнинг шаклланиши ва фаоллашувига] улай шароит яратди.

Умуман олганда эса, диний экстремизм минта[ада] яширин, кейинро[очи]-ошкора ташви[от ва зўравонликка асосланган фаол] аракатлар, сўнг унга [арши] аратилган чора-тадбирлар натижасида яна ўта махфий ишлаш асносида тар[ибот олиб бориш ва] ўпоровчилик хуружларини содир этишдек сифатий бос[ичларни] босиб ўтди, дейиш мумкин.

Диний экстремистик о[имларнинг] паразли ма[садлари]. Диний экстремистик ташкилотларнинг асосий ма[сад ва фаолият услублари] уйидагилардан иборат:

- а[олига] анафийлик маз[абига зид мутаассиб ва сиёсийлаштирилган диний] ояларни сингдириш. Бунинг учун а[оли] ичида а[идапарастлик] оялари ва “[избут та]рир” гуру[ининг таълимотлари даъват] илинади, “жи[од]”, “ша[идлик]” оялари тар[иб] илинган адабиёт, видео ва аудио тасмалар тар[атилади, яширин] “[ужралар]” ташкил [илиниб, ў]иётганларга мутаассиб тушунчалар сингдирилади;

- ижтимоий-сиёсий вазиятни бе[арорлаштириш, динлараро ва миллатлараро муносабатларни кескинлаштириш. Бунинг учун а[оли] ичида ва хорижий ахборот воситаларида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий [олат, жумладан, диний сиёсат, имомларнинг фаолияти бўйича и]во маълумотлар тар[атилади, шунингдек, яширин гуру[лар тузилиб, улар томонидан а]идапарастлик ру[идаги диний ташви[от юритилади, террорчилик амалиётлари амалга оширилади];

- хорижда фаолият юритаётган диний-экстремистик ташкилотлар билан муста[кам ало]алар ўрнатиш, улар ёрдамида жангарилар тайёрлаш.

Кейинги йилларда диний-экстремистик ташкилотлар фаолияти, террорчилик амалиётида ўз-ўзини портлатиш усулини [ўллаш] аракатларига аёлларнинг кўпро[жалб] илиниши кузатилмо[да].

Минта[амизда бир] атор диний экстремистик ташкилотлар фаолият олиб боришга интилмо[да]. 1996 йилда ташкил топган **“Ўзбекистон ислом [аракати]”** гуру[ининг ма]сади – [урол кучи билан Марказий Осиё, Кавказ ва Россия Федерациясининг Волгабўйи республикаларини бирлаштирувчи “Буюк Ислом амирлигини” тиклаш. Таркибига 1992–1993 йилларда фаолияти тугатилган **“Адолат”** [аракати каби] атор диний-экстремистик ташкилотларнинг соби[фаоллари кирган, ЎИ] аъзолари Бирлашган тожик мухолафати (БТМ)

тарафида фу[аролар урушида иштирок этди. Низо] ал [илиниши жараёнида ЎИ] дала [ўмондонлари Тожикистон] укумати ва БТМ ўртасида имзолаган битим шартларини бажаришдан бош тортдилар ва улар Тожикистонни тарк этиб, Аф[онистон] удудига ўтиб кетдилар.

Жа[оннинг] атор мамлакатларида ЎИ[расмий равишда террорчилик ташкилоти, деб тан олинган. Чунончи, у А] Ш Давлат департаменти томонидан тайёрланган ва Конгресс тасди[лаган хорижий террорчилик ташкилотлари рўйхатига киритилган. Шундан келиб чи]иб, ташкилотнинг ани[ланган барча молиявий] исоблари “музлатилган”. Россия Федерацияси Олий суди ва Бош прокуратураси [ам ўзининг 2003 йил 14 февралдаги] арами билан уни террорчилик ташкилоти сифатида эътироф этган. Мазкур гуру[“ал-[оида]” ва «Толибон»] аракати билан я[ин ало]ага эга.

“Ўзбекистон ислом [аракати]” гуру[и жангарилари 1999 йили Тошкент ша[ри ва вилоятида, 2000 йили Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида, 2004 йили Тошкент ва Бухорода, 2005 йили Андижонда, шунингдек, 1999, 2000 ва 2006 йиллари] ўшни [ир]изистон, 2006 йили Тожикистон] удудида террорчилик [аракатларини амалга оширишда иштирок этган.

“[изб ат-та]рир ал-исломий” – (“Ислом овоздлик партияси”) ташкилоти демократия, конституция, сайловни инкор этади, сиёсий [окимиятни] ўлга киритиш [амда халифаликка асосланган тузумни] ўрнатишни ма[сад] иилиб белгилаган. “[избут-та]рир” ташкилоти асосан яширин “хал[алар]” тузиш, о[заки ва вара]а тар[атиш ор]али экстремистик [оаяларни тар]иб [илади. Шу билан бирга, гуру[террорчи гуру[лар учун “зомбилаштирилган” жангарилар етказиб бериш билан] ам шу]улланади. Масалан, 2006 йили Иро[да ўлдирилган “ал-[оида]”нинг Иро[даги бўлимнинг ра]бари Абу Мусо Зар[авий] ам аввал “[избут та]рир” аъзоси бўлган. 2004 йили Россия, 2006 йили эса [ир]изистонда [ўлга олинган “[избчилардан]” ў[отар] урол, портловчи моддалар ва ў[дори топилган.

“[избут-та]рир” аввало, ислом ни[оби остида экстремистик] оаялар билан йўрилган тушунтириш ишларини олиб боради. Бунда [избчи] ар бир шахснинг фикрлаш доирасига [араб ўз таълимотига даъват этади. [олаверса, жамиятда содир бўлаётган у[еки бу шаклдаги] ийинчиликлар, турли табиий офатлардан ўз ма[садлари йўлида] фойдаланиб, агар исломнинг са[и] [укмлари бўлганда эди, бундай] одисалар рўй бермас эди, [абилидаги фикрлар билан] паразли ниятларини амалга оширишга интиладилар. Бош[ача айтганда, уларнинг наздида] ужум фикрга [аратилмо]и лозим. Бу [ужум фикрий курашга, фикрий кураш, ўз навбатида, фикрий ин]илобга олиб бориши

керак. Фикрий инилобнинг орасидан эса сиёсий инилоб содир бўлади. Мазкур вазифани адо этган авлоднинг ўзи оқимият тепасига келади.

Бу масадларни амалга ошириш учун ташкилот 1989 йилдан бошлаб “ал-Ваъй” (“Онг”) номли ойлик нашрини турли тиллардаги таржимаси билан давомий чиқариб келмоқда.

Айни пайтда, “оизбут-тапир” курашни **уч босишда** олиб боришни кўзлайди. Улардан **биринчиси** “тасриф” – тушунтириш ишлари босишидир. Унда али онги тўли шакланмаган, фикри заиф, таъсирга берилувчан ёшларни тузуга илинтириш, улу-тартибот ва оқимият идораларидаги масъул шахсларни ўз тарафига олидиришдек масадларга эришиш кўзланади.

Иккинчи – “тафоул” – биргаликда аракат олиш босишида фикрий кураш орали “Умматнинг оёла туриши, фикрий онглилиги ва келажак масалаларини идрок олишга эришиши” йўлида фикрий инилобга етишиш назарда тутилади.

Учинчи – “инилоб” – тўнтариш босишида эса, тарбияланган уммат орали оқимиятни ўлга киритиш мўлжалланади.

Юридагилардан “оизбут-тапир” ам бошла диний экстремистик ташкилотлар каби мавжуд конституциявий тузумни алдариб ташлаб, оқимият тепасига келишга интилиши, ягона халифалик давлатини уриш, унинг асосий ва сўнгги масади экани очи-ойдин кўриниб турибди. Шунинг учун ам, “оизбут-тапир”нинг расмий фаолият кўрсатиши деярли барча мусулмон мамлакатлари, жумладан, араб давлатларида расман таъинланган.

“оизбут-тапир” партиясини ўллаб-увватлайдиган уламолар ислом дунёсида жуда озчиликни ташкил этади. Аксинча, уни инкор этадиганлар сон-саноқсиз. Бу партиянинг ояси ва дастури анузгача дунёнинг бирорта мамлакатига маъулланмаган. Унинг ўзи расмий ташкилот сифатида тан олинмаган, балки илк таъсис топган масканидан тортиб, дунё мамлакатларининг аммасида унинг фаолияти таъинланган. Исломда эса, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг фикрига ўшилишга буюрилган. “Менинг умматим ёппасига адашиб, заллатга тушиб олмайди, ачонки, улар орасида арама-аршиликни кўрсаларингиз, сизлар кўпчилик томонида бўлингиз!”, – деган саъид адис ам ушбу фикрга далил бўлади.

Республикамизда фаолият юритишга интилаётган бошла оимларнинг ўз олдиларига ўйган масадлари ам юридагидан деярли фарқилмайди. Масалан, “жиодчилар”нинг масади диний олатни пайамбар давридаги кўринишга айтариш, яъни, дин, мусулмончилик ўша даврда ай олатда бўлган бўлса, бугун ам

шундай олиши керак, деган даъвода яол намоён бўлади. Бундай тузум бугун андай натижаларга олиб келиши мумкинлигини “Толибон” аракати Афғонистонда олиб борган сиёсати ва унинг олибатлари ам яол кўрсатиб турибди.

“Акромийлар” гуруҳи асосчиси – Акром Юлдашев «жиодчилар»нинг Андижондаги оявий ранамоси Абдували Мирзаев шогирдларидан бўлиб, 1990-йилларда «оизбут тапир»нинг мааллий рабари Абдурашид осимовдан сабо олган.

Кейинчалик А.Йўлдошев «оизбуттапир» чилар билан келиша олмай, ажралиб чиқан амда «Ислом низоми», «Иззат ва шараф сари» ва «Халифалик» номли адабиётлардан фойдаланган олда 12 дарсдан иборат «Иймонга йўл» рисоласи ва аракат дастурини ишлаб чиқан.

«Акромийлар» ўз сафларига жалб илинувчи шахсларга руий таъсир ўтказиш ва уларни оявий жиатдан бирлаштириш масадида фаолиятларини уйидаги асосий даврлар (босишлар)га бўлган олда амалга оширишлари аниланган.

«Сирли» ёки «Махфий» (ўз тарафига муносиб номзодлар жалб олиш); «Моддий» ёки «Итисодий» (итисодий ёрдам ва иш билан таъминлаш, топган фойдадан 15 исмини жамоа учун «байтулмол»га ажратиш); «Маънавий» ёки «Сиёсий» (оявий жиатдан айта ишлов, дин ва сиёсатни ўшиб ўргатиш); «Узвий майдон» (тайёр бўлган аъзоларни «зарур» жойларга ўйиш, фаолият доирасини кенгайтириш); «Охират» ёки «Тўнтариш» (асл ва асосий масад: вазият етилгач, мавжуд тузум ўрнига ўз оқимиятларини ўрнатиш). Мазкур босишлар махфий, ижро муддати атъий белгиланмаган олда амалга оширилиши кўзда тутилган.

Шу билан бирга, «Акромийлар» ар бир тузилма учун, биринчи навбатда, молиявий асос яратилиши лозимлигини таъкидлаб, ўз аракатларини ривожлантириш масадида «биродарлар» даромадининг 20 фоизидан тушадиган маблалар жамармасини ташкил этганлар. Жамарманинг асосий исмини янги иш ўринларини ташкил этиш ва аъзолар сафини кенгайтиришга сарфлаганлар.

ибсга олинган А.Йўлдошев амнистия туфайли 1998 йил декабрида озодликка чиқиб, ўз издошлари билан биргаликда «ашёвий далил» бўлиши мумкин бўладиган барча адабиётларини йўотиб юборишга эришган.

1999 йилда А.Йўлдошев бошчилигида «акромийлар»нинг бир атор рабарлари жиноий жавобгарликка тортилганидан сўнг, оим фаолиятида тубдан ўзгаришлар юз берган. Шу даврга адар «биродарлар»га «Иймонга йўл» китобидан сабо бериб келинган бўлса, эндиликда ушбу ўув дарслиги йўилиниб, дарслар олизаки

равишда, аммо кўрсатиб ўтилган китобнинг моҳияти бўйича олиб борилган.

Янги таърирда тайёрланган «Иймонга йўл» рисоласида фалсафий-мантикий баён услуби танланган. Бундан диний ва дунёвий, хусусан, фалсафий илмлардан узоқ бўлган кишини мантиқ, алга оид мавзум мавзулар олдида осон таслим қилишдек маъсад кўзланади. Шунингдек ушбу рисолада имон масаласида юртимизда азалдан анъанавий қисобланиб келган қанафий мазҳаби ва мотуридия таълимотига зид ақидалар ҳам қўпчилигини қайд этиш зарур.

Буни китобнинг 3-дарсидаги қуйидаги фикрда ҳам кўриш мумкин:

«Иймон комил бўлиши учун, тилда айтилган нарса амалда тасдиқланмоғи шартдир».

Қанафий мазҳаби ва мотуридия таълимотига кўра, имон шarti 2 та: Аллоҳнинг бирлиги ва Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбар эканига тил билан илрор бўлиб, дил билан тасдиқлаш. Имом Мотуридий «Имоннинг жойи қалбдир», деганлар. Буюк ватандошимиз Абу Қофс Насафий айтадилар: «Мўминлардан бўлган гуноҳкорлар дўзахда абадий қолмайдилар. Имон Аллоҳ таоло қузуридан келган нарсаларга қалбдан ишониш ва уни тил билан илрор қилишдир. Агар бандада шу икки шарт бўлса, у бемалол мен мўминман дейиши мумкин». Демак, дин арконларига амал қилиш имоннинг шarti эмас ва амалсиз одам кофир бўлмайдди, балки фақат гуноҳкор бўлади.

Имом Мотуридий ушбу фикрларни ўз даврининг адашган фирқаларидан - хорижий, муътазила ва қашвийларга раддия сифатида асосли тарзда излор қилганлар.

Тарихда ана шундай адашган фирқалардан бири – хорижийлар ўз йўлларига юрмаган, қўзқолонларида иштирок этмаган мусулмонларни «имонсиз», «кофир» қисоблаб, «катта гуноҳ» (кабира) қилганлар имондан чиқадди ва улар билан уруш (жиҳод) олиб бориш керак, деб таъкидлаганлар.

Мазкур талқиндаги «имон» ҳам дин арконларига амални ўзларича бақолаб, «кофир» деб аташ ҳамда оммани уларга қарши қўйишга дастак бўлиб хизмат қиладиган оялардан қисобланади.

Шунингдек, таълимот «биродар»ларга ўзларини яшириш маъсадида шариятда тақиқланган баъзи амалларни бажаришга рухсат этади.

Акромийлар ўзаро алоқаларни мустақамлаш маъсадида, тадбиркорлик билан шуғулланганлар ҳамда янги аъзоларни асосан қариндошлар қисобига ўзларининг савдо дўконлари, сартарошхона, новвойхона, дурадгорлик, қандолатчилик, косибчилик ва мебель ишлаб

чиқариш цехларига ишга жалб қилиш орқали кенгайтиришга қаракат қилганлар.

Бу оқим ояларининг тарқалишига бир қатор омиллар ҳам сабаб бўлган. Жумладан, улар иш билан таъминлаш, молиявий муаммолар ечими учун «халис» моддий ёрдам кўрсатиш орқали уларнинг ас маъсадларидан беҳабар одамларни ўзларига иқтисодий жиқатдан боқлаб олишга ва ўз тарафдорларига айлантеришга қаракат қилганлар. Уларнинг тарафдорларидан бўлганлар «А.Йўлдошев ва унинг атрофидагилар бизни иш, яхши маош ва бепул овқатланиш билан таъминладилар», деб чет эл ахборот воситаларига интервьюлар берганидан бу ақиқатни англаб олиш қийин эмас.

Акромийлар қоқимиятни қўлга олиш билан боқлиқ режаларини қайиий аъзо бўлмаганлардан сир тутганликлари ҳамда янги тарафдорлар уларни сиёсатга алоқаси йўқ деб билганлари боис сингдирилаётган фикрларга қўникиб бораверганликларини кўрсатади. Бу йўлдаги амалий даъват услуби бошқа ақидапарастлар ёндашувидан фарқли бўлиб, оммага мафкуравий тузоқ қўйишга асосланади. Акромийларнинг бу тамойилига кўра, мавжуд конституциявий тузумни ўзгартериш, ислом давлати қуриш каби гапларни гапириш шарт эмас, балки «қайтдаги барча муаммоларнинг ечими қуръон ва қадисда» деб уқтирилса бас. Бу фикрдан «қўри» хулосани одамлар ўзлари чиқариб олишларига бироз «ёрдамлашиб юборилса» етарли.

Акромийлар янги аъзоларга эртаю кеч мавжуд тузумнинг камчиликлари, ўзларининг гўёки сиёсатдан йироқ, кичик бўлсада, қайиий «биродарлар жамоаси» муқитининг «гўзал» жиқатларини уқтириб бориш орқали руқий таъсир ўтказишга қаракат қилганлар.

Барча мутаассиб ақидапарастлар қатори акромийларнинг ҳам фожеаси шундаки, улар имон, эътиқод, туйқу, тушунча, қалб ва ақл, маънавият билан маърифат, дин ва фалсафанинг моқиятини ўзларининг қаразли фикрлари доирасида талқин этадилар. Киши ўз эътиқоди йўлида қанча илмга эга бўлмасин, у аввало ниятни пок қилсин, ниятида эзгулик, самимийлик ва ихлосга жой берсин. Зеро қадисларда айтиладики: «Ишлар ниятга мувофиқдир».

Улар кундалик ибодат ва диний турмуш тарзида яшаб келаётганларни қайиий мусулмон деб қисобламайдилар, дин ақллари билан маслақатлашиш ёки улардан илм олишни умуман ўзларига эп кўрмайдилар. Вақоланки, диёримизда азалдан ислом илмларига чин ихлос билан хизмат қилувчи уламою фузалолар қўп бўлган, улар қозирда ҳам кам эмас.

«Қизбут таърир», акромийлар каби адашган фирқалар турли ташвиқотлар олиб боришларига қарамай, халқимиз орасида эътибор

топа олгани йў. Чунки, Пайғамбаримиз «Менинг умматим залолатда бирлашмас», деган оикматни бекорга айтмаганлар. Ўн тўрт асрдан буён эътиодиди мустакам бўлган халқни ногўри йўлга бошлаш самарасиз кечиши турган гап. Дин-диёнатимизга шунчалар имкониятлар берилиб турган бир пайтда бу каби тоифалар динга фаат зарар келтирмода.

Президентимиз таъкидлаганларидек «Биз фаат терроризмнинг ташви кўринишларига, бегуно одамларни гаровга оладиган, портлатадиган ва ўлдирадиган кимсаларга арши курашиш билангина бу офатни бартараф этиб бўлмаслигини бир неча бор таъкидлаганмиз. аётнинг ўзи шуни кўрсатмодаки, авваламбор, ушбу бало-азонинг бирламчи манбаларига арши курашиш даркор. Яъни, ислом динини сиёсатга айлантираётган, ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремистик марказларнинг, биринчи навбатда, ёшлар онгини заарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвейер ташкил этаётган, халифалик тузишдек турли хом-хаёлларни амалга оширишга уринаётган аби кучларнинг илдизини ириб ташлаш керак.

“Таблицилар” дунёвийликни инкор этувчи, сиёсийлаштирилган ва мутаассиб диний мафкурани ташвиот иилиш ва унинг тарафдорларини кўпайтириш орали ўз таъсирини бутун дунёга ёйишни масад иилади. Маркази Бангладешда жойлашган. Йирик филиаллари Покистон, индистон, Миср, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари каби мамлакатларга жойлашган. “Таблицилар” ар йили 40 кун мобайнида уйма-уй юриб ташвиот ишларини амалга оширади. Улар илгари сураётган оялари анафийлик мазабига зид бўлиб, аидапараст гуруларнинг оялари сингари динда мутаасибликни тариб иилади.

Нурчилар. Асосчиси туркиялик Саййид Нурсий Бадиуззамон бўлган мазкур ташкилотнинг асл масади – мавжуд оқимият учун арши чиувчи ўта диний, мутаассиб кишиларни тарбиялашдан иборат.

Оим вакиллари ўзларига янги аъзони жалб этишда биринчи навбатда, нурчилар жамоаси фаолияти сиёсатдан узо деган фикрни сингдиришга аракат ииладилар. Аслида бу бир ниоб бўлиб, уларнинг фаолияти негизда айнан сиёсатга аралашув ётади. Ташкилотнинг стратегияси узо даврга мўлжалланган бўлиб, аста-секинлик билан ёшларга мутассиб исломий ояларни сингдириб бориш ва келажақда уларни рабар лавозимларга тайинланиши орали “Нурчилар” жамоасига мойил шахсларни оқимият тепасига чаришга асосланган.

Бу оимнинг юртимизга кириб келиши 1992 йилдан бошлаб кузатилган. Дастлаб оим оялари туркиялик экстремистларнинг моддий ва маънавий кўмагида етказилган. Айни дамда улар махфий тарзда аракат олиб боришга уринмодалар.

“Нурчилик” аракати сафларининг асосини ёшлар ташкил ётади, аракат томонидан чоп этилган даъват варааларини таратиш йўли билан уларнинг сафлари кенгаймода. Мазкур оим аъзолари индистон, Покистон ва Малайзия мамлакатларида ам пайдо бўлган. Шунингдек, Америкада тасил олувчи турк талабалари орасида нурчилар даъватига эргашувчилар борлиги сабабли бу аракат А Ш удудида ам таралмода.

Шундай иилиб, юорида айд этилган диний экстремистик гурулар Ислом динини “асл олатига айтариш” даъвати остида босинчилик, талончилик ва бегуно инсонларнинг онини тўкиш каби террорчилик ишларини амалга оширмода. Мазкур гуруларнинг оялари жамият аётининг ажралмас бўлаги саналган маънавий ва маданий тараиётга ам салбий таъсир кўрсатмода.

Ёшлар ва хотин-излар орасида экстремистик ояларнинг таралиш сабаблари. Кейинги пайтларда турли террорчилик аракатларини содир этиш ишларига аёллар ам аралашиб олмода. Белларига портловчи моддалар болаб, ўзини нобуд иилаётган аёллар сони ортиб бормода. Бу каби ишларга ўл уришлари, ўз жонларига асд иилишлари, умуман, терроризм йўлига кириб олишларининг асосий сабаби, уларнинг на диний, на дунёвий билимга эга эмасликлари, турли оимларга нисбатан соф ислом динининг муносабатини билмасликларидир.

Баъзи кишилар аёлларнинг террор йўлига кириб олишларини моддий ийинчилик, оиладаги етишмовчилик, ишсизлик, кам таъминланганлик, аламзадалик, сиёсатдан норозилик каби атор ижтимоий олатлар билан болашга интиладилар.

Аслида эса, экстремистлар аёлларнинг турли оимларга кириб, ўзларини ўлдириш даражасигача боришларида уларнинг маънавий-руий оламига хос хусусиятлардан усталик билан фойдаланаётганликларини кўриш мумкин. Хусусан, маълумотлар Фаластин ва Кавказда алдаб ёки зўрлаб номусига тегиш орали уларни маънавий-руий жиатдан боши берк кўчага киритиб ўйиш, сўнг эса бу гунони ювиш йўли сифатида “шаидлик”ни таклиф этиш ва аста-секин ўз-ўзини портлатишга тайёрлаш усулидан кенг фойдаланилаётганини кўрсатади.

Амалиёт, айни пайтда, хотин - излар ўз ака-укаларининг таъсирида ам бундай аракатларни содир этиш даражасига

келганликларини кўрсатади. Жумладан, эркаклар ўзининг диний илмлардан беҳабар, Ўар ишда итоаткор аёлига турли оят-адисларни нотўри талпинда тушунтириши, ўпорувчилик Ўаракати учун жаннат билан мукофотланишини ваъда Ўилиши, аёлнинг жаннатга кириши эрнинг розилигига болилигини доимий утириши оибатида аёлларнинг ўзини ва бегуно кишиларни ўлдириб, жиноятга ўл уришлари аниланган.

Ёшларнинг турли оимларга кириб олишлари сабаблари аторида уларнинг билимлари, шу жумладан, диний илмларни эгаллашга бўлган изиши ва интилиши амда ишонувчанлиги, бирданига ва амма нарсага (бойлик, шон-шурат, мартаба ва .к.) эга бўлишга Ўаракат Ўилиши, илмий тилда айтганда максимализм каби маънавий-руий омилларни алоида ажратиб кўрсатиш лозим. “Сен бу ташкилотга кириш ёки мана бу вазифани бажариш билан алоида, Ўар кимга ам насиб Ўилавермайдиган шарафли ишга ўл урган бўласан, керак бўлса, сен миллат, дин, инсониятнинг халоскорига айланасан!”, – деган Ўарашларни синдириш жараёни айнан мана шу каби хусусиятларга алоида эътибор берилаётганини кўрсатади.

Ёшлар ва аёллар уларга хос бўлган руий хусусиятларни яхши биладиган ва ўзларининг Ўаразли масадлари йўлида усталик билан фойдаланаётган, халифалик тузсак барча муаммоларимиз ал бўлади деб юрган Ўизбчиларнинг сафсаталарига учиб, алданиб олмодалар, ўзларини портлатмодалар. Ислом таълимотининг асл моиятига кўра, бу каби Ўаракатлар мутлао нотўридир. Зеро, Ў урёони каримда гўз жонига асд Ўилиш энг катта гунолардан экани таъкидланган: «...ўз ўлларингиз билан ўзларингизни алокатга ташламангиз! (Барча ишларни) чиройли илингиз. Албатта, Алло чиройли (иш) илувчиларни яхши кўради» («Баара», 195).

Ким бўлишидан атьи назар, бегуно кишиларни алок этиш улкан гуно экани аида уйидаги оят хабар беради: «Бирор жонни ўлдирмаган ёки Ерда (бузунчилик ва арочилик каби) фасод ишларни илмаган инсонни ўлдирган одам худди амма одамларни ўлдирган кабидир («Моида», 32).

Абу урайра ривоят илган адиси шарифда эса ўзини ўлдирган кишининг жазоси янада равшанро ёритилган: «Ким ўзини бир темир парчаси билан ўлдирса, иёмат кунида жааннам ўтида темир парчаси ўлида, абадий равишда у билан ўзини ўлдириб азобланиб ётади. Ким заар ичиб ўзини ўлдирса, доимий равишда заарланиб жааннам ўтида азобланади. Ким ўзини тодан ташлаб юборса, доимий равишда жааннам ўтида ўзини тодан ташлаб ўлдириб азобланади».

Жаолатга Ўарши маърифат. Бугунги кунда диний экстремизм ва терроризмга Ўарши кураш жаон амжамияти учун энг долзарб масалага айланди. Шу жумладан, бизнинг юртимизда ам бегуно кишиларнинг Ўони тўкилиши, обод жойлар вайрон бўлиши, аоли ўртасида ваима, парокандалик келиб чишининг олдини олиш масадида бу каби ишларни амалга оширмочи бўлганларга Ўарши атьий кураш олиб борилмода. Бу курашнинг моияти, жумладан, Президентимизнинг “озирги вагда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, итисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, **фикрга Ўарши фикр, Ўояга Ўарши оя, жаолатга Ўарши маърифат билан курашиш Ўар ачонгидан кўра муим аамият касб этмода**”, – деган фикрларида ўзининг ёрин ифодасини топган.

Хўш, жаолатнинг ўзи нима? У андай кўринишларда намоён бўлмода? Жаолат – арабча “жаила” феълининг ўзаги бўлиб, билмаслик маъносини англатади. Ислом динидан олдинги даврни “жоилият даври” деб аталишининг сабаби ам шунда. Кишилар билимсизлиги, жоиллиги туфайли из болаларни тириклай кўмганлар, аёлларни одам ўрнида кўрмаганлар, уларнинг еч андай аиууларни бўлмаган, жамият жиноят ботоига ботган замон бўлган. Ислом дини келгач, жаолат ўрнини маърифат эгаллади. У аёл-излар шаънини кўқларга кўтарди, уч из тарбиялаб, уларни турмушга берган она жаннатий бўлиши, жаннат оналар оёи остида эканини баралла айтди. Кишилар маърифатли бўла бошладилар.

Афсуски, бугунги кунда ам жаолат турли кўринишларда ўзлигини намоён илмода. Шулардан бири, диний билимсизликдир. Диний саводи паст бўлган кишилар ўзларини ислом динининг жонкуярлари иилиб кўрсатувчи, аслида эса, оокимиятни эгаллашни масад иилиб ўйган турли оим вакилларининг уру ваъдаларига алданиб олмодалар, атто, ўзларини урбон иилишгача етиб бормодалар. Бундай мудиш оибатларни келтириб чиарувчи билимсизликнинг олдини олишга давлатимиз катта эътибор араатаётганини таъкидлаш зарур. аиий диний билим оламан деганларга кенг имкониятлар яратилгани – ўрта махсус ислом билим юртлари, Тошкент ислом институти ва Тошкент ислом университети каби ўув юртлари фаолият кўрсатаётгани ам жаолатга Ўарши маърифат билан курашиш борасида ани амалий ишлар илинганининг ёрин ифодасидир.

Жоиллик ам мутаассиб оимларнинг ааразли ниятларини амалга оширишига замин яратадиган омиллардандир. Республикамиз

Ўудудига яширин тарзда олиб кириладиган экстремистик руҳдаги адабиётлар, тарқатилган варақалардан таъсирланаётган ва тўғри йўлдан адашадиганларнинг борлиги ҳам буни тасдиқлайди.

Бунинг олдини олишда, Президентимиз айдатирилганларидек, “... бугунги мураккаб мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таълиқ қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, миллий манфаатларимизга, қайтар тарзимизга зид бўлган зарарли қоялар ва мафкуравий хуружларнинг моҳиятини очиб бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустақамлаш алоқидасида ақамият касб этади”. Шу билан бирга давр фуқароларимизнинг экстремистик оқимлар таъсирига тушиб қолишининг олдини олиш учун қилаётган ишларимизни мунтазам асосда такомиллаштиришиб боришни талаб этаётганини ҳам алоқидасида айдатиш лозим.

Ўзини портлатиш орқали бегуноқ кишиларнинг қалок бўлишига, қанчадан-қанча болаларнинг етимга айланишига сабаб бўладиган жафокорлик ҳам жаҳлатнинг ўзига хос қўринишидир.

Бундай жафокорлик энг оқир гуноқлардан қисобланади. Қуръони қаримнинг “Қимдаким қасддан бир мўминни ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннамда абадий қолишидир. Яна унга Аллоқ қазаб қилгай, лаънатлагай ва унга улкан азобни тайёрлаб қўйгай”, – деган ояти ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Юқорида айдатирилган қалатлар ҳам жаҳлат оқир оқибатларни келтириб чиқаришини қўрсатади. Шундай экан, одамлар онги ва қалбида маърифатнинг мутлақ устувор бўлишига эришиш, кишилар тафаккурини бойитиш, уларда соғлом ва собит эътиқодни шакллантириш учун қураш, бу йўлдаги назарий ва амалий ишларнинг қозиржавоблигини таъминлаш, таъсирчанлигини ошириш долзарб вазибалардан бири бўлиб қолаверади. Зеро, Юртбошимиз ўринли таъкидлаганларидек, одамнинг ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган қайғий-миллий қадриятлар, шаклланган дунёқараш ва мустақам иродага эга бўлиши қар турли мафкураларнинг босими, уларнинг гоқ ошқора, гоқ пинқона қўринишдаги таъйиқларига бардош беришининг асосий шарти қисобланади.

Таянч тушунчалар

Диний экстремизм ва терроризмнинг минтақасида намойн бўлиши, диний экстремистик қаракатларнинг қаразли мақсад ва интилишлари, диний экстремистик ташкилотлар.

Ёшлар ва хотин-қизлар экстремистик қояларни тарқатиш объекти, жаҳлат, маърифат, “Жаҳлатга қарши маърифат” қояси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний экстремизм ва терроризмнинг Марказий Осиёда намойн бўлишининг ўзига хос хусусиятлари нималарда қўринади?

2. Диний экстремистик қаракатларнинг Марказий Осиёга нисбатан қандай қаразли мақсадларни қўзламоқда?

3. Марказий Осиёда фаолият юритишга интиладиган қандай диний экстремистик ташкилотлар мавжуд?

4. Ёшлар ва хотин-қизлар орасида экстремистик қояларни тарқатишга уринишнинг асосий сабаблари ва уларни олдини олиш йўллари қалқидасида нима дейиш мумкин?

5. «Жаҳлатга қарши маърифат» қоясининг диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олишдаги ақамияти нимада?

VII боб. ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ ҚУРАШНИНГ ҚАЛҚАРО СИЁСИЙ – ҚУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Диний экстремизм ва терроризмга қарши қурашда қалқаро қамкорлик. Қалқаро терроризм – энг оқир жиноят бўлиб, у узоқ давом этган жараёнларнинг қосиласи қисобланади.

Унга қарши қурашда давлатлараро қамкорликнинг йўлга қўйилиши ўтган асрнинг 30-йилларидан бошланган. Масалан, 1934 йилда Мадридда бўлиб ўтган жиноятчиликка оид қонунларни унификациялаштириш муаммоларига бақилишланган конференцияда терроризмнинг «Ақолини дақшатга солиш ва қар қандай ижтимоий ташкиллашувни йўқ қилиш мақсадида бирор бир воситани қўллаш» деган маънодаги таърифи қабул қилинишига эришилган эди.

1937 йилда 20 дан ортиқ давлат терроризмнинг олдини олиш ва бундай қаракатлар учун жазолаш қалқидасидаги Конвенцияни имзолади.

Унда терроризм «давлатга ʻарши ʻаратилган, муайян шахслар ёки аʻоли ўртасида ʻўрʻувни келтириб чиʻариш маʻсадини кўзлаган жиноий фаолият» дея таърифланган эди. Давлат бошлиʻлари, уларнинг ʻуʻуʻидан фойдаланувчи, улар тайинлаган ёки меросхўр бўлган кишилар, ʻайд этилган шахсларнинг аёллари ʻаёти, соʻлиʻи, озодлигига тажовуз ʻилиш, жамоат мулки ёки бошʻа давлатнинг мулкига зарар етказиш, оммавий хавф туʻдириш билан одамларни ʻалок ʻилиш ниятини кўзлаш, кўзлаган жиноятларини содир этиш маʻсадида ʻурол-яроʻ ва портловчи моддалар сотиб олиш, саʻлаш ва етказиб бериш ана шундай жиноят сирасига киритилган эди.

Айни пайтда, террорчиларни жиноий жавобгарликка тортиш учун 13 давлат суверен тенгликни чегараловчи «Халʻаро жиноий судни ташкил этиш» ʻаʻидаги Конвенцияни имзолади. Шундай бўлса-да, бу ʻужжатларда халʻаро террорчиларни тутиб бериш масаласи умуман ʻўйилмаган, терроризмнинг таърифи эса ʻаддан ташʻари кенгайиб кетган эди. Юʻоридаги каби ʻатор камчиликлари туфайли номлари зикр ʻилинган конвенциялар зарур миʻдордаги ратификацияларни тўплай олмади ва кучга кирмай ʻолиб кетди. Шунга ʻарамай, улар бу соʻадаги давлатлараро ʻамкорликка озми-кўпми ижобий таъсир кўрсатгани шубʻасиз, албатта. Чунки уларнинг асосий ʻоидаларидан терроризмга ʻарши кураш тўʻрисидаги миллий ʻонунларни мукаммаллаштиришда фойдаланилди.

1972 йилнинг май ва сентябрь ойларида содир бўлган воʻеалардан кейин халʻаро ʻамжамият бу долзарб ва хавфли ʻодисага яна ўз эътиборини ʻаратди. Терроризм ʻаʻидаги умумий тушунча ва террорчилик фаолияти билан шуʻулланувчи шахсларни жазолаш чораларини белгилаб берувчи ʻуʻуʻий актлар ишлаб чиʻилди. Ўнлаб давлатларда терроризмга ʻарши кураш тўʻрисидаги ʻонунлар ʻабул ʻилинди, икки томонлама ва кўп томонлама битимлар имзоланди. ʻуролли тўʻнашувлар ваʻтида террорчилик ʻаракатларини ʻўллаш халʻаро гуманитар ʻуʻуʻ меъёрларига, хусусан, 1949 йилда имзоланган Уруш пайтида оддий фуʻароларни ʻимоя ʻилиш ʻаʻидаги Женева Конвенциясига, 1977 йилда ʻабул ʻилинган ʻўшимча протоколлар ʻоидаларига кўра ман этилган.

Урушдан кейинги давр террорчилик гуруʻларининг сон ва сифат жиʻатидан ўсиши билан фарʻланади. Уларнинг ичида «Штерн», «Иргун» (Исроил), «Яʻудийларни ʻимоя ʻилиш лигаси» (АʻШ), «Тамил Илам»ни озод ʻилувчи йўлбарслар», «Баадер-Майнхоф», «ʻора интернационал», «Бутун дунё национал-социалистик иттифоʻи», «Арманистонни озод ʻилиш махфий арман армияси» каби уюшмалар кўпчилиikka маълум эди. Шунингдек, ʻозирда дунёнинг 60 га яʻин

мамлакатларида шундай гуруʻлар мавжуд. Жумладан, Европада ʻам «ʻизил бригадалар» (Италия), «ʻизил Армия фракцияси», «Жангари коммунистик гуруʻлар» (Бельгия), «Аксъон директ» (Франция), «ЭТА» (Испания) каби кўп сонли террорчилик уюшмалари фаолият олиб бормоʻда.

Айни пайтда, террорчилик нафаʻат сиёсий, балки катта миʻдорда пул талаб ʻилиш ва бошʻа оддий жиноий маʻсадларда ʻам амалга оширила бошланганини таъкидлаш зарур. Натижада, нафаʻат халʻаро муʻофазадан фойдаланувчилар, балки оддий фуʻаролар ʻам жабр кўра бошлади. Уларга аʻоли зич яшайдиган жойлар, аэропортлар, метро бекатлари, ресторан ва ибодатхоналарда амалга оширилган портлатишларни киритиш мумкин.

Бундай жиноятларга ʻарши курашда халʻаро ʻамкорлик алоʻалари кенгайиб бормоʻда. Жумладан, БМТ ʻузурида халʻаро терроризм бўйича ташкил этилган Махсус ʻўмита терроризм сабабларини ўрганиш, бартараф ʻилиш ва унга ʻарши кураш борасида давлатлар фаолиятини мувофиʻлаштириш билан шуʻулланмоʻда.

1973 йилнинг декабрида БМТ Бош Ассамблеяси халʻаро муʻофазадан фойдаланадиган шахслар, жумладан, дипломатик агентларга ʻарши ʻаратилган жиноятларнинг олдини олиш ва жазолаш бўйича Конвенцияни ʻабул ʻилди. Унинг 1-моддасига мувофиʻ хорижий мамлакатда бўлиб турган давлат ва ʻукумат бошлиʻлари, ташʻи ишлар вазири, уларга ʻамроʻлик ʻилаётган оила аъзолари; махсус муʻофаза ʻуʻуʻи бўлган давлат вакили ёки мансабдор шахс; ʻукуматлараро халʻаро ташкилотнинг мансабдор шахси ёки агенти ва улар билан бирга яшовчи оила аъзолари халʻаро муʻофазада бўладиган шахслар ʻаторига киритилган.

Одам ўлдириш, ўʻирлаш ёки шахс ва унинг эркинликларига бошʻа бир шаклда тажовуз ʻилиш; эркинлиги ёки шахсиятига хавф туʻдирган ʻолда расмий идораларга ёки шундай шахсларнинг транспорт воситаларига зўравонлик билан бостириб кириш, эгаллаб олиш; таʻдид, ʻасд ʻилиш ва шунга ўхшаш босʻинчиликда иштирок этишдек ʻасддан ʻилинган ʻаракатлар эса халʻаро жиноят сифатида эътироф ʻилинади.

Террорчини ўз ʻудудида ʻўлга олган давлат амалдаги ʻонунларига кўра уни жиноий жавобгарликка тортиш ёки бошʻа давлатга шу маʻсадда тутиб бериш учун зарур чораларни кўради. Айни пайтда, кўрилган чоралар ʻаʻида манфаатдор давлатлар ёки халʻаро ташкилотларга маълум ʻилади. Бундай жиноятлар:

– жиноят шу давлат Ҳудудда ёки шу давлатда рўйхатга олинган транспорт воситаси (кема, самолёт ва ш.к.) бортида амалга оширилганда;

– гумон қилинаётган жиноятчи шу давлат фуқароси бўлганда;

– жиноят шу давлат номидан расмий вазифани бажараётган ва халқаро мунофақадан фойдаланадиган шахсга қарши содир этилганда давлатларнинг юрисдикцияси амалга оширилади.

Қайд этилган қаракатларга қарши кураш бўйича сиёсий келишувлар Европа хавфсизлик ва қамқорлик Кенгаши иштирокчиларининг Хельсинки, Мадрид, Вена, Парижда қабул қилган якунловчи актларида ўз ифодасини топган.

Айни пайтда, террорчилик хуружларининг олдини олиш ва уни содир этганлик учун жазолаш тўғрисидаги Америка давлатлари ташкилоти (1971 й.), Европа давлатлари (1976 й.) ва Жанубий Осиё минтақавий қамқорлиги ассоциацияси (1987 й.) томонидан қабул қилинган учта минтақавий Конвенция қам мавжудлигини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, Европа иқтисодий қамжамияти таркибида терроризм бўйича Ташқи ишлар вазирлари қўмитаси қам фаолият кўрсатаётганини таъкидлаш зарур.

Бу йўналишда қамқорлик қилишга интилиш мусулмон дунёси мамлакатларига қам хосдир. Қўплаб араб-мусулмон давлатлари Ички ишлар ва Адлия вазирлари томонидан 1998 йилда имзоланган терроризмга қарши кураш бўйича Араб битимини қабул қилишган.

Форс кўрфазидаги араб давлатлари қамқорлик Кенгашига аъзо бўлган мамлакатлар қам қозирда шунга ўхшаш Битимни яратиш устида ишламоқдалар. Бу мамлакатлар томонидан терроризм билан курашни ташкил этиш, ноқонуний йўллар билан топилган пулларни легаллаштириш, шубҳали тадбирларга пул йиқилишнинг олдини олишга қаратилган бир қатор чоралар кўрилган. Қўплаб қўшни давлатлар билан хавфсизликни таъминлаш соҳасида бир қатор битимлар ратификация қилинган. Бу битимлар экстремизм ва терроризм билан кураш, шунингдек, жиноятчиларни тутиб беришга алоқадор қоидаларни қамраб олади.

Бундан ташқари, Жазоирда террорчилик қаракатларидан азият чеккан фуқароларга моддий ёрдам кўрсатиш, терроризм ва экстремизмга қарши кураш қурбони бўлганларга тоовон пули тўлаш масалаларига бағишланган қужжатлар қабул қилинган.

Бироқ қали қам халқаро терроризм тушунчасининг моҳияти, қўшқўний табиати ва уни содир этганлик учун жавобгарликни

белгиловчи ягона универсал келишув қам, халқаро террорчилик хуружларини характерловчи тўла рўйхат қам йў.

Халқаро битимларни тақил қилиш:

– элчихоналар, халқаро ташкилотларнинг миссиялари ёки ваколатхоналари штаб-квартираларини портлатиш;

– мулкка зарар етказиш ёки йўқилиш, одамларни жароқатлаш ва ўлдириш мақсадида қўчалар, аэропортлар, вокзаллар, маданият марказлари, саноат иншоотлари, савдо-сотиқ ва касбий фаолият учун мўлжалланган биноларда содир этиладиган қўпоровчилик қаракатлари;

– юк, бандерол, хат ва почта орқали юбориладиган бошқанарсаларга портловчи мосламаларни ўрнатиб, қасддан фойдаланиш;

– жамоат биноларига нисбатан содир этилган қар қандай қўпоровчилик қаракати;

– халқаро террорчилик қаракатларини амалга ошириш мақсадида фитна уюштириш ва унинг қар қандай қўринишида иштирок этишни халқаро террорчилик хуружлари қаторига қўшиш имконини беради.

Бошқанманбаларда эса, одамларни гаровга олиш, қароқчилик, фуқаролар авиациясига қарши йўналтирилган қодиса, шунингдек, ядровий хом-ашёларни ноқонуний қўлга киритиш ва ишлатиш кабилар қам халқаро террорчилик амалиётлари қаторига киритилган.

Халқаро терроризм катта хавф туқдириши, кенг тарқалгани ва амалга ошириш шакллариининг хилма-хиллиги туфайли қам давлатлар унга қарши курашиш учун махсус конвенциялар қабул қилишда давом этмоқдалар ва бундай хуружларни халқаро жиноят деб таърифламоқдалар.

Кишилиқ жамияти ривожининг қозирги босқичида терроризм, жумладан, диний-сиёсий моҳиятга эга экстремизм ва терроризмнинг глобаллашуви, уларнинг тобора халқаро миёсдаги воқеликка айланиб бораётгани дунё қамжамиятининг мазкур муаммога бўлган эътиборини янада оширмоқда, унга бўлган муносабатини тубдан ўзгартирмоқда.

Мазкур муаммонинг БМТ, ЕХҚТ, НАТО каби нуфузли халқаро институтлар фаолиятидаги ўрни узлуксиз ошиб бормоқда. Терроризмга қарши курашни фаоллаштириш, унинг самарасини оширишга қаратилган ўнлаб қўшқўний қужжатлар, шартномалар, битимлар, конвенциялар қабул қилинмоқда, ташкилотлар қамда ижро тизими яратилмоқда. Хусусан, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг охириги йилларда қабул қилинган 1368, 1373 ва 1377-қарорлари мазкур муаммонинг турли қирраларини қамраб олган бўлиб, дунёнинг мутлақ кўпчилиқ давлатлари томонидан қизқин қўллаб-қувватланмоқда. Уларда белгиланган мақсадларга эришишнинг амалий йўллари

изланмоқда. МДНнинг Аксилтеррор маркази ҳамда Шанхай ҳамкорлик Ташкилоти тузилмалари шундай институтлардан бўлиб, уларнинг яратилиши ва бугунги фаолияти, кўп жиҳатдан, Ўзбекистон Республикаси ташаббуслари самарасидир.

Терроризмга қарши курашнинг қўқувий асосларини мустаҳкамлаш бу курашда илҳом тобланган мамлакатлар тажрибасида ҳам алоҳида ўрин тутмоқда. Масалан, 1958–1999 йиллар давомида АҚШда қабул қилинган 40 та қўқувий қўжжат у ёки бу даражада терроризмга қарши курашнинг қўқувий заминини мустаҳкамлашни кўзлайди. Уларнинг энг муҳимлари қаторига махсус «Президент директиваси» (1995 й.) ва «Терроризмга қарши кураш қонунлари» (1996 й.) киритиш мумкин.

Диний-сиёсий экстремизм ва терроризмдан катта талафот қўраётган айрим бошқа давлатлар, жумладан, Исроил, Россия, Миср ва Ўзбекистон ҳам ана шу йўлдан бормоқда. Ушбу мамлакатларда қабул қилинаётган қонунлар ҳамда бошқа қўқувий қўжжатлар тегишли давлат идоралари, айниқса, қўқувни муҳофаза қилиш муассасаларининг тайёрланаётган ўқитувчилик хуружларини аниқлаш ва уларнинг олдини олишдаги имкониятларини кенгайтиришни кўзлайди. Мазкур йўналишдаги халқаро тажрибанинг амалий натижалари махсус аксилтеррор қарбий бўлинмаларини тузиш, алоҳида аҳамиятга эга объектлар, жумладан, ядровий муассасалар, йирик сув қавзалари, оммавий жамоат жойлари қимоясини қучайтириш, гаровга олинганларни озод этишнинг музокара йўллари яратиш ва мунозама такомиллаштиришга қаратилган технологияларнинг тўқилаётганида ўзини намоён этмоқда.

Одамларни гаровга олиш билан боғлиқ жиноятларнинг кескин ўсиши муносабати билан БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1979 йилнинг 17 декабрида махсус конвенция қабул қилинган эди. Унда, одамларни гаровга олиш халқаро жиноят сифатида қайд этилган. Мазкур конвенциядан ташқари давлатларнинг одамларни гаровга олишга қарши кураш бўйича ҳамкорлиги қатор минтақавий битимлар орқали ҳам тартибга солинади. Хусусан, бундай минтақавий қелишув хорижлик дипломатлар ва уларнинг оила аъзолари гаровга олинишидан биринчилардан бўлиб жабр кўрган Америка қитъаси давлатлари томонидан қабул қилинди. Америка давлатлари ташкилотлари (АДТ) Доимий ўқитаси товон олиш мақсадида одам ўқирлашни қораловчи резолюция қабул қилди ва бундай қаттиқ қаракатларни инсониятга қарши жиноят сифатида баҳолади.

Шунингдек, 1971 йилда Вашингтонда АДТнинг Бош Ассамблеяси томонидан конвенция қабул қилинганини ҳам таъқидлаш

зарур. Унда одам ўқирлаш, ўқдириш, товон талаб қилиш ва халқаро муҳофазада бўлган шахсларга қарши қуч ишлатишга қарши қаратилган қонунчилик меъёрларини унификациялаш назарда тутилган. Қандай мақсадда содир этилганидан қатъи назар, қайд этилган жиноятлар халқаро аҳамиятга эга жиноят сифатида қўрилади.

Одамларни гаровга олишга қарши кураш юзасидан муайян қелишувларга эришиш Европа Қенгаши доирасида ҳам муҳоқама қилинган эди. 1973 йилда унинг Маслаҳат Ассамблеяси ўзининг 703-сонли қавсияномасида давлатларга одамларни гаровга олиш ёки қайтларига қавф тўқдиришни қир жиноятлар қаторига қиритишни қатқиф қилди. Европа Қенгашида узок давом этган муҳоқамалардан сўнг 1977 йилда Страсбургда «Терроризмга қарши кураш тўқрисида»ги Конвенция имзоланди. Унда бошқа қодисалар қаторида одамларни қар қандай шаклда гаровга олиш, ўқирлаш ёки ноқонуний қавишда эркини қеклаш ҳам халқаро террорчилик қуружи сифатида таърифланган.

Гаровга олганлик қуч жиноий қавобгарлик юқорида қайд этилган халқаро терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши қурашга қаратилган халқаро қўқувий қўжжатлар ҳамда Уруш қайтида ақ олини қимоя қилиш бўйича 1949 йилда қабул қилинган Женева Конвенцияси ва 1977 йилда имзоланган, уни тўқдирувчи қўқимча протоқолларда ҳам назарда тутилган.

1979 йилдаги Конвенциянинг 1-бандига биноан гаровда ушлаш деганда – одамни зўрлик билан қўлга олиш, ушлаб туриш орқали уни ноқонуний қавишда эркинлигидан мақрум этиш йўли билан қчинчи қараф (давлат, бошқа шахс ёки ташкилотлар)ни муайян қаракатларни мажбуран амалга ошириш ёки амалга оширмаслик эвазига озодликка қиқариш тушунилади.

Гаровга олиш объекти сифатида нафақат халқаро муҳофазада бўлган шахслар, балки жиноятчини озод қилиш мақсадида қўлга олинган қазони иқро этиш муассасалари маъмурияти вақиллари, товон олиш ниқтини кўзлаб гаровга олинган йирик саноатчилар ва тиқоратчилар, уларнинг оила аъзолари ҳам қиқиши мумкин.

Гаровга олишдан қўпинча давлат томонидан амалга оширилаётган сиёсатдан қасд олиш воситаси сифатида ҳам фойдаланилади. Масалан, 1980 йилларда ақидапарастрлар Исроилнинг Яқин Шарқдаги сиёсатини қўллаб-қувватловчи АҚШ ва бошқа давлатлардан қасд олиш мақсадида Байрут ва бошқа шақрларда бир қатор шахсларни ўқирлаб қетиб, уларнинг қўпчилигини бир неча йил тутқунликда сақлаб қелдилар.

Жиноятчилар томонидан гаровга олинган қишилар ушлаб турилган қуддаги давлат уларнинг ақволини енгиллаштириш,

хусусан, озодликка чиқариш ва озод этилганидан кейин ўз юртига етиб олишини таъминлаш бўйича барча зарур чораларни кўриши шарт.

Конвенциянинг 5-моддасида универсал юрисдикция тамойили мустақамлаб ўйилган. Гаровга олиш:

а) давлат унинг қудудидида ёки унинг қудудидида рўйхатга олинган сув транспорти бортида содир этилганда;

б) давлат фуқаросига нисбатан амалга оширилганда;

в) давлатни қандайдир қаракатларни амалга ошириш ёки оширмасликка мажбурлаганда;

г) гаровга олинган одам шу давлат фуқароси ва гумон қилинган жиноятчи қам шу қудудда бўлганда давлат ўзининг юрисдикциясини амалга оширади.

Сиёсий қарашлари, ирқий, диний мансублиги учун таъқиб қилиш ва жазолашга уриниш аломатлари бўлганда жиноятчини даъвогар давлатга бериш ман этилади.

Гаровга олиш тўғрисидаги халқаро қўқулий меёрларнинг миллий қонунчилигимизда акс этиши Ўзбекистон Республикаси қудудидида бундай жиноятларга қарши курашга ўшилган муқим қисса қисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 245-моддасида, бирор бир шахсни гаровга олиш шундай таърифланади:

«Гаров сифатида тутқунликка олинган шахсни озод қилиш шарти билан давлат, халқаро ташкилот, жисмоний ёки юридик шахсдан бирон-бир қаракат содир этиш ёки бирон-бир қаракат содир этишдан ўзини тийиб туришни талаб қилиш мақсадида шахсни гаров тариқасида тутқунликка олиш ёки тутқунликда ушлаб туриш, ушбу Кодекснинг 155, 165-моддаларида назарда тутилган аломатлар бўлмаса, беш йилдан ўн йилгача озодликдан мақрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қаракатлар:

а) вояга етмаган шахсга нисбатан; б) икки ёки ундан ортиқ шахсга нисбатан содир этилган бўлса; в) оқир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан мақрум қилиш билан жазоланади».

Бироқ юқоридаги каби жиноятларни халқаро ақамиятга молик шунга ўхшаш жиноятлардан фарқлаш керак. Гаровга олиш: а) жиноятчилар ва уларнинг қурбонлари бир ёки турли давлатнинг фуқаролари бўлиб, жиноят ушбу давлатлардан ташқарида амалга оширилганда; б) халқаро муқофазада бўлган кишилар гаровга олинганда; в) жиноят бир давлатда тайёрланиб, бошқа давлат қудудидида амалга оширилганда; г) жиноятчилар бошқа давлатда бошпана топган

ва уларни бериш масаласи қўндаланг бўлган пайтларда халқаро жиноят сифатида қўрилади. Бу шартлар, қеч истисносиз халқаро террорчилик хуружларининг барчасига тегишлидир.

Қаво кемаларида содир этиладиган жиноятлар 1960 йиллар охиридан бошлаб кенг тарқала бошлади. Бунгача содир этилган айрим шундай жиноятлар «қаво қароқчилиги» деб бақоланар эди. Бу атама денгиз қўқулидан олинган бўлиб, унинг қароқчиликка қеч қандай алоқаси йўқ. Қароқчилик фуқаролар ва экипаж аъзолари мулкани эгаллаб олишдек шахсий мақсадларни қўзлайди. Босқинчилик, самолётларни олиб қочиш, гаровга олиш, самолётларни вайрон қилишдек қаракатлар билан биргалиқда кечади. Қаво кемаларида амалга ошириладиган жиноятларнинг мақсади қам бошқача бўлади.

Қаво кемаларида содир этиладиган қонунбузарликлар ва бошқашунга ўхшаш қаракатлар юзасидан 1963 йилда қабул қилинган ва 1969 йилдан қучга кирган Токио Конвенциясида қаво кемасини гаровга олиш «қаво кемасида учаётган шахс, ноқонуний равишда, қуч ишлатиш ёки қуч ишлатиш билан қўрқитиш орқали қаво кемаси парвозини бошқаришга, қўлга олишга ёки бошқашу усуллар билан назоратга олишга уриниш» сифатида таърифланган. Бироқ бундай қаракатлар жиноят сифатида бақоланмаган, балки давлатларга тегишли тавсиялар берилган эди.

1970 йилда қаво кемаларини ноқонуний равишда қўлга олишга қарши кураш бўйича Гаага Конвенциясида имзоланган бундай қаракатлар халқаро жиноят сифатида таърифланди.

1971 йилда фуқаро авиацияси хавфсизлигига қарши йўналтирилган ноқонуний қаракатларга қарши кураш қандаги Монреал Конвенцияси қабул қилинди. Унда қаво кемасида содир этиладиган ва жиноий жавобгарликка тортилишга олиб келадиган жиноятлар сони анча кенгайтирилган. Конвенциянинг 1-моддасига биноан уни имзолаган давлатлар:

– қаво кемасида бўлган шахсга нисбатан зўравонлик содир этилган ва бу қаракат қаво кемаси хавфсизлигига тақдид солганда;

– фойдаланилаётган қаво кемасини вайрон қилиш ёки унинг ишдан чиқишига ёки парвозига хавф туқдирувчи носозликлар келтириб чиқарилганда;

– қаво кемасига уни вайрон қилувчи, ишдан чиқарувчи ёки парвозига хавф туқдирувчи қар қандай буюм ва қурилмалар олиб кирилганда;

– қаво кемаси парвозига жиддий зарар келтирадиган аэронавигация жиқозлари бузилганда ва ундан фойдаланишга аралашилганда;

– ёллон маълумотларни тарқатиш билан шаво кемасига хавф туқдирилганда, бундай жиноятларни амалга оширган шахсларга нисбатан босқинчилик ва шаво кемаларини олиб қочишда ўллангани каби шатти чораларни қўриш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

Юрида айд этилган шаракатларни содир этишга уриниш амда уларда иштирок этиш жиноят шисобланади. Мазкур Конвенция фуаро авиацияси фаолиятига ноунуний равишда аралашишга ариши курашни самарали ташкил этишга хизмат шилгани учун давлатимиз унинг фаол иштирокчиси шисобланади.

шаво кемасини босиб олиш ва олиб қочиш – «хайджекинг» энг қўп ижтимоий хавф туқдирувчи одиса шисобланади.

Бундай жиноятларнинг ижтимоий хавфи уларнинг давлатга катта зарар келтириши, нафат самолётнинг ўзида, балки авария натижасида ерда ам қўплаб одамларнинг шалок бўлишига олиб келиши билан белгиланади. шаво транспортини олиб қочиш, уни бошқаришдаги шийинчиликлар, ёили тугаб олиши хавфи бўлган шароитда амалга оширилади. Қўпгина оларда бундай парвоз ваи тида отишмалар, гуносиз кишиларни ўлдириш, талончилик каби шаракатлар содир этилади. Бундай жиноятлар кишиларда фуаро авиацияси кемаларида учининг хавфсизлигига ишончни йўотади.

Биро шаво кемасини олиб қочиш, шавода уни ноунуний бошқариш ва айд (регистрация) шилинган давлатига ўндиришдек фуаролик жиноятини ижтимоий хавфсизликка таидид соладиган ва халаро жиноят сифатида баоланадиган шаво кемасини олиб қочишдан фарлаш зарур. Охирги олатда шаво кемасини олиб қочиш уни ноунуний ўлга олиш ва фуаро авиацияси фаолиятига ноунуний аралашишдек шаракатларни ам ўз ичига амраб олади.

Самолётларни олиб қочувчи халаро жиноятчиларни шартли равишда 3 та гуруга бўлиш мумкин:

– самолёт олиб қочувчилар содир этган жиноятлари учун давлат олдидаги жавобгарлик ёки ўзларининг жиноятчи шерикларидан шутулиш масадида экипаж ва йўловчиларга шурол билан таидид шилган олда самолёт йўналишини ўзгартириш ва бошқа давлат шудудига ўндиришни талаб шиладилар;

– мазкур рейсда учаётган муайян йўловчи ёки давлат ёки бирор бир ташкилот ёки бошқа шахслардан йўловчиларни тирик, самолётни эса бешикаст олддириш шарти билан товон олиш учун олиб қочиш. Содда шилиб айтганда, олиб қочиш таъмагирлик масадида содир этилади. Охирги йилларда бундай жиноят тури кенг таралмода;

– жиноятчилар халаро низо чиариш ёки давлатлараро алоаларни чигаллаштиришни ўз олдларига масад шилиб ўядилар.

Террорчилик нияти билан амалга оширилган бундай шаракатлар халаро миёсдаги энг хавфли жиноятлардан шисобланади. Улар билан курашни Фуаро авиацияси халаро ташкилоти (ИКАО), Учувчилар уюшмасининг халаро федерацияси (ИФАЛПА) ва шаво транспортининг халаро ассоциацияси (ИАТА) каби ташкилотлар амалга ошириб келмода.

Шундай шилиб, жиноятчилар шаво кемасини ўлга олиш ва олиб қочишда ундан ноунуний тарзда шаракат воситаси сифатида фойдаланиш ва унинг йўналишини ўзларига керак томонга ўзгартиришдек масадни қўзлайдилар. айд этилган конвенциялар шаво кемалари ўндирилган давлатларни олиб қочилган шаво кемаси ва юкни шонуний эгаларига айтариш амда зудлик билан йўловчилар ва экипажга ўз йўналишлари бўйича учишга рухсат бериш мажбуриятини юклайди.

Гаага Конвенциясининг 1-моддасида шаво кемасини зўравонлик, ўрпатиш ёки унинг бошқа ар андай қўринишини амалга ошириш орали эгаллаб олиш ёуд шундай шаракатларни содир этишга уриниш ва унда иштирок этиш уни олиб қочининг объектив томони сифатида айд этилади. Бунда шаво кемасининг учиш ёки ўниш жойи у айд (регистрация) шилинган шудуддан ташарида бўлиши керак.

Гаага Конвенциясининг олтинчи ва еттинчи моддаларига мувофи шаво кемасини олиб қочган жиноятчи пайдо бўлган ар андай давлат ўз миллий шонунчилигига таяниб, дастлабки тергов ишларини олиб бориш учун уни шибсга олиши ёки бошқа эиет чораларини қўриши ва ўрганиш натижаларини манфаатдор давлатларга етказиши мумкин. Агар давлат жиноятчиларни тутиб беришдан бош тортган оларда уларга ариши жиноят иши ўзлаши шарт.

айд этилган жиноятларга нисбатан жиноий юрисдикцияларни чегаралашда барча шаво кемалари: шаво йўли орали фуароларни ташиш, авиация хизматлари, аолига тиббий ёрдам қўрсатиш ва бошқа эиетёларни ондириш масадида давлат реестрига киритилган – фуаро амда арбий, божхона ва полиция хизматларида фойдаланиладиган давлат шаво кемалари каби икки гуруга бўлинади.

Юрида айд этилган конвенциялар фат фуаро шаво кемаларига тааллушидир. Жиноят давлат шаво кемасида содир этилган оларда миллий юрисдикция (байронинг мустаиллиги) тамойили амал шилади. Шунинг учун ам, давлат шаво кемасини олиб қочган жиноятчилар шаво кемаси айд (регистрация) шилинган давлатга топширилиши шарт.

1988 йилда Монреал Конвенцияси халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатувчи аэропортларда ноҳонуний зўравонликларга қарши кураш Протоколи билан тўлдирилди. Бунда Конвенциянинг 1-моддасида «Атайлаб ва ноҳонуний тарзда мослама, нарсаси ёки қурол ишлатган қарандаш шахс:

а) аэропортда халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатаётган шахснинг ўлимига ёки оқир тан жароҳатига олиб келувчи зўравонликни содир этганда;

б) халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатувчи аэропорт биноси ёки ускунасини бузганда ёки уларга жиддий зарар келтирилганда, аэропортда турган фойдаланилмаётган қаво кемасига зарар етказганда, унинг хавфсизлигига хавф туғдирилганда ёки туғдириши мумкин бўлган даражада аэропорт хизмати ишини бузганда жиноят содир этган «исобланади», – деган бандлар билан тўлдирилди.

Монреал Конвенцияси иштирокчиси бўлган давлатларга жиноятчи унинг қудудида бўлса ва уни топширмоқчи бўлмаса, унга нисбатан ўз юрисдикциясини ўрнатиш мажбурияти юклатилган.

ИКАО доирасида фуқаро авиациясини террорчилик ва бошқа ноҳонуний хуружлардан қимоя қилишга қаратилган янги услублар ишлаб чиқилмоқда. Масалан, давлатлар ноҳонуний аралаштирилган жавобан ахборотлар алмашиш тартиби, хавфсизлик масалалари бўйича шахсий таркибни ўрнатиш ва тайёрлаш, ерда ва қаво кемасида хавфсизликни таъминлаш ва ш.к. масалаларда келишиб олдилар. Ишлаб чиқилган тавсиялар ИКАО томонидан нашр этилган «Фуқаро авиациясини ноҳонуний аралашувдан қимоя қилиш бўйича йўриқнома»да жамланган.

Қаво транспортида қайд этилган жиноятлар содир этилишининг олдини олиш мақсадида Монреал Конвенцияси иштирокчи давлатларга ўз миллий қонунчилигида бу жиноятлар учун жиноий жавобгарликни белгилашни таклиф этади.

Қаво кодекси қаво кемаси командирига ўз қаракатлари билан учиб хавфсизлигига раҳна солувчи шахсларга нисбатан барча чораларни, зарур қолларда қатто, қурол ишлатиш мажбуриятини қам қулайди.

Ядровий материалларини ўқирлаш билан боғлиқ жиноят
1980 йил 3 мартда қабул қилинган Ядровий материални қимоя қилиш қандадаги Конвенцияга биноан халқаро жиноят қисобланади. Унда таъкидланишича, ядро техникаси ва ядровий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши оқибатида уни давлатлар, халқлар ва атроф-муҳитга зиён келтириш мақсадида ўқирлаш, ноҳонуний йўл билан ўлга киритиш имконияти пайдо бўлди.

Конвенцияда бундай жиноят объектлари, таркибий қисмлари, уларни содир этувчиларини жавобгарликка тортиш тартиблари белгиланган. Давлатлар:

– қарандаш шахснинг ўлими ёки соғлиқига, шахсий мулкига жиддий зарар етишига олиб келиш мумкин бўлган ядровий материални ишлаб чиқариш, эгалик қилиш, фойдаланиш, бировга бериш, қўринишини ўзгартириш, йўқ қилиш ёки парчалаш;

– ядровий материални ўқирлаш ёки босқинчилик йўли билан ўлга киритиш;

– ядровий материални алдов йўли билан ўлга киритиш ёки ўзлаштириш, ўрнатиш ёки бошқа шаклдаги тақдир қилиш уни беришга мажбур қилиш;

– ядровий материалларни юқорида қайд этилган мақсадда ишлатиш билан тақдир солиш, давлат, унинг юридик ёки жисмоний шахсларини ўрнатиш қилиш ўқирлаш каби қонунбузарликларни рухсатсиз, қасдан содир этилган ва жавобгарликка тортилувчи қаракатлар деб эълон қилдилар.

Юқоридаги мақсадларда амалга оширилган қаракатлар ва уларда иштирок этиш жиноят қисобланади. Бундай қоллар юз берганда қар қайси давлат содир этилган қуруқ бузарликнинг ижтимоий хавфлилиги ва у келтириб чиқарган оқибатларнинг даражасига қараб жазо белгилайди.

Қарбий мақсадларда ишлатиладиган ядровий материаллар жуда қаттиқ ўқирқиланишини қисобга олиб, Конвенция қоидалари қанда тинч мақсадларда фойдаланиладиган ядровий материалларга тааллуқлидир. Конвенциянинг 1-моддасида, цезий, плутоний, уран изотопларининг айрим концентрациялари каби ядровий материалларнинг асосий турлари санаб ўтилган. Конвенция ядровий материалларни сақлаш ва ташиш стандартларини белгиланган қолда унинг юқори даражадаги қимоясини таъминлайди. Шунга қарамасдан, ядровий материалларни ўқирлаш қоллари мавжуд. Масалан, 1992 йил августда йирик жапон ахборот агентликлари Москвада бир гуруҳ фуқароларнинг ўлга олингани қанда хабар бердилар. Улар 3 кг қайёт учун ўта хавфли бўлган цезий – 137 изотопини 1,5 миллион долларга сотишга уринганлар. Атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) эса 1993 йилда 600 дан ортиқ ядровий материаллар олди-соттиси амалга оширилганини қайд қилган.

Қайд этилган мисоллар қам бундай қаракатларнинг нақадар хатарли эканини кўрсатади.

Ядровий материал ўқирланган, босқинчилик ёки бошқа қўринишдаги ноҳонуний қаракатлар натижасида ўлга киритилганда

ёки шундай Ҳаракатнинг реал ҳавфи бўлганда Конвенция иштирокчиси бўлган давлатлар ўз миллий Ҳонунчилигидан келиб чиқиб Ҳамкорлик Ҳиладилар ва ёрдам сўраб мурожаат Ҳилган давлатга бундай материални Ҳайтариш ва Ҳимоя Ҳилишга кўмаклашадилар. Бундай жинойт экстрадицион жинойт Ҳисобланади ва давлатлар ядровий материалларни Ҳимоя Ҳилиш тўғрисидаги Конвенцияни жинойтчиларни бериш учун Ҳуқуқий асос сифатида Ҳарашлари мумкин.

Жинойт давлатда ёки унинг Ҳудудида Ҳайд (регистрация) Ҳилинган кема ёки самолётда содир этилганда ёки гумон Ҳилинаётган жинойтчи унинг фуқароси экани аниқланганда Ҳам давлат юрисдикцияси ўқлланилади. Бошқа конвенцияларда бўлгани каби бу ерда Ҳам гумон Ҳилинаётган жинойтчи Ҳайси давлат Ҳудудида бўлса, шу давлатнинг юрисдикцияси амал Ҳилади.

Ўзбекистон Республикаси Жинойт кодексининг 254-моддасида радиоактив материаллардан Ҳонунга хилоф равишда фойдаланганлик учун жинойт жавобгарлик белгиланган.

Ёлланиш билан боғлиқ жинойт БМТнинг Ҳатор резолюция ва Ҳарорларида халқаро жинойт сифатида Ҳайд этилган. Биринчи навбатда БМТ Ҳавфсизлик Кенгашининг 1961 йил 24 ноябрдаги резолюциясида БМТ Ҳўмондонлиги остида бўлмаган Ҳар Ҳандай Ҳарбий ва ярим Ҳарбий одамларни, ёлланганларни зудлик билан Ҳўлга олиш ва чиқариб юбориш учун энг самарали, шу жумладан, куч ишлатишга асосланган чораларни кўриш зарурлиги Ҳайд этилганини таъкидлаш лозим. 1967 ва 1977 йилларда Ҳабул Ҳилинган резолюцияларда Ҳам ўз Ҳудудида жангариларни ёллаш ва сақлашга рухсат берган давлатлар Ҳатий Ҳораланган. Ҳавфсизлик Кенгаши ўзининг 405-резолюциясида давлатлардан ўз Ҳудудини жангариларни ёллаш учун бермаслик, ўз фуқароларини уларни шакллантириш, ёллаш ёки уларни бошқа давлатларга ташлаш жараёнида иштирок этишга рухсат бермасликни талаб Ҳилади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1968 йилда Ҳабул Ҳилинган 2465-резолюцияси (XXIII) ёлланганлардан фойдаланиш амалиёти жинойт жавобгарликка тортиладиган фаолият эканини, ёлланганларнинг ўзи эса жинойтчи Ҳисобланишини ва Ҳонундан ташқарида эканини белгилаб берди. Шунингдек, унда барча давлатларда ўз Ҳудудида жангариларни ёллаш, уларни маблақ билан таъминлаш ва ўқитишни жинойт жавобгарликка тортиладиган Ҳаракат сифатида баёқлайдиган ва ўз фуқароларига ёлланма жангчи сифатида хизмат Ҳилишни ман этадиган Ҳонунлар Ҳабул Ҳилиш зарурлиги таъкидланган.

БМТ Бош Ассамблеясининг Халқаро Ҳуқуқ тамойиллари Декларациясида (1970 й.) давлатларга бошқа давлат Ҳудудига бостириб кириш учун доимий Ҳарбий куч ёки Ҳуролланган гуруҳлар, шу жумладан, ёлланма жангариликни ташкил этиш ёки ташкил этишни раёбатлантириш ва ўз Ҳудудида ушлаб туришдек Ҳаракатлардан тийилиш тавсия этилган. Шу билан бирга, ёлланма жангариларни халқаро жинойтчи сифатида жазолаш колониал ва хорижий Ҳукмронликка Ҳамда ирқчилик тузумларига Ҳарши курашаётган «Комбатантлар Ҳуқуқларининг асосий принциплари» (1970 й.)да Ҳам кўзда тутилган.

Шунингдек, Бош Ассамблея бошқа бир давлатга нисбатан Ҳуролли кучларни Ҳўллайдиган ёлланма жангчиларни ўзга мамлакатлар Ҳудудига юборишни тегишли халқаро-Ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарадиган хуруж, деб таърифлаган эди.

Ёлланишнинг жинойт жиқати минтақавий халқаро ташкилотлар Ҳарорларида Ҳам ўз аксини топган. Улар Ҳаторида Африка бирлиги ташкилоти (АБТ)нинг Лагосда бўлиб ўтган вазирлар кенгашининг фавқулодда VII сессиясининг резолюциясини, АБТ Ассамблеяси томонидан 1967 йилда Ҳабул Ҳилинган ёлланма жангчилар тўғрисидаги резолюцияни, 1971 йилда Аддис-Абебада АБТ томонидан Ҳабул Ҳилинган Африкадаги ёлланма жангчилар Ҳақидаги Декларацияни кўрсатиш мумкин.

«Ёлланиш» тушунчасининг мазмуни биринчи марта Уруш пайтида фуқаро ақолини Ҳимоя Ҳилиш тўғрисидаги Женева Конвенциясига 1977 йилда Ҳабул Ҳилинган Ҳўшимча протоколнинг 47-моддасида таърифлаб берилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Жинойт кодексининг 154-моддасида ёлланишнинг моқияти ва бундай Ҳаракатлар учун Ҳўлланиладиган жазо аниқ белгилаб Ҳўйилган: «Ёлланиш, яъни низолашаётган давлатнинг фуқароси ёки Ҳарбий хизматчиси Ҳисобланмаган ёхуд назорат Ҳилиниб турган низолашаётган давлат Ҳудудида доимий яшамайдиган ёки Ҳеч Ҳандай давлат томонидан Ҳуролли кучлар таркибида расмий топшириқни бажариш ваколати берилмаган шахснинг моддий манфаатдорлик ёки бошқа бирон шахсий манфаатни кўзлаб, ўзга давлат Ҳудудида ёки унинг тарафини олиб Ҳуролли тўқнашувда ёхуд Ҳарбий Ҳаракатларда Ҳатнашиш учун ёлланиши – беш йилдан ўн йилгача озодлиқдан мақрум Ҳилиш билан жазоланади».

Ўзбекистон Республикаси Жинойт кодексининг 155-моддасида эса терроризмнинг моқияти ва бундай Ҳаракатни содир этганлик учун Ҳўлланиладиган жазолар тавсифлаб берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркилиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўнунининг 5-моддаси 6-қисмига мувофиқ «Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка қўмаклашадиган, шунингдек, бошқа паразити мақсадларни қўзловчи оғимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади».

Охирги пайтларда дунёнинг қўплаб минтақаларини қамраб олган экстремизм билан боғлиқ муаммолар фаол муҳокама қилинмоқда. Диний экстремизмга қарши кураш Марказий Осиё учун қам долзарб муаммолардан бири қисобланади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркилиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўнунининг 5-моддасида шундай дейилади: «Давлат турли динларга, қар хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар ўзаро муроа ва қурмат ўрнатилишига қўмаклашади, диний ва ўзга мутаассибликка қамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-қаракатларга йўл қўйилмайди».

Шу билан бир қаторда, қозирда «экстремизм» ва «диний экстремизм» тушунчаларининг мазмунини белгилашда турлича ёндашувлар мавжудлигини таъкидлаш зарур. Демак, ушбу тушунчаларнинг қўуқий мазмунини аниқ белгилаб олиш мазкур қўринишдаги қаракатларни тўғри бақолаш ва уларнинг олдини олишга ўз қиссасини қўшиши аниқ.

Терроризмга қарши курашнинг мафкуравий қамда маънавий-тарбиявий асослари. Бугун биз тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, ўта шиддатли ва мураккаб бир даврда яшамоқдамиз. Глобаллашув номини олган ушбу феномен мутлақо янгича маъно-мазмундаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий маконнинг шаклланишини қамда мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жақон миёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда.

Глобаллашув таъсирида дунё тобора бир бутун ва яхлит бўлиб бормоқда. Мамлакатлар ва халқлар тараққиёти бир-бирини тақозо қилувчи қодисага айланмоқда. Давлатлар ва халқлар ўртасидаги қамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин қаракати учун қўулайликлар вужудга келиши, қўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда қўушлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб

этиши тараққиёт суръатларининг беқийёс даражада тезлашувига олиб келмоқда.

Шу билан бирга, эзгулик ва ёвузлик ўртасида азалдан давом этиб келаётган кураш қам глобаллашув таъсирида ўзига хос шаклу шамойил касб этаётганини таъкидлаш зарур. Президентимиз сўзлари билан айтганда, бугунги кунда замонавий ахборот майдонидаги қаракатлар шу қадар тиқиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, қа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди. Айни пайтда, инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар қам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, қўзга қўринмайдиган, лекин зарарини қеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкинлигини қам унутмаслик лозим.

Глобаллашув ва унинг салбий оқибатлари қамда гап кетар экан, диний экстремизм ва терроризмдек хатарли, инсон ва жамиятнинг тинч ва осуда қаёти қамда тараққиётига тақдид туқдираётган қодисалар қам умуминсоний миёёс ва қўлам касб этганини таъкидлаш зарур.

Глобаллашувнинг ижобий жиқатлари мамлакатлар ва халқларнинг фақат қамжижат қаракати натижасида қўурлашиб бориши, уларнинг қар бирининг тараққиётига хизмат қилиши мумкин бўлганидек, унинг салбий оқибатларини, шу жумладан, халқаро экстремизм ва терроризмдек бало-қазоларнинг олдини қам кучларни бирлаштирган, яқдил қаракат қилган қолда бартараф этиш мумкин. Бунда глобал миёёсдаги маънавий-маърифий қамкорликнинг ўрни ва ақамияти биқийёсдир.

Тизимли ва тадрижий ташкил этилган қоявий – тарбиявий ва маънавий – маърифий ишлар диний онг радикаллашувининг олдини олиш қамда фуқароларда мафкуравий иммунитетни мустақамлашнинг асосий воситаларидан бири қамда экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг қаётий ва таъсирчан омилларидан бири саналади.

Қўпчилиқ мамлакатларда мафкуравий ва маънавий-маърифий тарбия тизими дунёвий моқиятга эга таълим-тарбия муассасаларида ёшларга дин қамда илмий асосланган билимлар бериш ва диний муассасалар имкониятларидан диний-маънавий тарбиянинг муқим ўқоқи сифатида фойдаланишдек жиқатларни қамраб олади. Уларни рўёбга чиқаришда турли, шу жумладан, анчагина қисми халқаро ташкилотлар мақомига эга бўлган ноқукумат, нотижорат ташкилотлар қам фаолият қўрсатмоқда.

Диний-сиёсий экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг охирги йиллардаги халқаро тажрибасида динлараро бақрикенглик

Ўояси тарбиботи алоҳида ўрин тутмоқда. Бугун уни тарбия қилаётган ўнлаб ташкилотлар дунё бўйлаб фаолият юргизмоқда. Уларнинг орасида ЮНЕСКО каби глобал миёсда амал қилаётган нуфузли халқаро муассасалар ҳам бор.

Бу йўналишда олиб борилаётган ишларда диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-ўқувий заминини мустақамлаш билан бирга, унинг маънавий-маърифий асосларини кучайтириш ҳамон ҳамжамияти олдидаги энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, диний экстремистик ташкилотларга муносабат, улар фаолиятини баҳолашда икки ёллама стандартлардан воз кечиш, бундай тафаккур ва ёндашув тарзига барҳам бериш, айниқса, ўсиб келаётган авлод онгида хусусий манфаатлар ва мақсадлардан қатъи назар, инсоннинг эртанги куни ва жамият истиқболи учун дахлдорлик туйқусини тарбиялаш ва бу борадаги қоявий-тарбий ишларни тизимли ташкил этиш глобал қатъий-амалий ақамият касб этаётганини ҳам таъкидлаш зарур.

Таянч тушунчалар

Терроризмга қарши халқаро ҳамкорлик, халқаро ўқув, халқаро терроризм, халқаро жиноят.

Терроризмнинг олдини олишга қаратилган халқаро ўжжатлар, халқаро аксилтеррор уюшмалари, маънавий-маърифий ҳамкорлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний экстремизмга ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-ўқувий асослари деганда нимани тушунилади?
2. Экстремизм ва халқаро терроризмнинг олдини олиш бўйича қандай халқаро ўжжатлар қабул қилинган?
3. Халқаро ўжжатларда қандай жиноятлар билан боғлиқ қаракатлар халқаро террорчилик амалиёти сифатида эътироф этилади?
4. Қандай халқаро аксилтеррор уюшмалари мавжуд?
5. Диний экстремизм и терроризмга қарши курашда халқаро маънавий-маърифий алоқаларнинг ўрни ва ақамияти нималарда қўринади?

VIII боб. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ ГЛОБАЛ КУРАШДАГИ ЎРНИ

Халқаро майдондаги қатъий сиёсат. Бугунги кунда диний экстремизм ва халқаро терроризм дунё мамлакатлари учун нафақат ташқи, балки ички хавфсизликка ҳам дахлдор масалага айланди. Зеро, диний экстремистик ва халқаро террорчилик ташкилотлари жангарилик усуллари билан қоқимият учун курашувчи гуруҳларни шакллантириш, уларни қар томонлама рақбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга интилмоқдалар.

Марказий Осиё давлатлари учун диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг хавфи 1990 йилда Наманган ва Андижонда, 1990–1996 йилларда Тожикистондаги фуқаролик уруши давомида, 1999 йили 16 февралда Тошкент шаҳрида, 1999–2001 йиллари қирғизистоннинг Боткен, Ўзбекистоннинг Сурхондарё ва Тошкент вилоятларида, 2004 йилнинг март–апрел ойларида Тошкент шаҳри ва Бухоро вилоятида, 2004 йилнинг июл ойида Тошкент шаҳрида, 2005 йили май ойида Андижонда амалга оширилган террорчилик қаракатлари тимсолида ўзини ялғол намоиш этди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси диний ақидапарастилик, мутаассиблик, экстремизм ва террорчиликнинг минтақавий ва умумбашарий миёсдаги хавф эканидан келиб чиқиб, ҳамон ҳамжамияти унга қарши биргаликда курашиши лозимлиги тўқрисидаги қояни ҳамоннинг нуфузли ташкилотлари минбарларидан эълон қилди. Тўқрисини айтиш керак, Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши кураш сиёсатининг моқиятини ривожланган мамлакатлар ва дунёнинг нуфузли халқаро ташкилотлари кечроқ англади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1993 йил 28 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида қилган маърузасида ҳамон ҳамжамиятини Афқонистон муаммосини изчил ўрганиш ва ечишга чақирди. «Толибон» қаракатининг диний мутаассиб ва жангарилик фаолияти ақидаги ушбу аққоний фикр кечикиб бўлса-да тан олинди.

Маълумки, “Толибон” ҳаракати Афқонистоннинг барча қудудларида ўз қукронлигини ўрнатиш учун “ал-қоида” халқаро террорчилик ташкилоти билан ҳамкорликда 1999 йили Шимолий Афқонистондаги ўзини ўзи бошқариб турган мақаллий халқлар қудудларига бостириб кирди ва уларга қарши оммавий террор қаракатларини амалга оширди. Шу даврда уларнинг Ўзбекистонга қарши хуруж қилиши хавфи пайдо бўлган эди. Бу диний мутаассиблик

глобал хавфга айланганини, у халқаро террорчилик фаолияти кучайишига олиб келиши мумкинлиги ва унга қарши жапон амжамияти тезкорлик билан курашиши лозимлигини яна бир бор тасдиқлади. “Ал-Қоида” ташкилоти 2001 йил 11 сентябрда АҚШда уюштирган террорчилик ҳаракатларидан сўнг ушбу ташкилотнинг аъзolari бўлган «Толибон» ҳаракатининг ҳам глобал хавф экани тан олинди ва унга қарши аксилтеррор кураши бошланди.

Халқаро терроризмга қарши кураш коалицияси таркибда Ўзбекистоннинг иштироки унинг бу соҳадаги ички ва ташқи сиёсатининг мантиқий давоми бўлди. Ўзбекистон халқаро аксилтеррор коалициясининг фаол иштирокчиси сифатида АҚШ қарбий қаво кучларининг транспорт воситаларига Афғонистонда қидирув-утқарув ва инсонпарварлик ёрдамини амалга ошириш учун ўз қаво қудудини очиб берди ва Хонободдаги қарбий аэродромнинг бир қисмини АҚШ қарбий қаво кучларига вақтинча фойдаланишга берди. Аксилтеррор қаракатининг мақсад ва вазифаларини бажариш асосан тугагани сабабли Ўзбекистон Республикасининг мурожатиға биноан АҚШ қарбий қаво кучлари ушбу аэродромни 2006 йили тарк этди.

2001 йилнинг 28 сентябрида БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши 1373(2001)-сонли резолюцияни қабул қилиб, БМТ доирасида терроризмга қарши кураш ўқитасини тузди. Ушбу ўқитанинг тузилиши ва фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов таклиф қилган терроризмга қарши кураш халқаро марказининг концепциясига асослангандир. Зеро, Юртбошимиз 1999 йилнинг ноябрида Европада Хавфсизлик ва аминкорлик ташкилотининг (ЕХҲТ) Стамбулда бўлиб ўтган Саммитида ва 2000 йилнинг 7—8 сентябрида Нью-Йоркда бўлиб ўтган БМТ Бош Ассамблеясининг «Мингйиллик саммити»да БМТ тузилмаларида терроризмга қарши кураш халқаро марказини тузиш таклифини баён қилган эди. Ушбу ташаббус рўёбга чиққанидан сўнг, Ўзбекистон 2001 йил декабрь ойида ва 2002 йилнинг август ойида БМТ Хавфсизлик Кенгашининг юқорида зикр этилган резолюциясининг бажарилиши хусусида БМТнинг терроризмга қарши кураш ўқитасига маърузалар тақдим этди.

Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши олиб бораётган сиёсатининг мақсади минтақада ва глобал миёёда тинчлик, барқарорликни сақлаш, мамлакат мустақиллиги ва равнақи, халқининг эркин ва фаровон ҳаётини таъминлашдир.

Экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши кураш йўлида гап кетар экан, Ўзбекистон Афғонистонда тинчликка эришишда БМТнинг фаоллигини кучайтириш, Афғонистон ички ишларига ташқи кучларнинг аралашувини бартараф этиш ва қўрол-

яро олиб киришни таъинлаш, экстремизм ва халро терроризмнинг молиявий манбаи бўлган наркобизнес ва наркотрафикка ари халро миёсда курашиш каби масалаларда ам этиборга молик таклифларни илгари сурганини таъкидлаш зарур.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1998 йилда ташкил топган «6+2» гуруҳининг БМТ раҳбарлигида 1998–1999 йилларда олиб борган фаолияти Афғонистонда экстремизм ва терроризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга бўлганини таъкидлаш зарур. Бу гуруҳ Афғонистон билан чегарадош олти давлат (Хитой, Ўзбекистон, Покистон, Эрон, Тожикистон, Туркменистон) ва минтақа ташқарисидан Афғонистондаги вазиятга жиддий таъсир кўрсатиб турган икки давлат – АҚШ ва Россия Федерациясининг юқори даражадаги вакиллари билан ташкил топган эди. Бу гуруҳ бир қатор мажлислар, мулоқомалар ва музокаралар ўтказиб, уларга Афғонистонда бир-бири билан курашаётган кучлар вакиллари жалб қилиб, «Афғонистондаги можарони тинч йўл билан бартараф этишнинг асосий тамойиллари тўғрисида»ги Тошкент Декларациясини ва минтақавий хавфсизлик масалалари бўйича бир қатор бошқа қўўжатларни ишлаб чиқарди. 1999 йилнинг 28 июлида БМТ Хавфсизлик Кенгаши мажлисида «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашуви якунлари юксак баҳо оланди.

Халқаро ташкилотлар ва айрим мамлакатлар ушбу йўналишда муайян ишларни амалга ошираётган бўлса-да, Афғонистон жаҳон ҳамжамияти учун қалиқануз таҳдидлар ўчоғи бўлиб қолаётганини, ушбу мамлакатда зиддиятларнинг кучайиб бориши, кескинлик ва терроризм қўламининг кенгайиши глобал хавфсизлик ва барқарорлик учун қамон жиддий таҳдид солаётганини қам таъкидлаш зарур. Шунингга назардан қараганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2007 йил апрелда Бухарест шаҳрида бўлиб ўтган, минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлаш йўлида кўп томонлама ҳамкорлик, шунингдек, Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштиришга доир масалалар муҳокама қилинган НАТО ҳам Евроатлантика ҳамкорлик кенгаши саммитида қилган маърузасида баён этилган оялар диққатга сазовордир.

И.Каримов таъкидлаганларидек, Афғонистондаги вазиятга ижобий таъсир кўрсатиши учун энг аввало Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий масалаларни, аҳоли бандлиги, Ўқимиятнинг вертикал бошқаруви ва нуфузини мустақамлаш, аҳолининг халқаро коалиция кучларига бўлган ишончини ўзониш, жангариларни молиялашнинг асосий манбаи бўлмиш наркотиклар ишлаб чиқариш ва етказиб беришга қарши курашиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш лозим.

Шунингдек, вазиятни барқарорлаштиришда кўп миллатли Афғонистон халқининг анъанавий диний, миллий-маданий қадриятлари ва урф-одатларини қурмат қилиш ҳамда ўллаб-ўувватлаш, кам сонли миллатларнинг ўзига хос манфаатларини эътироф этиш ҳам ўта муҳим аҳамиятга эга.

Айни пайтда, давлат ва жамият қурилиши, фуқаролик институтларини шкллантириш борасида ислоотларнинг босқичма-босқич ва изчил амалга оширилишини таъминлаш, бунда Афғонистонда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий фаровонликка эришиш ислоотлар муваффақиятининг муҳим кафолати эканини эътиборга олиш зарур.

Шу билан бирга, ўшни Покистон билан биргаликда чегара муаммоларини, аввало Вазиристон қудудида, қал этиш ҳам Афғонистондаги вазиятнинг ижобий томонга ўзгаришида муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қоялар билан бир қаторда Юртбошимиз томонидан Афғонистонда вазиятни барқарорлаштириш бўйича ягона халқаро амалий механизм бўлиб келган, 1997-2001 йилларда БМТ рақнамолигида самарали фаолият кўрсатган, Афғонистон билан ўшни давлатлар, АҚШ ва Россиянинг ваколатли вакилларида ташкил топган «6+2» мулоот гуруҳини қозирги воқеликни инобатга олган қолда ва музокаралар жараёнида НАТО ваколатхонаси ҳам албатта иштирок этишини назарда тутиб, “6+3” гуруҳига айлантириш зарурлиги қандаги қоят қимматли амалий таклиф илгари сурилганини ҳам алоқида қайд этиш лозим. Бундай механизмнинг қайта тикланиши барча манфаатдор томонлар иштирокида Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш жараёнига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз.

Ўзбекистон дин соҳасидаги жараёнларни тартибга солиш, диний муносабатларда содир бўлаётган ўзгаришларнинг ижобий йўсинда кечишини таъминлаш, экстремистик қоялар тарқалишининг олдини олиш учун ўзининг ички сиёсатида ҳам тегишли чора-тадбирларни амалга ошириб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда 1998 йил 1 майда янги тақрирда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўқрисида»ги қонунда мазкур йўналишдаги фаолиятнинг қуқуқий асослари мужассам этилган.

Республикаимиз экстремизм ва терроризм билан бирга уни молиялаштириш билан узвий боқлиқ бўлган наркобизнес ва наркотрафикка қарши курашда ҳам қатъий сиёсат олиб бормоқда. 1999 йилда «Гиевандлик воситалари ва психотроп моддалар тўқрисида»ги, 2000 йилда «Терроризмга қарши кураш тўқрисида»ги ва 2006 йилнинг

1 январидан амалга киритилган «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўқрисида»ги қонунларнинг қабул қилингани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Бир сўз билан айтганда, мамлакатимиз диний экстремизм ва терроризмга қарши тизимли ва тадрижий кураш олиб бормоқда. Бу кураш давлатимиз суверенитети, хавфсизлиги, барқарорлиги ва конституциявий тузумини сақлаш, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуриш ва инсон қуқуқларини таъминлаш учун хизмат қилади.

Халқаро шартномаларда иштирок этиш. Республикаимиз терроризмга қарши қаратилган кўплаб халқаро шартномаларни ратификация қилиб, улардаги мажбуриятларини изчил бажариб келмоқда. Шу билан бирга, бу масалаларда ўзининг ташаббусларини илгари сураётганини ҳам алоқида таъкидлаш зарур.

Маълумки, БМТнинг терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашга қаратилган 13 та қужжати (11 та Конвенция ва 2 та протокол) мавжуд. Қозирда Ўзбекистон 12 та ана шундай халқаро шартномаларни ратификация қилган. Улар қаторида 1971 йилдаги фуқаро авиациясининг хавфсизлигига тақдид соладиган қонуний актларга қарши кураш; 1973 йилдаги халқаро қимоядан фойдаланувчи шахслар, шу жумладан, дипломатик агентларга қарши жиноятлар учун жазолаш ва уларни бартараф қилиш; 1979 йилдаги гаровга олиш қаракатларига қарши кураш; 1980 йилдаги ядровий материалларнинг қимояси; 1988 йилдаги денгиз кемалари қаракати хавфсизлигига тақдид соладиган қонуний актларга қарши кураш; 1997 йилдаги бомбавий терроризмга қарши кураш; 1999 йилдаги терроризмни молиялаштиришга қарши кураш халқаро конвенциялари борлигини кўриш мумкин.

Бугунги кунда БМТ томонидан «Ядровий терроризм хуружларига қарши кураш тўқрисида»ги халқаро конвенция ва «Терроризмга қарши кураш бўйича ялпи концепция» лойиқалари тайёрланаётгани Ўзбекистон Республикасининг терроризмга қарши кураш борасидаги ташаббусларига қамолангдир.

Ўзбекистон Европа Кенгаши доирасида ҳам терроризмга қарши курашга қаратилган 7 халқаро шартномани имзолаган. Уларнинг ичида 1977 йилдаги терроризмнинг олдини олиш; 1978 йилдаги шахсларнинг ўқотар қуролларни сотиб олиш ва уларнинг сақлианишини назорат қилиш; 1983 йилдаги зўравонлик билан амалга оширилган жиноятлар оқибатида жабрланганларга компенсациялар бериш тўқрисидаги Европа Конвенциялари ҳамда 1957 йилдаги экстрадиқция тўқрисидаги

Европа Конвенцияси 1975 ва 1978 йилдаги Ўшимча протоколлари ва 1959 йилдаги жиноий ишлар бўйича ўзаро ЎуЎий ёрдам тўрисидаги Европа Конвенциясининг 1978 йилдаги Ўшимча протоколи билан имзоланганини алоҳида айд этиш лозим.

Айд этилган конвенция ва протоколларда мустақамлаб ўйилган оидалар республикамизда абул илинаётган онунлар ва бош а ЎуЎий-меёрий ўжжатларда ам изчил ифодасини топмода.

Ўзбекистон Республикаси экстремизм ва терроризмга ариши кураш масалаларида Мустақил давлатлар амдўстлиги, Шанхай амкорлиги ташкилоти, Евроосиё итисодий амкорлиги ташкилоти, Ислон конференцияси ташкилоти ва бош а хал аро ташкилотлар доирасида ам фаол иштирок этмода.

Минтаада хавфсизлик ва барарорликни таъминлаш. Марказий Осиё давлатлари ўз мустақиллигига эришганларидан сўнг хавфсизлик ва барарорликни таъминлаш уларнинг ар бири учун бирламчи масалага айланди. Минтаа а олисининг арийб 45 фоиизи яшайдиган Ўзбекистон Марказий Осиёдаги энг йирик республикадир. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўрта исмида жойлашган ва унинг минтаа давлатларининг ар бири билан умумий чегараси бор. Республикамизнинг жаон геосиёсий тизимидаги ўрни ва геостратегик салоияти унинг Марказий Осиё минтаасида хавфсизлик ва барарорликни таъминлашдаги мавеининг ўзига хослигини кўрсатади. Шундан келиб чииб, Ўзбекистон диний экстремизм, хал аро терроризм, наркобизнес каби хавфларга ариши курашга Марказий Осиё давлатлари томонидан жиддий эътибор аратилишига ўз иссасини ўшиб келмода. Жумладан, Афонистон ва Тожикистондаги ўта мураккаб вазият минтаа хавфсизлиги учун жиддий тақдид эканидан келиб чииб, Ўзбекистон рабарияти уларни ал илишда иштирок этишга алоҳида эътибор аратди. Бугунги кунда ушбу мамлакатларда у ёки бу даражада барарорликка эришилган экан, бунда Ўзбекистоннинг салмоли ижобий иссаси борлигини таъкидлаш зарур.

2002 йилнинг октябрь ойида БМТ ва ЕХ Т билан амкорликда «Марказий Осиёда хавфсизлик ва барарорликни мустақамлаш: наркотик моддаларнинг айрионуний айланиши, уюшган жиноятчилик ва терроризмга ариши курашда амкорлик» мавзуида Тошкентда ўтказилган хал аро конференция ам бу йўналишдаги ишлар кўламидан далолат беради. 70 та мамлакат ва 40 та хал аро ташкилотдан экспертлар иштирок этган мазкур анжуман хал аро терроризмга ариши кураш стратегиясига умумий ёндашувлар борасида амалий таклифлар тайёрлади. Бундан сўнг ам Ўзбекистонда ушбу

муаммоларга баишланган кўплаб хал аро сиёсий ва илмий-амалий анжуманлар ташкил илинди. Уларнинг натижалари экстремизм ва терроризмга ариши курашни минтаа ва жаон миёсида ривожлантириш ва мувофилаштиришга хизмат илимода.

Марказий Осиё республикалари амкорлиги доирасида ам Ўзбекистон диний экстремизм, хал аро терроризм ва наркобизнес хавфини ўзаро биргаликда бартараф этиш бўйича атор ташаббуслар билан чииб, уни рўёбга чияриб келмода. 2000 йил 21 апрелда Тошкентда Ўзбекистон, озоистон, Тожикистон ва ирпизистон республикалари терроризм, сиёсий ва диний экстремизм, хал аро уюшган жиноятчилик амда томонларнинг барарорлигига хавф туқирадиган бош а тақдидларга ариши курашда амкорликда аракат илиш ааида шартнома имзолагани ам бунинг исботи бўла олади.

Айни пайтда, Ўзбекистон ва Туркменистон Президентлари томонидан имзоланган бир атор шартномаларда ам Марказий Осиё минтаасида терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка ариши курашда амкорлик ам назарда тутилганини айд этиш зарур.

Оммавий ирпин уроллари таратмаслик масаласи нафаат таш и сиёсатимизнинг муаммоси, бу айни вақтда, ички ижтимоий-сиёсий аётимиз, миллий мустақиллигимиз ва хавфсизлигимиз учун муим муаммодир. Чунки минтаамизга туташ худудларда муайян экстремистик кучлар оммавий ирпин воситаларига эришишга интилиб келмода. Бундай масадга эришиладиган бўлса, унинг оибатлари андай бўлиши мумкинлигини 2001 йилнинг 11 сентябрида А Ш да содир бўлган воеалар мисолида яқол кўриш мумкин. атто оддий урол билан террорчилар анчалик ёвузлик ва вашийликлар содир этаётганини кўриб, улар ўлида оммавий ирпин уроли бўлса бу андай оир оибатларга олиб келишини тасаввур илиш мумкин.

Ядро уроллари жаон миёсида таралмаслигини Инсониятни ядро фалокатидан сақлаб олишга хизмат илиувчи омил сифатида араганлиги сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1993 йилнинг 28 сентябрида БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида қилган маърузасида Марказий Осиёда ядро уролидан холи ўудуд яратиш борасидаги ташаббусни илгари сурган эди. Диний экстремистлар ва хал аро террорчи кучлар оммавий ирпин уролларига эга бўлишга интилаётган озирги даврда ядро уроли яратилиши учун зарур бўлган материаллар таралмаслигига аратилган ушбу аракат БМТ ва жаон амжамияти томонидан юори баоланди. БМТ Бош Ассамблеясининг 1997 йилнинг 9 декабрида бўлиб ўтган 52-сессиясида «Марказий Осиёда ядро уролидан холи ўудуд яратиш» тўрисидаги резолюция абул илинди.

2006 йили Марказий Осиёда ядро ўуролидан холи ўудуд яратиш таълимидаги шартнома минтаъа давлатлари томонидан имзоланди ва бу борадаги Ўзбекистон Республикасининг ташаббуслари амалга ошди. Марказий Осиё жаҳонда бешинчи ядро ўуролидан холи минтаъага айланди.

Ўайд этилган мисоллар, диний экстремизм, халқаро терроризм, наркобизнес, уюшган жиноятчиликнинг глобал, минтаъавий ва миллий хавфсизликка таъдид эканини чуқур англаган олда илгари сураётган ташаббуслари ва амалий фаолияти Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтаъасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг муҳим бўлини эканидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг терроризмга қарши кураш бўйича минтаъавий ташкилотлардаги иштироки. Ўзбекистоннинг халқаро терроризмга қарши курашдаги иштироки минтаъавий ташкилотлардаги фаолиятида ҳам ёрқин намоён бўлмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Европада Хавфсизлик ва қамкорлик ташкилоти (ЕХҚТ), Мустақил Давлатлар қамдўстлиги (МДҚ), Шанхай қамкорлик ташкилоти (ШҚТ), Евроосиё иқтисодий қамкорлиги ташкилоти (ЕИҚТ), Коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартнома ташкилоти (ҚШТ), Ислон конференцияси ташкилоти (ИКТ) каби бир қатор минтаъавий ташкилотлар доирасида қабул қилинган экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган шартномаларни бажаришда фаол қатнашиб келмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг ушбу шартномаларда қатнашиши унинг ички ва ташқи сиёсатининг мантиқий давомидир.

Ўзбекистон МДҚдаги аксилтеррор маркази ишида ҳам фаол қатнашмоқда. ШҚТ доирасидаги Аксилтеррор марказининг Тошкент шаърида жойлаштирилишини эса республикамизнинг экстремизм ва терроризмга қарши курашдаги фаоллигининг эътирофи сифатида қараш мумкин.

2004 йил 17–18 октябрда Душанбеда бўлиб ўтган анжуманда Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан экстремистик ва террорчи ташкилотлар, уларнинг рақсбарлари ва аъзоларининг рўйхатини тузиш бўйича келишиб олинди.

Диний экстремизм ва халқаро терроризм глобаллашув жараёнида халқаро наркобизнес каби жаҳон миёсида энг хавфли фаолият турларидан бири билан узвий боқланиб кетмоқда. Бугунги кунда наркомафия наркотикларни ишлаб чиқариш, наркотрафик ва наркоманияни ташкил қилиш усуллари орқали наркобизнесни ривожлантириш билан шуғулланмоқда.

Наркомафия террорчи ва экстремистик ташкилотлар билан ўз ўвус мақсадларини амалга ошириш учун халқаро миёсда қамкорлик

қилаётганини инобатга олсак, бу, давлатларнинг сиёсий тизимига ва миллий хавфсизлигига жиддий таъдид эканини қўрамыз. Жаҳон миёсида энг катта наркобизнес ўчоғи мамлакатимизга ўшши Афғонистон қудудида эканини инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси жаҳон қамжамияти билан биргалиқда бу глобал хавфга қарши қатъий кураш олиб бормоқда. Давлатимиз минтаъавий миёсда ва ички сиёсати доирасида ҳам бу иллат билан мурасасиз курашмоқда.

Ўзбекистоннинг юқорида қайд этиб ўтилган минтаъавий ташкилотлар ишидаги фаол иштироки, ташаббуслари ва таклифлари глобал хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни муҳим эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Таняч тушунчалар

Минтаъавий хавфсизлик, минтаъавий барқарорлик, минтаъавий ташкилотлар, ядро ўуролидан холи ўудуд, Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги ташаббуслари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг халқаро майдонда диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш борасида олиб бораётган қатъий сиёсатининг мазмун-моҳияти нимада?

2. Экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қандай халқаро шартномалар мавжуд?

3. Ўзбекистон экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қандай халқаро шартномаларда иштирок этмоқда?

4. Ўзбекистон терроризмга қарши кураш бўйича қандай минтаъавий ташкилотларнинг аъзоси қисобланади?

5. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтаъасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ўрни нималарда қўринади?

IX боб. ЎЗБЕКИСТОНДА БАРҚАРОРЛИК ВА ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ

Ижтимоий-иқтисодий ислоотлар ва жамиятнинг барқарор ривожланиши. Фуқаролик жамиятининг асосини ижтимоий адолат, инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг таъминланиши қамда ижтимоий қимояга йўналтирилган бозор иқтисодиёти ташкил этади. Бундай иқтисодиётнинг муҳим белгиси иқтисодий плюрализмдир. У мулк

шакллари ва ҳўжалик юритиш усулларининг хилма-хиллигида ифодаланиб, алоҳида мулк шаклининг якка шўукмронлигига йўл шўймайди.

Бу борада эркинлаштириш жараёнарининг ўрни ниҳоятда муҳим. Ишисодий шўаётни эркинлаштириш хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолияти ва танлаш эркинлиги, рашобатга асосланган бозор муносабатларини ривожлантириш, давлатнинг ишисодий функцияларини чеклаш билан узвий бошлиқдир. Бу алоҳадорлик мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнида шўисобга олинмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишисодий ислоҳотлар жараёнида ишисодиётнинг нодавлат сектори шаклланди. Бунда И.Каримов таъкидлаганларидек, асосий эътибор “бозор муносабатларига ўтиш даврида жамият аъзоларининг ўз салоҳияти ва истеъдодини рўёбга чиқариши учун уларга биринчи галда тенг имконият ва эркинлик муҳитини, шўам шўонуний, шўам амалий шарт-шароитларни яратиб бериш зарур”лигига шўаратилди.

Ушбу вазият ишисодий шўаётни янада эркинлаштириш, тадбиркорлик ва ишисодий фаолият эркинлигини кенгайтириш, хусусий мулкдорлар мавҳеини янада кўтаришни таҳозо этди. Ишисодий шўаётни эркинлаштириш мамлакат сиёсий шўаётини, давлат ва жамият шўурилишини янада либераллаштириш билан бошлиқ янгиланишларда муҳим аҳамият касб этди.

Ишисодий эркинлаштириш натижасида амалда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кафолатловчи, ишисодий ривожланишни таъминловчи ўрта мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Ана шундай шароитда хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли ишисодиётни барпо этишга алоҳида аҳамият берилди. Айни пайтда, шўашиш рашобат муҳитини шакллантириш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш, ташқи ишисодий фаолиятни ташкил этиш тизимини тубдан шўайта кўриб чиқиш шўамда валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш, давлат ва турли назорат шўилувчи органлар томонидан қорхоналарнинг ҳўжалик фаолиятига ноўрин аралашувига чеклаб шўйиш каби вазифалар устувор шўилиб белгиланди.

Ушбу вазифаларни шўал шўила бориш орқали нодавлат секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ортишига шўамда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ялпи ишлого ҳўжалиги маҳсулотлари шўажми, чакана савдо айланмаси ва ашўолининг иш билан бандлигида ижобий натижаларга эришилди.

Мамлакатимизда бозор муносабатларига асосланган демократик жамиятни шакллантиришнинг устувор йўналиши шўисобланган хусусий сектор мавҳеини янада ошириш ва кичик тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари давом этмоқда. Хусусийлаштириш жараёни тобора йирик қорхоналар ва ижтимоий инфратузилма объектларини ўз ичига шўамраб олмоқда. Корпоратив хусусий мулк миҳеини кенгайтириш учун акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа шўамда биржадан ташқари бозори ривожлантирилмоқда. Кичик тадбиркорлик субъектларининг моддий-техника ресурслари ва молиявий маблақлар билан таъминланишини яхшилаш, бозор инфратузилмаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда. Ширкат ҳўжаликларини фермер ҳўжаликларига айлантирилиб уларга сервис хизмати кўрсатувчи ва шўишло ҳўжалиги маҳсулотларини шўайта ишловчи саноат қорхоналари ва шўишлоларда уларнинг филиаллари ташкил этилмоқда.

Ишисодиётни янада эркинлаштириш мақсадида Олий Мажлиснинг Конунчилик палатаси ва Сенат томонидан якка ва корпоратив хусусий мулкдорлар шўушўларини янада қучлироқ шўимоя шўилиш, уларнинг масъулиятини ошириш, тадбиркорлик фаолияти эркинлигини таъминловчи шўамда уларнинг ҳўжалик юритишини тартибга солувчи шўушўий база такомиллаштирилмоқда. Эндиликда, мулкчилик шаклларида шўатъи назар, тадбиркорлик субъектлари учун тенг ишисодий фаолият шароитларини яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш ва эркин ишисодиёт тамойилларини жорий шўилиш учун давлат бошқаруви тизимини ислоҳ шўилиш изчил давом этмоқди. Аммо ишисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмини ривожлантириш ва унинг бозор механизми билан уйшўнлигини таъминлаш йўлида шўали кўп ишлар шўилиш даркор.

Фуқаролик жамияти шўуриш учун давлатнинг ишисодий фаолиятини чеклаш, унинг вазифаларини босқичма-босқич маҳаллий шўокимият ва ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат тузилмалари зиммасига юклаш эркин ишисодиёт тамойилларини жорий этишга шўулай шароит яратади. Пировардида, бозор ишисодиётининг шаклланишига, барқарор ишисодий ўсишни таъминлаш, ишисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва ашўолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришилади. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятининг ривожланиши ва мустақамланиши еса унинг жаҳон шўамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига замин яратади. “Буларнинг барчаси,-И.Каримов шўайд шўилганларидек,- маънавий шўадриятларимиз, урф-одат

ва анъаналаримиздан озишланган итисодий тарафидиёт йўлимиз жамиятимиз аётига андай ижобий таъсир кўрсатаётганининг ёрринифодасидир. Энг муҳими, юртимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тарафидиётнинг мустақам гарови бўлиб хизмат қилмоқда”.

Аҳоли даромадларининг ўсиб бориши. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “...бу дунёда ҳар бир одам тўғ ва бадавлат қай кечириш, эл-юрт учун муносиб фарзанд тарбиялаш, уларга билим бериш, уйли-жойли қилиш, уларнинг бахту камолини қўриш орзуси билан яшайди.

Қозирги вақтда мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислоҳотларнинг пировард мақсади — одамларимизнинг ана шундай орзумидларини қўйбга чиқариш, ҳалқимизга ҳар томонлама муносиб турмуш шароити яратиб беришдан иборат...”. Шу нуқтаи назардан қараганда, республикамызда бу борада қам ҳатор ютуқларга эришилганини таъкидлаш зарур. Ялпи ички мақсулотнинг ўртача йил сайин ўсиб бораётгани, инфляция даражасининг пастлиги бунга мисол бўла олади.

Республикамызда амалга оширилаётган макроитисодий барқарорлаштириш, итисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва бозор ислоҳотларининг муваффақиятли амалга оширилаётгани сабабли саноат ишлаб чиқариш қажми, истеъмол моллари ишлаб чиқаришнинг тез ўсиши таъминланди. Бу ижобий ўзгаришлар аҳоли даромадларини янада ошириш учун моддий замин бўлиб хизмат қилди.

Айни пайтда, аҳоли даромадларини сифат жиҳатдан янада ошириш масаласига устувор вазифа сифатида қаралмоқда. Ўзбекистонда миллий итисодиёт таркибини модернизация қилиш аҳолининг даромад топишга бўлган интилишини рағбатлантириши, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг эркин итисодий фаолиятини таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиши ва фаол бўлишга ундаши зарур. Натижада, даромадни ишлаб топадиган субъектлар сони ортишига, аҳоли ўрта ҳол қатламининг қўпайишига ва уларнинг таъсир доираси кучайишига эришилади. Бу эса аҳоли даромадларининг ижтимоий аамияти ўсиши ва турмуш даражасининг юқори бўлишини таъминлайди.

Аҳоли даромадларининг ўсишида қўшимча даромад топишнинг рағбатлантирилиши, унинг бозор итисодига хос бўлган янги турларининг пайдо бўлиши ва анъанавий турлари янгича моқият қасб эта бошлаши муҳим аамиятга эга бўлди.

Бозор итисодиёти даромадни қўпайтириш орқали итисодий барқарорликка эришишга йўл очади. Аҳоли даромадларини юксалиши

жамиятда ўрта ҳол аҳоли табақасининг ортишига замин қозирлайди ва ижтимоий барқарорликни таъминлайди. Демак, ижтимоий барқарорлик аҳоли даромадларининг муттасил ошиб бориши билан бир вақтда юз беради.

Даромадларнинг ўсиши аҳоли турмуш сифатининг юксалишини, комил инсонни шакллантириш учун зарур шароитларни юзага келтиришни қам тақозо қилади. Шунинг учун аҳоли даромадларининг ўсиши масалалари ижтимоий барқарорлик билан узвий боғлиқ. Ўз навбатида, ижтимоий барқарорлик қам аҳоли турмуш даражасининг ўзгаришига кучли таъсир этади. Чунки, бозор итисодиёти шароитида фаровонликнинг ўзгариши бозор қонунларининг барқарорлиги таъсирида бўлади. Шунингдек, итисодиётнинг ривожланиши ва моддий неъматларнинг тақсимланишида давлатнинг таъсири қамда аҳолига ижтимоий ёрдам қўрсатиш қўламининг ўрни каттадир. Ва, албатта давлат ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлари қўламини янада кенгайтириши натижасида жамиятда ижтимоий тотувлик таъминланади. Бу ўз навбатида ижтимоий-итисодий ривожланишни кафолатлайди.

Бозор итисодиёти фуқаролар даромадини оширишга имкон беради. Бунда оқилона даромадлар сиёсатини юритиш талаб этилади. Шунинг учун итисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлаш, бозор итисодиётини тартибга солиш ҳар андай давлатнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолади. Давлат, бир томондан, ҳар бир жамият аъзосининг турмуш фаровонлигини юксалтиришда тенг имкониятлар яратишга ва умумий фаровонликни таъминлашга интилса, иккинчи томондан, даромадларга эга бўлишни адолатли усуллар орқали тартибга солишга қўмаклашади ва ижтимоий барқарорлик қамда тотувликни таъминлайди.

Суд-қуқуқ ислоҳотлари. Ўзбекистонда инсон, унинг қайти, эркинлиги, қадр-қиммати ва бошқа қуқуқлари энг олий қадрият сифатида эътироф этилиб, Конституцияда мустақамлаб қўйилган. Ижтимоий қадриятларнинг конституциявий қоида даражасига қўтарилиши фуқаролик жамиятини барпо этишнинг шартларидан биридир. Инсон омилига бўлган бундай муносабат қонунларни янада такомиллаштириш ва либераллаштиришни тақозо этмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, суд қокимиятининг ташкил этилиши ва амал қилишини белгиловчи қонунлар катта ахамият қасб этмоқда. Одил судлов тизимини демократлаштириш эса қуқуқий давлатни мустақамлашнинг муҳим йўналишига айланди.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида узоқ йиллар давомида одил судловнинг ихтисослашган судлар томонидан амалга оширилиши

тамойили ўз самарасини кўрсатмоқда. Бу давлатларнинг айримларида судларнинг ихтисослашуви шу даражада йўлга қўйилганки, [атто оила, ме[нат, уй-жойга оид ишларни кўрадиган судлар [ам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 августдаги фармонига биноан судлар ихтисослашуви тамойилининг жорий этилиши, яъни умумий юрисдикция судларининг фу[аролик ва жиноят ишларини ало[ида кўриб чи[адиган судларга ажратилиши мамлакатимизда ана шу йўлда [ўйилган жиддий [адам бўлди. Бу фу[аролар [у[у[ва эркинликларининг [имояси кафолатланиши, судларда ишларнинг сифатли ва ўз ва[тида кўриб чи[илиши учун замин яратди.

2001 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида фу[аролик ишлари ва жиноят ишлари бўйича судлар [ар бири ало[ида тартибда ўз фаолиятини амалга ошира бошлади.

Суд-[у[у[исло[отларини амалга ошириш пировардида жиноят-процессуал ва фу[аролик-процессуал кодексларига ўзгартиришлар киритилиши судлар ихтисослашувининг манти[ий давоми бўлди. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, жиноят процесси иштирокчиларининг [у[у[лари таъминланишига, суд [имоясида бўлиш [у[у[ини амалга оширишга доир [онуний механизмнинг кучайтирилишига, шунингдек, суд жараёнида томонларнинг тортишуви принципи таъминланишига зарур шарт-шароитлар яратди.

Шу ўринда Ўзбекистонда жиноятларнинг таснифланиши тўла ўзгартирилганини ва о[ир жиноятлар тоифасига кирувчи жиноий хатти-харакатлар рўйхати сезиларли даражада [ис[артирилганини ало[ида [айд этиш лозим..

Натижада 2007 йилда озодликдан махрум қилиш шаклидаги жазо қўлланилган шахслар сони 2000 йилдагига нисбатан 2 баробардан кўпроқ кискарди. Ўзбекистонда ҳар юз минг аҳолига 138 нафар махбус тў[ри келади, бу дунёнинг энг ривожланган давлатларидагидан анча камдир.

Бугунги кунда жиноят ва фу[аролик ишлари бўйича судлов ишларини юритиш муддатларининг давомийлигини ани[белгилаш муаммосига тў[наш келмаган давлат кам топилади. Ўзбекистон Республикасида судларни ихтисослаштириш, судлар ва судьялар сонини кўпайтириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар айнан ана шу муаммонинг [ал этилишига [аратилган.

Суд тизимини исло[илишнинг якуний ма[садларидан бири — [окимиятнинг тўла[онли тармо[и сифатида суд муста[илигини таъминлаш, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини ошириш, у

чи[арган [арорларнинг адолатли бўлишини, суд ишидаги сансалорликка бар[ам беришни таъминлашдан иборатдир.

Одил судловнинг самарали бўлиши [онунларнинг устуворлиги тан олинишига, суд томонидан [онуний асосланган адолатли [укм, ажрим ва [арор чи[арилишига кўмаклашади. Бунда суд ишларини апелляциян ва кассацион кўриб чиқиш институтлари, ярашув институтининг жорий қилингани, прокурор ва адвокат [у[у[ларининг тенглигини таъминлаш чора-тадбирлари амалга оширилаётгани [ам му[им а[амиятга эга бўлмо[да.

Ўзбекистонда 2008 йил январидан ўлим жазосининг бекор қилиниши, ҳибсга олишга санксия бериш [у[у[и судларга ўтказилиши инсон [у[у[ларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш йўлидаги муҳим қадам бўлди.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон [у[у[лари бўйича вакили (Омбудсман), Инсон [у[у[лари бўйича миллий марказ, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Бош прокуратура, Ички ишлар вазирлигида инсон [у[у[лари ҳимояси бўйича махсус тузилган бўлинмалар каби инсон [у[у[лари бўйича миллий институтлар тизими яратилган ва улар фаол ишламоқда.

Инсон [у[у[лари соҳасида узлуксиз таълим ва маърифий ишлар тизими шакллантирилган. [у[у[ҳимояси мавзуида йигирмадан зиёд ихтисослаштирилган журнал ва газеталар кўп минг нусхада чоп этилмоқда, барча мактаб, коллеж ва лицейларда, олий таълим муассасаларида инсон [у[у[ларини ҳимоя қилишнинг [у[у[ий асослари ўрганилмоқда.

Умуман олганда, мамлакатимизда суд-[у[у[тизимини либераллаштириш жараёнининг изчил амалга оширилиши жамиятда адолатни таъминлаш, инсон [у[у[ларига риоя этилишининг муҳим кафолатига айланди, дейиш мумкин.

Маънавий-маърифий янгиланиш жараёнлари ва жамият тара[иёти. Ўзбекистон Республикаси жа[он харитасидан муста[ил давлат сифатида жой олган дастлабки кундан бошлаб ўзига хос ва мос тадрижий тара[иёт моделини белгилаб, [аётга жорий этиб келмо[да. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, “[аётимизнинг барча со[аларида амалга оширилаётган кенг қўламли исло[отларимизнинг самарадорлиги аввало ҳал[маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чу[ур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг са[ланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг му[ими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий бо[ли[дир”.

Диёримиз ўз жуърофий жойлашувига кўра Ўадимдан турли цивилизациялар мулоотга киришадиган, кенг миёсдаги сиёсий, итисодий ва маданий алоалар амалга ошириладиган Ўудуд сифатида ажралиб туради. Бугунги кунда бизга мерос бўлиб Ўолган обидалар Ўам шундай хулоса чиариш имконини беради. Биргина мисол. Мамлакатимиз Ўудудидида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатида киритилган. Улар аторида аждоқларимиз тафаккури ва даоси билан яратилган энг Ўадимги тошёзув ва битиклар, хал озаки ижоди намуналари, кутубхоналаримиз хазинасида саланаётган минг-минглаб ўлёзмалар, турли соаларга оид имматбао асарлар бор. Жумладан, «Ичан алъа (1990), Бухоронинг тарихий маркази (1993), Шаписабз (2000) ва Самаранд (2001) обидалари ЮНЕСКОнинг «Дунё мероси», Ўзбекистон мусулмонлари идорасида саланаётган «Усмон урьони» ЮНЕСКОнинг «Дунё хотираси» рўйхатида киритилганини алоида айди этиш лозим.

Миллий давлатчилигимизнинг шаклланиш ва ривожланиш босицларига назар ташласак, бир томондан, бу жараёнга ташаридан туриб Ооявий-мафкуравий таъсир кўрсатишга уринишлар, шу орали ушбу муим стратегик Ўудудда ўз манфаатларини имоя илишга интилишлар барча даврларда бўлганига, иккинчи томондан, миллий давлатчилигимизга хос хусусиятлар доимо менталитетимизга ёт бўлган зарарли Ооялар билан курашиб келганига гуво бўламиз.

Миллат жипслашган, ўз миллий манфаатларини имоя илиш заруратини теран англаган даврларда жамият таркибий тузилмалари томонидан давлат урилишига дахлдор турли ёт Ооялар амиша инкор этиб келинган. Миллий давлатчилигимизнинг бунёдкорлик, эзгулик, инсонпарварлик каби ўлмас Ооялари олиб бўлган. Унинг шаклланиши ва ривожланиш босицларида доимо "Авесто"да баён этилган эзгу ният, эзгу фикр ва эзгу амал устун бўлиб келгани шундан далолатдир. И.А. Каримов таъкидлаганларидек, ушбу тамойида "...озирги замон учун Ўам беад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни, эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият аётининг устувор Оояси сифатида талиин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан наадар узвий боли, нечоли мустакам аётий асосга эга экани аини са ётиборлидир".

Мамлакатимиз Ўудудидидаги илк давлатлар — Ўадимги Баатрия ва Хоразм давлатларида Ўам сиёсий тузум ва давлат бошаруви боша адимги Шар давлатларидаги (Миср, Шумер, Аккад, Оссурия, Урарту, Эрон) каби Оулдорлик муносабатларига асосланмагани, балки

эркин кишилар жамоасининг сиёсий уюшмаси тарзида барпо этилгани Ўам миллий Ўам давлатчилигимиз илдизлари маънавий софлик, баркамоллик асосида барпо этилганини, хал имизнинг юксак маънавий иёфасини кўрсатади. Юртимизда дастлабки давлатлар алоида маконлар ёки илк шаарлар Ўамда ишлов бериладиган ерлар ва суориш майдони билан чегараланган нисбатан кичик Ўудудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиариш масадида кенг фойдаланилган Ўадимги суорма деончилик воаларида пайдо бўлган. Бундай шароитда яшайдиган аоли учун ташли арбий босинлардан имояланиш, манзилголар Ўудудини мудофаа илиш, суориш ва деончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташли алоаларини бошариб туриш масалаларини ечиш аётий зарурат эди. Бу вазифаларни ал илиш масадида муайян ишларни (кенг кўламдаги урилиш, ерни ва суориш учун сувни тасимлаш устидан назорат илиш, жамоадаги миллий ва диний урф-одатларни бажариш, басли масалаларни ал илиш ва бошариш) ташкил этиш учун жамоадаги урматга эга бўлган йўлбошчиларни юзага чиарди.

Демак, Ўзбекистонда давлатчиликнинг шаклланиши жамиятдаги муим ижтимоий вазифаларнинг бўлиниши, итисодий, арбий ва диний омилларга асосланган ташкилий бошарувнинг ажралиб туриши, бошарувнинг дастлабки ижтимоий зарур фаолиятидан касбий бошарувчиликка айланишига асосланган. Бу вазиятда бошарувнинг асосий функциялари режалаштириш, ташкиллаштириш, назорат ва рабарлик илишни ўз ичига олган.

Ўудудимизга Ўадимги давр ва ўрта асрларда уюштирилган арбий истилолар — Эрон Амнийларининг Ўадимги Шар деспотик давлатчилигига хос хусусиятларни жорий этишга бўлган уринишларига арши (Тўмарис ва Широ бошчилигидаги), македониялик Александрнинг юнон Оулдорлик демократиясини жорий этишга бўлган аракатлари ва унга арши (Спитамен бошчилигида), Чингизхон босинига арши курашлар Ўам миллий давлатчилигимизга хос азалий хусусиятларни салашга бўлган аракат эди. Миллий давлатчилигимиз ушбу жараёнларда тобланди ва охир-оибат бу курашларда олиб бўлди. Ўзбек давлатчилигига хос илор анъаналар янада ривожлантирилди, бойитилди.

Ўзбекистон Ўудудидида ўрта асрларда мавжуд бўлган Ооя ва таълимотлар нафаат ўшни минтаа халлари, шу билан бирга, умумжаон миёсида ётироф этилганини Ўам кўрамиз. Мисол тариасида адим аждоқларимиз яратган «Авесто» таълимоти ўшни Эронда абул илингани ва давлат дини даражасига кўтарилганини, ислом дини ва фалсафасига, умуман «Мусулмон ренессанси» деб

аталадиган маданият ривожига катта ҳисса қўшган кўплаб буюк аждодларимиз номини ўрур билан тилга олиш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврларда, мавжуд сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, давлат бошқаруви ҳамда ижроия қоқимияти Президент институтига бирлаштирилган эди. Ҳозирги кунда мазкур соҳани ислоқ қилиш борасида ҳам катта ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, юртимизда бир палатали парламент тизимидан икки палатали парламент тизимига ўтилиб, Президент ваколатларининг бир ҳисми юқори палата - Сенатга топширилди. Шунингдек, Вазирлар Мақамасининг Раиси лавозими бекор қилиниб, ўқумат бошлиқ вазифаларини бевосита Бош вазир амалга ошириши белгилаб қўйилди. Миллий давлатчилигимизни ривожлантириш ва бошқарувни ислоқ қилишда бу борада тўпланган тарихий тажриба ҳамда жамъон давлатчилиги эришган ютуқлардан фойдаланишга ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда.

Ҳозирги глобаллашув даврида дунёда кескин оявий курашлар ва турли мафкуралар тўқнашуви, демократия ёки турли диний таълимотлар шиорлари билан ниҳобланган ёвуз ояларни сингдиришга интилиш кучайиб бормоқда. "Ишончим комилки, — деб ёзади Ислом А. Каримов, — демократияни ва турли "очиқ жамият моделлари"ни экспорт қилиб бўлмаганидек, давлат қурилишининг универсал лойиҳасини ҳам ташқаридан импорт қилиш ёки тиқиштириш мумкин эмас. Аслида, ҳаммага бирдек маъқул бўладиган бунаҳа моделнинг ўзи умуман йўқ".

Лўнда қилиб айтганда, тадрижий, яъни эволюцион изчиллик хусусиятларига эга бўлган ислоқот ва ўзгаришларгина барқарор тараққиётни таъмиловчи омилга айланишини таъкидлаш мумкин. Бу йўлда маънавий, ахлоқ-одоб ва маърифат ёт ояларга ишончли тўсиқ бўла оладиган асосий омил вазифасини бажаради.

Биз тўрт минг йиллик маданий тараққиётни бошидан кечирган, улуғ ва бетакрор маънавий обидалар яратган, салтанатлар қурган халқ фарзандларимиз. Ота-боболаримиз асрлар давомида инсон камолоти, меҳру саховат, ҳамкорлик-ҳамжиҳатликка асосланган жамиятни барпо этиш учун курашиб келганлар. Форобий, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий каби буюк аждодларимиз ижодида одил ва оқил подшо тимсоли, машварат ва кенгашга асосланган бошқарув, юксак фазилат ва ахлоқий сифатларга эга инсонлар жамияти ҳақида чуқур ҳикматлар баён этилган. "Фозил одамлар шаҳри", "Ахлоқий Носирий", "Ахлоқий Жалолий", "Ахлоқий Муҳсиний", "Ҳамса", "Мақбул ўлуб" каби ўнлаб асарларда комил инсон ва фозил жамият идеали тасвирланган. Аждодларимизнинг диққат-эътибори, аввало, баркамол инсонни

тарбиялашга қаратилган эди. Зеро, жамиятнинг етуқлиги, равақий қар бир инсоннинг ахлоқий-маънавий камолотига боқлиқ. Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, "Фозил жамият фозил кишилардан ташкил топади ва фозил кишилар тарбия, тақсил туфайли вояга етади".

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистонда шахснинг ақлий қобилияти, билимини ўстириш билан бирга, уни жисмонан бақувват, ахлоқий ва руҳий жиҳатдан баркамол қилиб вояга етказиш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Миллий истиқлол ояси, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ҳам пировард мақсади шу. Иқтисодий ривожланиш бўладими, илмий-техник тараққиёт бўладими, қарбий ўдрат бўладими — буларнинг замирида инсон омили ётади. Инсон шахси эркин ривожланган жойда имқониятлар ҳам чексиз ривожланади, маданият ва маърифат равақ топади, жамият тобора жипслашиб куч-ўдратга эга бўлиб боради.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йиллари мобайнида биз бу борада улкан ютуқларни ўлға қиритдик. Юртбошимиз Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимиз эски тоталитар тузум иллатларидан ўтулиб, янги муносабатлар, яъни бозор иқтисодиётига асосланган тузумга ўтди. Шунга мувофиқ равишда ижтимоий муносабатлар ўзгармоқда, фуқаролик жамияти вужудга келмоқда. Бу ўринда Навоийнинг "қимқи бир қавмнинг йўлини тутса, ўша қавмнинг рангини олади", деган фикри муҳим. Бу айна ҳақиқат. Чунки, миллий анъана, тарихан шаклланган маънавий қиёфа бой берилса, миллий ўзлик ҳам, мустақиллик ҳам бой берилади. Худди шунинг учун Юртбошимиз миллий ояни одамлар онгига сингдириш, миллий ўзликни англаш ва мустақамлашга қар доим даъват этиб келиши ва буни жамиятимиз барқарорлиги, яхлитлигининг асосий омили деб қараши бежиз эмас. Чунки қар ҳандай ёт ояларга қарши туриш, ақидарапастликнинг, сохта демократияпарастликнинг олдини олишнинг энг ишончли воситаси ҳам шудир.

Давлат маънавиятсиз, миллий мафкурасиз мавжуд бўла олмайди. Миллий мафкура эса асрлар давомида шаклланган халқ тафаккури, маънавий қадриятларига таянади. Демак, давлат маънавиятга таянса, маънавият айна вақтда давлатга таянади. Шу маънода, миллий маънавият ва миллий давлат ўзаро эгазак ва яхлитдир. Ўзбекистон демократик давлати ва фуқаролик жамияти, бир томондан, миллий анъаналарга, иккинчи томондан, умуминсоний қадриятларга таяниб, тузилади. Агар ана шу уйқунлик бузилса, миллий ўзлигимизга ҳам, давлатчилик тараққиётига ҳам путур етади.

Шу боис, биз миллий-маънавий камолот йўлидан бориб, маърифатли жамият қуриш билан улуғ мутафаккирларимиз орзу-

армонини ҳам амалга оширамиз ва дунё ҳамжамиятидан ўзига хос фазилатларга эга халқ сифатида ўрин оламиз. Маърифат ва эркинлик ҳамини маънодош тушунчалар бўлиб келган. Чунки, эркинлик тўғриси кишини илм-маърифат дунёсига етаклайди ва айни вақтда, киши ҳамчунлик маърифатли бўлса, ўзини шунча эркин ҳис этади. Шу тариқа, «ахлоқ», «эркинлик», «маънавият» ва «маърифат» тушунчалари бир-бири билан боғлиқ ҳолда олиб қаралиши лозим. Эркинлик — бебошлик ва анархия эмас. Ҳонундан ташқари чин ҳан, анъанадан чекиниб, ахлоқсизлик қилган одам эркин одам эмас, балки бузуқчи ва бошқалар эркига тажовуз қилувчи кишидир. Ҳонун ва ахлоқ доирасида эркин фаолият олиб бориш — бу жамоа бўлиб яшаш, бошқалар эркини ҳурмат қилиш демакдир. Ақидопарастлар мана шунини собға олмайди. «Демократия» ни экспорт қилувчилар ҳам бунга эътибор қилмайди. Ҳар бир мамлакат ўз халқининг табиатиға, маънавиятиға мос давлат қуради ва халқ бундай давлатни қўллаб-қувватлайди.

Шу тарзда, маънавият, одоб-ахлоқ, маърифат халқимиз юксалиши, ўзига хос давлатчилиқ анъаналарига эга бўлишининг бош омили, ёт ҳоёлар, зарарли таъдидларни бартараф этишда асосий куч бўлиб қолаверади.

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш – Ўзбекистон тараққиётини таъминлашнинг устувор йўналиши. Демократик ҳуқуқий давлат қуриш борасида республикамызда кенг миқёсда ишлар амалга оширилиб, бу йўналишда катта ютуқларға эришилди. Халқаро андозаларға жавоб берадиган ва миллий ўзлигимизни ақс эттирадиган Конституция қабул қилинди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини таъминлашға қаратилган, жаҳон миқёсда эътироф этилган қўллаб халқаро декларация, конвенция ва ҳужжатларға қўшилди, шундан келиб чиқадиган сиёсий ва ҳуқуқий ҳоидалар республикамызининг сиёсий тараққиётида, ҳуқуқий меъёрий тизимни ривожлантириш жараёнида иноватға олинмоқда. Шу билан бирға бу борада қали муайян вазифалар ҳам мавжуд. Айни пайтда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, демократиянинг кенгайиб, ривожланиб бораётганини ва мамлакатда ўзига хос тарзда намоён бўлаётганини таъкидлаш зарур. Энг асосийси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш – Ўзбекистон тараққиётини таъминлашнинг устувор йўналиши сифатида амалға оширилмоқда.

Қўпгина ривожланган давлатларда фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришға муайян даражада эришилган бўлса-да, уни янада такомиллаштириш жараёни давом этмоқда. Фуқаролик жамияти тушунчаси асосида инсон эркинлиги, унинг барча қўриниш ва муносабатларда намоён бўлиши ҳоёси ётади. Хусусан, у интисодий

соҳада мулкый хилма-хилликка эга бўлиш, сиёсий соҳада сиёсий ҳаётда иштирок эта олиш, ҳуқуқий соҳада тенг ҳуқуқлиқ, ижтимоий соҳада уюшмаларға бирлашиш, диний соҳада – виждон эркинлиги, маданий соҳада – маданий хилма-хиллик, миллатлараро ва ирқлараро муносабатларда – миллатлар, ирқларнинг тенглиги ва толерант муносабатда бўлиши, коммуникация соҳасида – ахборотларни эркин айирбошлаш ва сўз эркинлиги, мафкуравий соҳада – ҳоёвий хилма-хиллик, плюрализм, миграция соҳасида – инсоннинг яшаш жойини эркин танлаш, маънавий-маърифий соҳада – инсонийлик, ҳуқуқрилиқ ва фикрларнинг тенг ҳуқуқли рақобати асосида ривожланиши орали амалға ошади, деб эътироф этилади.

Ижтимоий ҳаётда бу соҳаларнинг барчасида идеал ҳолатға муайян даражада яқинлашиш имкониятлари борлигини инсоният тарихий тажрибаси қўрсатди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг дунёда энг ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилиш ҳамда фуқаролик жамияти ҳамда дунёвий, демократик, адолатли, ҳуқуқий давлатни шакллантириш мақсадини ўз олдига қўйди. Шундан келиб чиқиб, ҳозирги замон цивилизациясига хос сиёсий фаолият ва уюшувнинг ўзимизға мос тизимлари, янги сиёсий институтлар ва технологиялар, жамият сиёсий ҳаётида қатнашишнинг демократик усуллари (икки палатали парламент, демократик сайловлар, референдумлар, умумхалқ мулокамалари) шаклланди. Бу борада жаҳонда ишлаб чиқилган, ривожланган демократик давлатларға хос бўлган қўппартиявийлик тизими, нодавлат ташкилотларнинг фаоллиги ва жамият ҳаётида қар томонлама қатнашиши мамлакатимизнинг ўзига хос вазиятиға мос равишда қўёбға чиқмоқда.

Яқин ўтмишда хусусий мулк тақилланган ва оқибатда интисодий фаолият эркинлиги йўқ қилинган эди. Инсон фаолияти ва моқияти яхлитлиги нуқтаи назаридан интисодий эрксизлик бошқа соҳалардаги эркинликларға ҳам тўсиқ бўлди. Шунинг учун ҳам, эълон қилинган эркинликлар қўп жиқатдан қўёбға чиқмай декларация шаклида қолиб кетди. Шу сабабли давлатимиз мустақиллиги эркинлигимизнинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш ўтиш даври қийинчилиқларини мумкин қадар қамайтириш, турли ижтимоий иллатлар, адолатсизликларнинг олдини олиш йўли билан амалға оширилмоқда. Ўзбекистон фуқаролик жамияти қуришда ўзига хос янги йўлдан бормоқда. Бу йўлда тоталитар тузум давридагидан фарқли равишда инсон фаоллиги, эркинлиги, ташаббуси ва ижодкор кучини

ривожлантириш асосида фуқаролик жамияти ўрилиши амалга ошмоқда.

Эндиликда, мустақил мамлакатга айланган Ўзбекистон демократик, инсонпарвар жамият ўрилиши йўлидан бормоқда. Бу борада жамиятнинг барқарор ривожланиши асосида ижтимоий афётнинг барча соҳаларида тадрижий ва тизимли равишда амалга оширилаётган ислоҳотлар муқим афамиятга эга бўлиб, улар туб сифат ўзгаришларнинг асосини ташкил этади.

Дин соҳасида илмий асосланган сиёсат. Диний тафаккурнинг сиёсийлашув жараёни глобал миёсда, шу жумладан, Марказий Осиё минтақасида ҳам долзарб муаммо бўлиб олмақда. Бугунги кунда экстремизмнинг энг кенг тарқалган шакли бу диний экстремизмдир. Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашда дин соҳасидаги илмий асосланган сиёсат катта афамиятга эга.

Барча ривожланган давлатлар демократия, инсонпарварлик ва дунёвийлик тамойилларига амал қилади. Уларда виждон эркинлиги ўуўлий кафолатланган бўлиб, толерантлик (бақрикенглик) ал ўилувчи тамойил сифатида эътироф этилади.

Бақрикенглик муносабати барча ижтимоий гуруҳлар ва шахслар орасида амалга оширилган тақдирдагина дунёвий давлат ва жамият барпо этилиши мумкин. Шу сабабли инсон ўуў ва эркинликлари, ўзлигини англаши ва намоён қилишини таъминлаш дунёвий демократик давлат ўуришнинг асосий шартларидан бири қисобланади. Шундай экан, дунёвий давлатни ўз идеали таркибига асос қилиб абул қилмайдиган ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар давлат қоқимиятига эришиш учун бўладиган демократик, қўппартиявий рақобатда қатнашиш ўуўўига эга бўлмаслиги керак. Акс қолда, инсонпарварлик тамойили бузилиши учун «қонуний» йўл сақланиб олган бўлади.

Ўзбекистон Республикасида дин соҳасидаги сиёсат қонунийлик, демократия, дунёвийлик ва инсон ўуўўларини таъминлаш тамойиллари асосида олиб борилмоқда. Конституция қамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўқрисида»ги қонунда диннинг давлатдан ажратилгани, виждон ва эътиқод эркинлиги кафолатлангани қамда диний экстремизмга қарши курашнинг ўуўўий асослари ифодаланган.

Диний экстремизм конфессиялараро муносабатлардаги муаммолар асосида пайдо бўлмаслиги учун инсонларнинг диний эътиқодидан қатъи назар, тенгўуўўлиги қонуний равишда кафолатлангани катта афамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси

Конституциясининг 18-моддаси асосида ушбу тенгўуўўлилик таъминланган.

Конфессиялараро муносабатларда инсон эркинлигини таъминлаш учун виждон эркинлиги ва толерантлик тамойили ал ўилувчи афамиятга эга. Фуқаролик жамиятида қар бир инсон истаган динига эътиқод қилиши ёки қеч бир динга эътиқод қилмаслиги мумкин. Бу инсон руқий эркинлигининг ал ўилувчи тамойили ва ажралмас хусусиятидир. Шу сабабли фуқаролик жамиятини ўурувчи барча давлатларда виждон эркинлиги тамойили Конституция даражасида кафолатланган. Бу мустақил мамлакатимизда дунёвий давлат ва фуқаролик жамиятини ўуриш учун мустақам ўуўўий замин яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасига биноан миллий ва диний руқдаги сиёсий партиялар қамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақилинган. Жақон ўуўўшунослик фани тажрибаси асосида қабул қилинган бу қоида давлатимизда миллий ва диний асосда низо пайдо бўлишининг олдини олиш учун хизмат ўилувчи конституциявий кафолатдир.

Мамлакатимизда фуқароларнинг ўз диний ўуўўларини амалга оширишлари учун яратилган шароитларни диний ташкилотлар мисолида ҳам қўриш мумкин. Мустақиллик шарофати туфайли уларнинг фаолияти том маънода тикланди ва ривож топмоқда.

Фарзандларимизга деб ёзади И.Каримов “...дунёвий ва диний қадриятлар ўртасидаги нозик муносабатларнинг моқиятини қар томонлама тўқри тушунтириб беришимиз лозим. Тарих ва афёт тажрибаси шундан далолат берадики, дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оқир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб топиш осон бўлмайди.

Шу маънода, биз муқаддас динимиз арконлари ва қадриятларини доимо улуқлаб, шу билан бирга, дунёвий афётга қам қатъий ишонч билан интилиб яшаган тақдирдагина ўз эзгу мақсадларимизга ета оламиз”.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимиз ташаббуси билан ташкил қилинган, диний ва дунёвий фанлар бўйича билим бериладиган Тошкент ислом университетининг 1999 йилдан фаолият қўрсата бошлаши бу йўналишдаги муқим қадамлардан бўлганини алоқида қайд этиш лозим.

Бундан ташқари фуқароларга ислом динининг эзгу моқиятини тушунтириш мақсадида Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг «қидоят» ойлик журнали ва «Ислом нури» газеталари мунтазам чоп

этилмошда. Республика телевидениеси орнали «Зиё» студияси ва «Идоят сари» кўрсатувлари мунтазам бериб борилмошда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда кўплаб маданий диний-маданий обидалар тикланди, таъмирланди, айта қурилди, янги ёдгорлик мажмуалари яратилди. Буюк мутафаккирларимизнинг юбилейлари мамлакатимиз ва жаҳон миёсида кенг нишонланди. Мамлакатимизда яшайдиган барча конфессияларнинг диний байрамлари нишонланиши учун кенг имкониятлар яратилган. Рўза ва қурбан айитлари байрам кунлари деб эълон қилинди. Давлат томонидан қаж сафарига бориш учун кенг имкониятлар ва қулайликлар яратилди.

2007 йили январда Ислом Конференцияси Ташкилоти таркибидаги муассасалардан бири – Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкентнинг Ислом маданияти пойтахти деб эътироф этилиши мустақил давлатимиз дин соҳасида олиб бораётган изчил сиёсатининг ёрқин натижаларидан бири бўлди.

Маълумки, Ислом Конференцияси Ташкилоти (ИКТ)нинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган тузилмаси (ISESCO) фаолиятида қар йили ислом маданиятининг Осиё, араб дунёси ва Африка бўйича пойтахтларини эълон қилиш ўзига хос анъанага айланган. 2006 йилда Исфшон (Эрон), қалаб (Сурия), Тимбукту (Мали) шаҳарлари шу номга лойиқ қўрилган эди. 2007 йилда эса бу шарафли унвонга Тошкент (Ўзбекистон), Триполи (Ливия), Фес (Марокаш) ва Дакар (Сенегал) шаҳарлари муносиб топилди.

ИКТнинг махсус қарорига асосан таъсис этилган ва 1982 йилдан ўз фаолиятини бошлаган, қароргоҳи Фес шаҳри (Марокаш)да жойлашган ISESCO бугунги кунга келиб 150 дан ортиқ халқаро тузилмалар, қукуматлар, минтақавий ва миллий ташкилотлар билан қамкорлик қилиб келмошда.

ISESCOнинг мусулмон дунёсидаги муайян шаҳарларни ислом маданиятининг пойтахтлари деб эълон қилиши мусулмон мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқаларни ривожлантириш, ислом маданиятига оид илмий-маърифий, тарихий-меъморий меросни ўрганиш, тиклаш ва тарқиб қилиш, динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни кучайтириш, турли мамлакатларнинг бу борадаги сажй-қаракатини ўллаб-қувватлаш қамда рақбатлантиришдек мақсадларини қўзлайди.

Тошкент шаҳрига ислом маданияти пойтахти деган юксак номнинг берилиши нафақат Тошкент, балки бутун Ўзбекистон халқи учун улкан тарихий ва маданий-маърифий воқеа бўлди.

Бу қувончли воқеа муносабати билан қўлаб давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг рақбарлари, таниқли сиёсат ва жамоат арбоблари, хорижий мамлакатларнинг элчилари, таниқли олиму уламолардан Ўзбекистон рақбарияти номига қизқин қутловлар келгани ва келаётгани, хорижий оммавий ахборот воситалари томонидан шу муносабат билан ижобий фикрлар билдирилгани қам ушбу мақомнинг юксак маъини қўрсатади.

Умуман олганда, бундай мақом нафақат Тошкент шаҳрига, балки бутун Ўзбекистонга берилган юксак бақодир. Бундай мақомнинг берилишида мамлакатнинг умумий, хусусан, ислом дини билан боқилиқ тарихи, ислом цивилизацияси ва маданиятига қўшган қиссаси, халқ қаетида ислом динига хос қоида ва арконлар, анъана ва қадриятларнинг ўрни, ушбу юрт фарзандлари қолдирган илмий-маънавий мерос инобатга олинади. Шунингдек, мамлакатда бугунги кунда ана шу ноёб ва мўътабар меросни асраб-авайлаш, қар томонлама ўрганиш, кенг омма, жумладан, жаҳон жамоатчилигига етказиш юзасидан қилинаётган ишларга қам алоқида эътибор берилади.

Шундай экан, энг аввало, Тошкент шаҳри бундай юксак унвонга Ўзбекистон халқининг ислом маданияти, фалсафаси, илм-фани ривожига қўшган улкан қиссаси, тарихий обида ва меъморчилик намуналари, исломга оид қўлёзма манбаларга бойлиги туфайли сазовор бўлди. Юртимиз алломаларининг қадимдан нафақат ислом, балки умумжаҳон цивилизацияси ривожига муқим қисса қўшгани қам эътиборга олингани шубҳасиздир. Республикаимиз Президенти Ислом Каримов «Туркистон-Пресс» нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюсида таъкидланганидек «тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, хоки поклари Ўзбекистон тупроқида ётган улуқ аждодларимиз, не-не мутафаккир зотлар асрлар мобайнида дунёвий ва диний илмлар соҳасида қандай буюк кашфиётлар яратгани, бунинг учун қанча зақмат ва машаққатлар чекканини қўрамиз. Бугун биз гувоқ бўлиб турган юксак эътироф аввало ана шундай аждодларимизнинг табаррук номлари ва қолдирган меросига, ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқийёс қиссасига берилган муносиб бақо, десак, айни қайи атни айтган бўламиз».

Шунингдек, бундай мақомнинг берилишида Юртбошимиз Ислом Каримов рақбарлигида мамлакатда эътиқод эркинлигини таъминлаш, исломий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, аждодлар қолдирган бой илмий ва маданий меросни ўрганиш, аллома ва азиз авлиёлар муқаддас қадамжоларини таъмирлаш ва

ободонлаштириш борасида амалга оширилаётган ишлар ҳам инobatга олинган.

Ўтган йилларда мамлакатимизда шу эзгу маъсад йўлида ибратли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Хусусан, Самарқанддаги Имом Бухорий, Имом Мотуридий зиёратгоҳлари, Шоҳи Зинда мажмуаси, Бухородаги Абдухолиқ Наъшбуновий ва Баъоддин Наъшбанд, Минораи Калон ва Масжиди Калон мажмуалари, Фарғонадаги Аҳмад Фарғоний ва Бурҳониддин Марғиноний ёдгорликлари, Сурхондарёдаги Шаҳим Термизий ва Имом Термизий, Хивадаги Ичан Қалъа, Шаҳрисабздаги Доруттиловат, Шарши шаҳридаги Одина ва Қўк Гумбаз обидалари, Кармана шаҳридаги Қосим шайх мабараси сингари ўнлаб адамжоларни обод этиш, Тошкент шаҳридаги Қазрати Имом мажмуасини кенг қўламли қайта тиклаш, қурилиш ва таъмирлаш бўйича бажарилган бунёдкорлик ишлари фикримизнинг исботи бўла олади.

Бухоро, Самарқанд, Термиз, Шарши ва Хива каби Тошкент ҳам келгуси авлодлар учун авайлаб сақлаб келинаётган гўзал ислом архитектура иншоотлари, мадраса, масжид, музей ва кутубхоналарга бой шаҳар. Тошкентда нодир Усмон Мусавфий ва Беруний номидаги Шаръшунослик институтининг бой хазинаси, шунингдек, дунёга машҳур «Бароқхон», «Қўқалдош» мадрасалари, Қоффоли Шоший, Юнусхон, Шайхонтоқур мабаралари каби тарихий ва меъморий ёдгорликлар мавжуд.

ИЕСКО томонидан Тошкент шаҳрининг 2007 йилда ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинганига баъишлаб республикаимизда йил давомида Қатор илмий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, (семинарлар, давра суҳбатлари ва қўрғазмалар), нуфузли халқаро илмий конференциялар ўтказилди, китоб, альбом ва рисоалар чоп этилди.

Тошкентнинг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши муносабати билан Ўзбекистонда ва, хусусан, пойтахтимизда муслмон меъморчилиги обидаларини қайта тиклаш ва таъмирлаш бўйича олиб борилаётган амалий ишлар янада изчил давом эттирилди. Айни пайтда, жаҳон ҳамжамиятини ўзбек халқининг қўна ва бой мероси билан яқиндан таништиришга қаратилган илмий-маърифий ва маданий тадбирлар ватанимизнинг жаҳон миёсидаги нуфузининг янада ошишига ҳамда цивилизациялар ўртасидаги ҳамкорлик ва ўзаро ишончнинг мустақамланишига муносиб ҳисса бўлиб ўшилди, дейиш мумкин.

Дин ва жамият ҳаётидаги алоқадорликда дин ва давлат муносабатини белгилаб берувчи тамойил – дин соҳасида кечаётган ўзгаришларни холис ва илмий ўрганиш, башорат қилиш ва ундан келиб чиқиб, ижтимоий жараёнлар ривожига янада кенгроқ имконият яратиш, салбий олатларнинг олдини олишда намоён бўлади.

Жамият барқарорлигига тўсиқ бўлувчи иллатлар - диний экстремизм ва терроризмдир. Бу ҳодисага давлатимиз ўзининг ижтимоий ва сиёсий тараққиёти давомида дуч келди. Афсуски, террорчилик фаолиятида баъзан мамлакатимиз фуқаролари, юртдошларимиз ҳам иштирок этмоқда.

Нега инсон уни дунёга келтирган Она Юрти, Ватани, миллатига Шарши чиқадими? Нега қайриинсоний фаолият юритиб, ўз юртдошларини ўлдиради, бутун халқ меҳнати билан яратилган биноларни, иншоотларни вайрон қилади? Бундай вақшиёна фаолият қўпинча сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган бузуқунчи таъкистонда бундай фаолият таъкилангани ва уни олиб борувчи ташкилотлар тугатилиши давлатимиз Конституцияси ва қонунларида белгиланган.

Ислом дини миллионлаб кишиларнинг дунёқараши мазмунини ташкил этган ҳолда маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан-авлодга етказишда беҳиёс аҳамиятга эгадир. Диний экстремизм ва терроризм ҳолатлари таъсирига берилган кимсалар қаранча уринмасинлар муборак ислом дини, халқимизнинг келажакка бўлган ишончи, эътиқодини, тинчлигимизни оқошти қилолмайдилар ҳамда ўзбек халқини ўзи танлаб олган демократик тараққиёт йўлидан қайтара олмайдилар. Зеро, халқимиз ислом динидан ўзларининг қабил сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган бузуқунчи кучларнинг асл мақсадини англаб етди ва мамлакатимизда олиб борилаётган виждон эркинлиги, диний бақрикенглик ва демократияга асосланган дунёвий давлат қуриш сиёсатини тўла қўллаб-қувватламоқда.

Фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш.

Тарих ўзга қудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуроллари узлуксиз такомиллашиб борганини қўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан тортиб Ер юзининг қарандай нуқтасига беҳато етиб борадиган қитъалараро баллистик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олиниши керак бўлган қудудлар ақолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, ўзга қудудларни забт этиш учун уларнинг ақолисини мақв этиш шарт эмас. Зеро, онги ва шуури забт этилган, қараш ва қайфиятлари «маъқул» йўналишга

ўзгартирилган ерлик аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимиз ичида ўзларининг қайриинсоний ва қайриисломий қояларини тарқатишга қаракат қилаётган диний экстремистлар ҳам ана шундай қаразли мақсадларни, яъни ёшларни қалқитиш, улар ёрдамида мамлакатни ўз тараққиёт йўлидан четлатиб юборишга интиладилар.

Юқоридаги мулоҳазалардан ҳам кишилар онги ва қалбини эгаллаш қоявий курашнинг бош мақсадига айланганини англаб етиш мумкин. «Бугунги кунда, – деб ёзади Юртбошимиз, – инсоният ўлида мавжуд бўлган қурол-ярқлар ер қуррасини бир неча бор яқсон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин қозирги замондаги энг катта хавф – инсонларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар қўп нарсани қалқилади. Бу аччиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик лозим».

Шундай шароитда молиятан қайриинсоний, шу жумладан, диний экстремистик қояларга қарши тура олиш учун кишиларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантириш марказий масалалардан бирига айланмоқда.

Иммунитет (лот. *immunitas* – озод бўлиш, қутулиш) деганда тиббиётда организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаши, ўзини турли, шу жумладан, зарарли таъсирлардан қимоя қилишга қодир бўлган хусусиятлари мажмуи тушунилади. Иммунитет киши вужудининг турли инфекцион касалликларга берилмаслик хусусиятини ҳам ифодалайди.

Инсоннинг туғма бўлган ана шу умумий иммунитет тизимидан фарқли равишда мафкуравий иммунитетни шакллантириб бориш зарур. У ҳар бир авлод учун ўзига хос хусусиятга эга бўлади ва мафкуравий дахлсизликни таъминлашга (иммунитетга эга бўлмаган ҳақлоқларнинг узоқ яшай олмаслигини эслайлик) хизмат қилади.

“Бугунги кунда,-деб ёзади И.Каримов,- ёшларимиз нафақат ўқув даргоқларида, балки радио-телевидение, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди”.

Қайд этилган фикрлар қозирги даврда инсон қайтида ахборот ва билимлар хилма-хиллигининг ўрни ва аҳамиятини янада чуқурроқ

англашга хизмат қилади. Шу билан бирга, билимлар мафкуравий иммунитет тизимининг асосий ва биринчи унсури қисобланишини ҳам қайд этиш лозим. Аммо билимлар қўп. Диний экстремизм ва терроризм тарафдорлари ҳам муайян «билим»ларга таянадилар ва уни омма онгига сингдиришга қаракат қиладилар. Демак, мафкуравий иммунитет тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маънавиятининг бойиши ва жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим. Бу, бир томондан. Иккинчи томондан, бу билимлар ўз молият эътиборига қўра, Ватан, миллат, инсоният манфаатлари билан узвий боқлиқ бўлмоқи керак. Фуқароларимизнинг асл ислом ҳақида холис ва етарли билимга эга бўлишлари диний экстремизмга қарши иммунитетни шакллантиришнинг асосий шартларидан бири қисобланади.

Бугунги кунда, Юртбошимиз сўзлари билан айтганда, ахлоқий бузуқлик ва ўравонлик, индивидуализм ва эгоцентризм, мутаассиблик ва ақидапарастрлик қояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг қисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг миллий ва диний анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган тақдидлар тобора хатарли тус олмақда. Бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш қайтий-амалий аҳамият касб этмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, мафкуравий иммунитет тизимида унинг иккинчи асосий унсури - олинган билимлар замирида шаклланадиган бақолар, қадриятларнинг ўрни беқийсдир. Билимлар қанчалик холис ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган бақолар, қадриятлар ҳам шунчалик мустақам бўлади. Бир сўз билан айтганда, қадриятлар тизими мафкуравий иммунитетнинг имкониятларини белгилаб беради ва мафкуравий инфекциялар йўлида мустақам қалқон бўлиб хизмат қилади.

Қайд этилган мулоҳазалар асл ислом ҳақида муайян билимларга эга бўлиш, унинг байроқи остида тақдим этилаётган қоялар, қарашлар ва қаракатларни тўғри бақолаш, уларнинг молиятан исломий қадриятларга бутунлай зид эканини англаб етишга хизмат қилади, деган хулосани чиқариш имконини беради. Билимлар ва қадриятлар тизими эса мафкуравий иммунитетнинг шаклланишида омил бўлиб қолаверади. Мафкуравий иммунитетнинг учинчи муқим унсури ижтимоий-сийсий, иқтисодий ва маданый-маърифий соқалардаги мўлжал ва мақсадлар тизими билан боқлиқ. Ана шундай аниқ тизим бўлмас экан, ҳоқалоқиди инсон, ҳоқ миллат ёки жамият бўлсин, гоқ

ошкора, гош пин она кўринишдаги мафкуравий тазийларга бардош бериши амрима олдир.

Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда ёт оялар кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўотишга аратилган чора-тадбирлар мажмуини ўз ичига оладиган мафкуравий профилактиканинг ўрни катта. У ижтимоий институтлар томонидан хилма-хил шаклларда амалга ошириладиган оявий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий, итисодий, маънавий ишлар мажмуини, тўри ташкил этилган бутун тарбия тизимини амраб олади.

Бугунги кунда мамлакатимизда миллий оя руи билан йўирилган ана шундай тарбия тизими яратилди. Уни доимий такомиллаштириб бориш ва давр даъватларига озиравоблигини таъминлаш эса, ар биримиз ва аммамизнинг асосий вазифамиз исобланади. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, «Миллат бор экан, миллий давлат бор экан, унинг мустаиллиги ва эркинлигига, анъана ва урф-одатларига таидид соладиган, уни ўз таъсирига олиш, унинг устидан укромонлик илиш, унинг бойликларидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга аратилган интилиш ва аракатлар доимий хавф сифатида саганиб олиши муаррар».

Шундай экан, вояга етаётган ар бир фарзандимизни кучли мафкуравий иммунитет ва юксак маънавиятга эга шахс сифатида тарбиялаш озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон аётни таъминлашимизнинг асосий шартларидан бири бўлиб олаверади. Юртбошимиз сўзлари билан айтганда, "...хал — бамисоли улу ва шарафли йўлдан илгарилаб бораётган улкан карвон. Уни йўлдан чалитишга уринувчилар, пайт пойлаб орасидан амла иилувчилар амиша бўлган, бундан кейин ам бўлиши мумкин. Карвон беҳатар бўлмас, деган гап бежиз айтилмаган. Аммо хал карвонини еч андай куч ортга айтиролмайди. Нега деган-да, халнинг албида не-не авлодлардан мерос енгилмас куч — маънавият бор".

Таянч тушунчалар:

Жамият барарорлиги, ижтимоий-итисодий ислоотлар, бозор муносабатлари, мулкдорлар синфи, сиёсий-ууий ислоотлар, инсон ууулари, онун устуворлиги, ижтимоий адолат.

Маънавий-маърифий янгиланиш, миллий давлатчилик анъаналари, демократик бошарув тизими, фуаролик жамияти, инсон омили, уууий давлат, дин соасидаги сиёсат, миллий оя, бунёдкор ва бузунчи оялар, оявий тарбия, мафкуравий иммунитет.

Такорлаш учун саволлар:

1) Ижтимоий-итисодий ислоотлар жамият ривожланишига андай таъсир кўрасади?

2) Сиёсий- уууий ўзгаришлар ва суд- ууу тизимидаги ислоотларнинг ижтимоий адолатни таъминлашдаги аамияти нималарда кўринади?

3) Жамиятнинг маънавий-маърифий янгиланиши ва барарор ижтимоий тараиёти ўртасида андай алоадорлик бор?

4) Мамлакатимизда уууий давлат ва фуаролик жамияти уришнинг андай ўзига хос хусусиятларини ажратиш мумкин?

5) Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олишда мафкуравий иммунитетнинг ўрни ва аамиятини андай баолаш мумкин?

ФОЙДАЛАНИЛГАН ВА ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Асосий адабиётлар

1. Барикенглик тамойиллари Декларацияси. — Т.: 2002..
2. Инсон ууулари: Универсал халаро уужатлар тўплами. - Т.:1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2007.
4. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўрисида (янги таири). Ўзбекистон Республикасининг онуни. — Т.: Адолат, 1998.
5. Таълим тўрисида. Ўзбекистон Республикасининг онуни. - Т.: Ўзбекистон, 1989
6. Радиациявий хавфсизлик тўрисида. Ўзбекистон Республикасининг онуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон.
7. Терроризмга арши кураш тўрисида. Ўзбекистон Республикасининг онуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. 5-сон.
8. Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга арши курашиш тўрисида. Ўзбекистон Республикасининг онуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. 9-сон.
9. Марказий Осиёда ядро уролидан холи зона тўрисидаги шартномани (Семипалатинск, 2006 йил 8 сентябрь) ратификация илиш аида. Ўзбекистон Республикасининг онуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 4-сон.
10. Миллий оя тариботи ва маънавий-маърифий ишлар

самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори.// Халқ сўзи, 2006 йил, 26 август.

11. Терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисидаги халқаро конвенцияни ратификация қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ўжжатлари тўплами, 2001.12-сон.

12. Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги Шанхай конвенциясини ратификация қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ўжжатлари тўплами, 2001. 17-сон.

13. Одам савдосига ва учинчи шахслар томонидан танфурушлиқдан фойдаланилишига қарши кураш тўғрисидаги конвенцияга ва якунловчи баённомага қўшилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ўжжатлари тўплами, 2004. 1-2 сонлар.

14. Шанхай қамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар ўртасида минтақавий аксилтеррор тузилмаси қўлидаги битимни ратификация қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ўжжатлари тўплами, 2004. 1-2 сонлар.

15. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, интиқод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1996.

16. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1996.

17. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1996.

18. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд.-Т.:Ўзбекистон, 1996.

19. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1997.

20. Каримов И.А Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1998.

21. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

22. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон қаёт - пировард мақсадимиз. 8-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2000.

23. Каримов И.А. Ватан равнақи учун қар биримиз масъулмиз. 9-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2001.

24. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2002.

25. Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва

маърифий дунё билан қамкорлик йўли. 11-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2003.

26. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, қамқатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2004.

27. Каримов И.А. Ўзбек халқи қеч қачон, қеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2005.

28. Каримов И.А. Инсон, унинг қўлулари ва эркинликлари – олий қадрият. 14-ижлд. – Т.: Ўзбекистон, 2006.

29. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг қаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2007.

30. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Т.: Ўзбекистон, 2008.

II. Қўшимча адабиётлар

1. Абдуллажонов О. Диний ақидапартлиқнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши.– Т.: Академия, 2000.

2. Абдуллатиф қори қошимжон қори ўқли. Залолатга кетманг! қизбут тақрир фитнасидан огоҳ бўлинг. - Т.: -Мовароуннаҳр, 2003.

3. Азимов А. Религиозный экстремизм и фундаментализм. - Т.: 1998.

4. Алимова Д. Инсоният тарихи - қоя ва мафкуралар тарихидир. - Т.: Янги аср авлоди, 2001.

5. Бақрикенглик-барқарорлик ва тараққиёт омили.- Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.

6. Бжезинский З. Великая шахматная доска. - М.: Международные отношения, 1999.

7. Вандам Е. А. Геополитика и геостратегия. – М.: Авторский издательство, 2002.

8. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2000.

9. Глобализация и моделирование социальной динамики. – М.: Институт социальных наук, 2001.

10. Диний бақрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). Т.: “Тошкент ислом универстети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.

11. Дугин А. Основы геополитики. - М.: Арктогея, 2000.

12. Ёшларни бузқунчи қоялардан асраш: Муаммо ва ечимлар. Т.: Зарқалам, 2006.

13. Жўраев Н. Халқаро терроризм ва минтақавий можаролар. - Т.: 2000.

14. Закурлаев А. қоялар кураши. - Т. Мовароуннаҳр, 2000.

15. Ирисов Б. Дин, ақидапартлиқ ва тақдид. - Т.: Маънавият, 2000.

16. Ислам и политика. - М.: Авангард, 2001.
17. Ислом ва дунёвий давлат (халқаро илмий-назарий конференция материаллари).- Т.: 2003.
18. Ислом зиёси ўзбегим сиймосида.-Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.
19. Ислом маърифати.-Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005.
20. Ислом. Энциклопедия.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
21. Каримов А. Дунёвийлик даърийлик эмас ёхуд «Ўзбегим»нинг даъволари хусусида мулоҳазалар. - Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005.
22. Каримов А. Дин ниҳобидаги юртбузарлар ёхуд «Ақомийлар» фитнаси. - Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
23. Каримова В. Тарбиянинг психологик услублари. - Т.: Маънавият, 2001.
24. Каримова В., Умаров А., Ҳасанов М. Миллий истиқлол йоясини халқимиз онгига сингдириш омиллари ва воситалари. - Т.: Янги аср авлоди, 2001.
25. Комилов Н. Ислом - маърифат дини. - Т.: Маънавият, 2000.
- Маърифат – тинчлик асоси.- Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.
26. Межрелигиозное согласие – важное условие углубления демократических процессов в странах Центральной Азии (На примере Республики Узбекистан). Материалы международной конференции. - Т.:2002.
27. Миллий истиқлол йояси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар (Ўзбекистонда тажрибавий мулоҳазалар). - Т.: Янги аср авлоди, 2002.
28. Мустақиллик мафқураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари. - Т.: Университет, 2001.
29. Обидов Р., Абдуллаев С., Азимов А. Ўзидош ва залолат. - Т., 2004.
30. Отамуродов С., Мамашокиров С., Холбеков А. Марказий Осиё: Ўзбекистоннинг жараёнлари ва мафқуравий таъдидлар. - Т.: Янги аср авлоди, 2001.
31. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафқуравий манзараси.-Т.:Янги аср авлоди, 2001.
32. Раджапова М. Диний экстремизм ва террорчилик. - Т.: 2000.
33. Раҳимов О. Оғолик-муқаддас бурч. - Т.: Мовароуннаҳр, 2000.
34. Саидов А.Х. Религиозная толерантность и светское государство в Узбекистане. - Т.: 2002.
35. Сафарова Н. Терроризм: манбалар, маънаси ва глобаллашув жараёни.- Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2006.
36. Терроризмнинг глобаллашувида молиявий манбаларнинг ўрни. - Т.: Мовароуннаҳр, 2006.
37. Турсунов А., Нурназаров Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги ва уни таъминлашнинг йўналиш асослари. - Т.: Тошкент, 2004.
38. Фалсафа: йўналиш мулоҳазаси. - Т. Шарқ, 2004.
39. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шарҳи. - Т. Абдулла йўналиш номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
40. Центральная Азия: экономика, геополитика, безопасность. - Т.: Шарқ, 2002.
41. Экстремизм, терроризм, гуруҳий жиноятчиликка қарши кураш муаммолари. // Илмий- амалий анжуман материаллари. - Т.: 1999.
42. Якубов О. Ўзбекистондаги терроризмнинг йўналиш изи. - Т.: 2000.
43. Юнусова А.Т. Религия и закон. - Т.: Тошкент ислом университети, 2002.
44. Ўзбекистонда қарим маъноларининг таржима ва тафсири. - Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004.